

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

G.G'.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov

**JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO
IQTISODIY MUNOSABATLAR**

(Darslik)

TOSHKENT- 2011

O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining yigirma yilligi va Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining sakson yilligiga bag'ishlanadi

G.G'.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. –T.: TDIU, 2011. - 276 b.

Mas'ul muharrir: prof. A.Sh.Bekmurodov

Taqrizchilar: i.f.d., prof. N.Sirojiddinov, i.f.n., dots. D.A.Mirhanova

Xo'jalik jamiyatining barcha jabhalarida integratsiya va globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi asosiy rivojlanish tendensiya va yo'nalishlarini aniqlab olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning umumiy rivojlanish xususiyati o'zgarib borayotgan bir davrda O'zbekiston Respublikasi ham jahon hamjamiyatiga kirib bormoqda. Xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalaridagi hamkorliklar rivojlanmoqda. Xususan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini o'rganish, shuningdek bozor iqtisodiyotining rivojlanishidagi yutuq – kamchiliklari, rivojlanish muammolarini hal etishdagi to'g'ri yondashuvlar bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tib borayotgan Respublikamiz iqtisodiyotini rivojlangan davlatlar darajasiga olib chiqishda tajriba sifatidagi ahamiyati kattadir.

Darslik oliy ta'lim, kollej va litsey talabalari, aspirant, ilmiy xodim, magistrant, shuningdek jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar bilan shug'ullanuvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Г.Г.Назарова, З.М.Иминов, Х.Х.Халилов, О.Б.Хамидов. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник. –Т.: ТГЭУ, 2011. -276 с.

Ответственный редактор: проф. А.Ш.Бекмуродов

Рецензенты: д.э.н., проф. Н.Сирожидинов, к.э.н., доц. Д.А.Мирханова

Определение основных тенденций и направлений мировой экономики и международных экономических отношений приобретает большое значение в эпоху усиливающихся процессов интеграции и глобализации во всех областях хозяйственного общества.

В настоящее время, когда особенности общего развития мировой экономики и международных экономических отношений видоизменяются ускоренными темпами, Республика Узбекистан успешно присоединяется к мировому сообществу. Развивается сотрудничество в экономических, культурных и других сферах с зарубежными странами. В частности, имеет большое значение изучение экономики развитых и развивающихся стран, также преимуществ и недостатков их рыночной экономики, правильных подходов в решении их проблем развития, демонстрирует опыт для выхода Узбекистана, идущего путём поэтапного экономического развития, на уровень развитых стран.

Учебник рассчитан для студентов ВУЗов, колледжей и лицеев, научных сотрудников, магистрантов, также для широкого круга читателей интересующихся мировой экономикой и международными экономическими отношениями.

Nazarova G.G., Iminov Z.M., Khalilov H.H., Khamidov O.B. World economy and international economic relations. Course book. –T.: TSEU, 2011. -276 p.

Editor in Chief: prof. A.Sh.Bekmuradov

Reviewers: Prof. N.Sirajiddinov., phd. D.A.Mirkhanova

Determination of the main tendencies and directions of the world economy and international economic relations gets the importance in the era of accelerating processes of integration and globalization in all spheres of economic society.

Nowadays, when the features of general development of the world economy and international economic relations change fast, Uzbekistan also successfully joins to the world community.

Cooperation in economic, cultural and other spheres with foreign countries is developing. Particularly, the study of developed and developing countries' economies, of advantages and disadvantages of their market economy, of the right approaches in solving their development problems demonstrates an experience for Uzbekistan which is pursuing step-by-step economic development, to reach the level of developed countries.

The course book is for the students of universities, colleges and lyceums, researchers, master degree students and for the readers who are interested in the world economy and international economic relations.

©-Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2011.

©-Ташкентский государственный экономический университет, 2011.

©- Tashkent state university of economics, 2011.

KIRISH

Respublikamiz Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining iqtisodchi mutaxassislarini tayyorlaydigan barcha fakultetlarida fundamental iqtisodiy fanlardan biri hisoblangan «Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar» fanini o'qitishning ahamiyati kattadir.

Xo'sh, fanning maqsadi va vazifalari, uning o'quv jarayonida tutgan o'rni nimadan iborat. Ma'lumki, jahonda Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'lgan 290 dan ortiq davlatlar mavjud bo'lib, bu davlatlar o'z iqtisodiyotini va xalqaro iqtisodiy munosabatlarini rivojlantirishlari bilan uch guruhga (rivojlangan, rivojlanayotgan, past rivojlangan davlatlarga) bo'linadi. Ular o'zlarining bir necha asrlar davomidagi iqtisodiy rivojlanishida turli ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy bosqichlarni bosib o'tganlar.

Kishilik jamiyatida sinfiy jamiyatning vujudga kelishi (bu jarayon turli davlatlarda turli davrlarda ro'y bergan) bilan bog'liq holda, bozor munosabatlari ham turlicha shakllanib bordi. Bozor munosabatlari dastlab XVII- XIX asrlarda G'arbiy Yevropaning bir qator davlatlarida (Gollandiya, Angliya, Fransiya, Germaniya, AQSh) tez rivojlanib borgan bo'lsa, ushbu mamlakatlar tomonidan mustamlaka qilingan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi davlatlari (Hindiston, Turkiya, arab davlatlari, Meksika va boshqalar) iqtisodiyoti esa ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan nihoyatda tushkunlikka tushib qolgan edi. shunday qilib, bozor munosabatlari bu davrda jahonning deyarli barcha davlatlarida hukmron bo'lgani bilan uning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy oqibatlari turlicha bo'lgan edi.

Ma'lumki, iqtisodiy rivojlanish jahonning barcha davlatlari uchun umumiy tabiiy qonuniyatlari asosida boradi, ya'ni, aytmoqchimizki, bozor munosabatlarining alohida ajratib olingan ko'rinishi yoki milliy libosi yo'q, ammo rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlari, yo'llari mavjud bo'lib, ular jahonning u yoki bu mamlakatlarini jug'rofiy o'rni, tabiiy sharoiti, iqlimi, tabiiy resurslari, aholisi, iqtisodiy rivojlanish darajasi va munosabatlarining ko'pgina boshqa sabablariga ko'ra turlicha bo'ladi. Shuning uchun ham jahondagi ba'zi bir davlatlar yuqori darajada, ayrimlari o'rtacha va past (qoloq) rivojlangan bo'ladi. Bu davlatlarning (ayniqsa, AQSh, Angliya, Germaniya, Fransiya, Yaponiya, Gollandiya) iqtisodiy yutuqlarini atroflicha tahlil etish, ularning iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy va madaniy rivojlanish yo'llaridan o'rnak olish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu borada prezidentimiz I.A.Karimov ham

o'z ma'ruzalarida quyidagicha ta'kidlaganlar: "Mamlakatimizni iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan uzoq muddatli strategik maqsadni amalga oshirishning mantig'i mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlangan va O'zbekistonning jahon bozoridagi raqobatdoshligini oshirish va mavqeini mustahkamlashga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgarishlar va ishlab chiqarish sohalarini jadal rivojlantirish siyosatini 2011 yildagi ustuvor yo'nalish sifatida davom ettirishni taqozo etmoqda."¹

Xullas, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining Universitet va institutlarini iqtisodiy yo'nalishidagi barcha fakultetlarida «Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar» fanini o'qitish muhim ahamiyatga molikdir. Chunki, O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan so'ng jahonning ko'plab (160 dan ortiq) mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy, siyosiy-diplomatik va madaniy hamkorlik qilmoqda. Shu sababli jahon mamlakatlari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarni to'g'ri olib borishi uchun ham boshqa bir qator davlatlarning (ayniqsa, rivojlangan yetakchi davlatlar bilan bir qatorda rivojlanayotgan davlatlarni ham) iqtisodiy rivojlanish yo'llarini (modellarini) keng, har tomonlama o'rganishi va xulosalar chiqarish zarur hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XIII sessiyasida Respublika Prezidenti I.A. Karimov, - «Bizning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'limiz respublikaning o'ziga xos turmush tarzini, shart-sharoitlarini va xususiyatlarini, xalq an'analari va urf-odatlarini har tomonlama hisobga olishga asoslangan. Ayni paytda jahon mamlakatlari amaliyoti to'plagan, iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlar qatoriga o'tgan mamlakatlar orttirgan ijobiy tajribalarni ham hisobga oladi», - deb ko'rsatgan edi.

Darslik Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining professor-o'qituvchilari, Oliy ta'limning biznes sohasidagi barcha iqtisodiy yo'nalishlar talabalari, ilmiy xodim va magistrantlari, shuningdek jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar bilan shug'ullanuvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

«Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar» fanidan darslikni tayyorlashda mualliflar xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy asarlaridan, darslik va o'quv qo'llanmalaridan keng foydalanildi. Jumladan, V.V.Polyakov (2008), Ye.N.Smirnov (2008), A.S.Bulatov (2003), V.P.Kolesov (2008), A. Kireev (2007), P.Krugman (2004), N. Livensev (2004), V.Lomakin (2007), G.G'. Nazarova, X.Xalilov, A.A.Eshtaev va boshqalar (2007), R.X.Shodiev (2004), G.G'.Nazarova,

---

¹ Karimov I.A. "Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyoni yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi" //Xalq so'zi, 2011 yil 22 yanvar

X.X.Xalilov va boshqalar(2009), N.X.Haydarov(2007)larning ilmiy asarlaridan foydalanildi.

1-BOB. JAHON XO'JALIGI VA XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR: ASOSIY KO'RINISHLARI VA XUSUSIYATLARI. XALQARO MEHNAT TAQSIMOTI

§ 1.1. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar fanining predmeti

XX asrning ikkinchi yarmida jahon xo'jaligini faoliyatining o'ziga xos tomonlaridan biri xalqaro iqtisodiy munosabatlarning jadal ravishda rivojlanib borishidir. Jahon xo'jaligida davlatlar guruhlar va iqtisodiy guruhlar, alohida firma va tashkilotlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tobora kengayib, chuqurlashib bormoqda. Bu jarayonlar xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va xo'jalik hayotining baynalminallashuvida, ularning bir-biriga bog'liqligi va yaqinlashuvida, mintaqaviy xalqaro tizimlarning rivojlanishi va mustahkamlanishida namoyon bo'lmoqda.

Shunisi xarakterliki, o'zaro hamkorlik va yaqinlashish jarayonlari qarama-qarshi, dialektik xarakterga ega. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning dialektikasi shundaki, ayrim mamlakatlarning iqtisodiy mustaqillikka, milliy xo'jalikni mustahkamlashga intilishi, oqibat natijada jahon xo'jaligini yanada ko'proq baynalminallashuviga, milliy iqtisodiyotning ochiqligiga, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuviga olib keladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar predmeti ikki asosiy qismdan, ya'ni, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning o'zi va uni amalga oshirish mexanizmidan iboratdir. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar o'z ichiga alohida mamlakatlarni, ularning mintaqaviy birlashmalarini, shuningdek alohida korxonalarining (transmilliy, ko'pmilliy korporatsiyalarni) jahon xo'jaligi tizimidagi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan iqtisodiy munosabatlarning majmuini oladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar mexanizmi esa o'z ichiga huquqiy me'yorlarni va ularni amalga oshirish vositalarini (xalqaro iqtisodiy shartnomalar, kelishuvlar, «kodekslar», hartiylar va h.k.), xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish maqsadida amalga oshirishga yo'naltirilgan xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning faoliyatini oladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (XIM) tizimiga quyidagilar kiradi:

- 1 Xalqaro mehnat taqsimoti.
- 2 Xalqaro tovar va xizmatlar savdosi.
- 3 Xalqaro kapital va xorijiy investitsiyalar harakati.
- 4 Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi
- 5 Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlari.

6 Xalqaro iqtisodiy integratsiya.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (asosan savdo) jahon xo'jaligi vujudga kelmasdan oldin ham mavjud bo'lgan. Masalan: Yevropa davlatlari o'rtasidagi XIM, mintaqalar (Yevropa-Shimoliy Afrika, Yevropa-Yaqin Sharq va h.k.) o'rtasidagi xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Bu munosabatlar mintaqaviy xarakterga ega bo'lgan. Jahon xo'jaligining vujudga kelishi (XVIII asr oxiri va XIX asr boshlari) va rivojlanishi bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlar kengaydi va chuqurlashib, global xarakterga ega bo'ldi.²

Zamonaviy jahon xo'jaligi bu - bozor iqtisodiyotining ob'yektiv qonunlariga bo'ysinuvchi, o'zaro bog'liq bo'lgan milliy iqtisodiyotlar birlashmasi, global iqtisodiy organizmdir.

§ 1.2. Jahon xo'jaligini rivojlanish bosqichlari va tendensiyalari

Jahon xo'jaligi o'zining vujudga kelishi va rivojlanishida uzoq va qiyin yo'l bosib o'tdi. Ayrim tadqiqotchilar uning vujudga kelishini Rim imperiyasi davri bilan bog'lashadi (er.avv.gi II va eramizning I asrlari). Bunda ular Rim imperiyasini o'sha vaqtdagi butunjahon xo'jalik tizimi deb baholaydilar. Boshqa olimlar jahon xo'jaligini faoliyat ko'rsata boshlagan davrni XV-XVI asrlar, ya'ni buyuk jug'rofiy kashfiyotlar davri bilan bog'laydilar. Aynan shu kashfiyotlar qimmatbaho toshlar, metallar, shirinliklar va qullar bilan xalqaro savdoning tez rivojlanishiga sabab bo'ldi. Ammo bu davrdagi jahon xo'jaligi cheklangan bo'lib, faqat savdogarlarning sarmoyalari ishlaydigan soha bo'lgan edi xolos.

Zamonaviy jahon xo'jaligi sanoat inqilobidan keyin, kapitalning monopol bosqichiga o'tishi davomida vujudga keldi.

XXI asr bo'sag'asidagi jahon xo'jaligi - o'z miqyosiga ko'ra globaldir; u to'liq ravishda bozor iqtisodiyotining tamoyillari, xalqaro mehnat taqsimotining ob'yektiv qonuniyatlariga, ishlab chiqarishning baynalminallashuviga asoslanadi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi o'n yilliklarda jahon xo'jaligini rivojlanish yetakchi tendensiyalaridan biri, bu ko'plab davlatlarning birin-ketin yopiq milliy xo'jalikdan tashqi bozorga yuz tutgan iqtisodiy ochiq tipdagi xo'jalikka o'tishidir. Aynan ana shu davrda AQSh olimlari «Ochiq savdo», «Ochiq iqtisodiyot» degan tezislar bilan chiqdilar. Bu avvalo jahon bozorida o'z hukmronligini o'tkazish bilan bog'liq edi. Ikkinchi jahon urushidan g'olib va yanada boyib chiqqan

---

² Jahon iqtisodiyoti. Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y

AQSh hukumati tomonidan yangi iqtisodiy tartib qo'llanmalari taklif etildi. Bunday «erkin savdo» va «ochiq iqtisodiyot» tezislari hukmron iqtisodiyotning kamroq rivojlangan davlatlarga qarshi qaratilgan quroli, shuningdek Amerika korporatsiyalarining tutib bo'lmas ekspansiyaga intilishlari edi.

Ammo urushdan keyingi yillarda dunyoda ijtimoiy-iqtisodiy holatning o'zgara borishi bilan bog'liq holda «Ochiq iqtisodiyot» haqidagi tezis amerika ekspansionizmining manfaatlariga yo'naltirilganlikni yo'qota borib, jahon xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi ma'nosini ola boshladi.

Jahon iqtisodiyotda ochiq iqtisodiyotni shakllanishida davlat muhim rol o'ynadi. Davlat tovar va xizmatlar olib chiqishni rag'batlantirib, xorijiy firmalar bilan kooperatsiyalarga, tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlanishiga yordamlashib, o'ziga eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni rag'batlantirish funksiyasini oldi. Chet eldan investitsiyalar, texnologiyalar, ishchi kuchi va axborot vositalarini oqib kelishini yengillashtiruvchi mustahkam huquqiy asos yaratildi.

Jahon iqtisodiyotida va XIMda «Erkin savdo» va «Ochiq iqtisodiyot» tushunchalarini farqlash lozim. «Erkin savdo» haqidagi konsepsiya A.Smitning siyosiy iqtisodiyotidan boshlanib u va zamonaviy amerika iqtisodchilarining kashfiyoti emas. «Ochiq iqtisodiyot» tushunchasi aslida ishlab chiqarish omillari, axborot, milliy valyutalarning o'zaro almashuvining erkin harakatini o'z ichiga olgan tovarlar savdosi ko'rinishida bo'lib, u «erkin savdo» tezisidan kengroq tushunchadir.

Ochiq iqtisodiyotni avtarkiya, o'z-o'zini ta'minlash iqtisodiyoti, haddan tashqari o'z kuchiga suyanishning antipodi sifatida ham tushunish lozim. Ochiq iqtisodiyotning vujudga kelishi - bu jahon rivojlanishining ob'yektiv tendensiyasidir. Ochiq iqtisodiyot tamoyillariga mos ravishda harakat qilish bu – jahon bozori standartlarini tan olish, uning qonunlari asosida harakat qilishdir.

Ochiq iqtisodiyot ichki bozorning chet el kapitali, tovarlari, texnologiyalari, axborotlari, ishchi kuchining oqimi uchun aqlga to'g'ri keladigan darajada ochiqligini nazarda tutadi.

Ochiq iqtisodiyotning afzalliklari quyidagilardir:

- ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvining chuqurlashishi;

- resurslarni mulohazakorlik bilan samaradorlik darajasiga qarab taqsimlash;

- xalqaro iqtisodiy aloqalar tizimi orqali jahon tajribasining tarqalishi;

-jahon bozoridagi raqobat tomonidan rag'batlantiriladigan milliy ishlab chiqaruvchilar orasida raqobatning kuchayishi.

Shakllanib bo'lgan ochiq iqtisodiyot va ochiq iqtisodiyotga o'tish bir xil narsa emas. Ochiq iqtisodiyot davlatning tashqi iqtisodiy aloqalarida nazoratsizlik va hamma narsa mumkin, chegaralar ochiq degani emas. Ochiq iqtisodiyot uning aqlga sig'adigan darajada amalga oshirish mexanizmini shakllantirishda davlatning sezilarli aralashuvini talab qiladi. Hech bir mamlakatda iqtisodiyotning mutlaq (absolyut) ochiqligi yo'q.

Ochiqlik miqdorining birinchi darajali indikatoriga eksport va importning yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) ulushini kiritish mumkin. Ularning kombinatsiyasi alohida milliy iqtisodiyotlarning jahon bozori bilan aloqalarining miqyosi haqida tushuncha beradi. shunday qilib, eksportning YaIMga munosabati eksport kvotasi sifatida aniqlanadi:

$$Ek = E/YaIM \times 100\%,$$

bu yerda Ek - eksport kvotasi, E - eksport hajmi.

Agar Ek 10% bo'lsa, iqtisodiyotning ochiqligi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Iqtisodiyot ochiqligining boshqa ko'rsatkichi import bilan YaIM munosabatidan kelib chiquvchi import kvotasi ko'rsatkichidir:

$$Ik = I/YaIM \times 100\%,$$

bu yerda Ik - import kvotasi, I - import hajmi.

Ochiqlikning kompleks ko'rsatkichlaridan biri deb odatda tashqi savdo kvotasi ko'rsatiladi:

$$TSk = TS/YaIM \times 100\%,$$

bu yerda TSk -tashqi savdo kvotasi, TS - tashqi savdo aylanmasining hajmi.

Bu ko'rsatkichning kamchiligi unda kapital eksporti kattaligining hisobga olinmaganligidir.³

Shuni ta'kidlash lozimki, ko'rsatib berilgan koeffitsient va ko'rsatkichlar har doim ham iqtisodiyot ochiqligining holatini to'liq ko'rsata olmaydi. Masalan, tashqi savdo kvotasi ma'lum ma'noda iqtisodiyot ochiqligini namoyish qilsa ham, uning sintetik ko'rsatkichi

---

³ Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

bo'la olmaydi. Tashqi savdo kvotasi asosan davlatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini ko'rsatadi. Bu esa ochiq iqtisodiyot tushunchasining bir qismi xolos. Iqtisodiyot ochiqligi ko'rsatkichi esa murakkabroq kompleks ko'rsatkichdir.

§ 1.3. Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish xususiyatlari

Intensiv davlatlararo iqtisodiy aloqalarning hozirgi darajasi quyidagilarni ko'rsatadi:

- jahon xo'jaligida xalqaro mehnat taqsimoti darajasining chuqurligini;

- an'anaviy xalqaro tayyor mahsulotlar savdosi miqyoslarining kengayishi va xarakterining o'zgarganligini (u ko'p jihatdan milliy ishlab chiqarish jarayonlariga to'g'ridan-to'g'ri xizmat qila boshlaydi);

- kapital migratsiyasining intensivlashganligini;

- ilmiy-texnik bilimlar almashuvining tezlashganligi va shuningdek xizmatlar sohasining rivojlanganligini;

- ishchi kuchi migratsiyasining sezilarli darajada o'sganligini (xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi xalqaro xo'jalikning baynalminallashuvining muhim qismi bo'lib qolmoqda);

- davlatlar va mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyalashuv jarayonlarining tezlashishi va kengayishini. Sanoati rivojlangan davlatlarning savdo, ishlab chiqarish va kredit-moliya sohasida erishilgan yutuqlar darajasi jahon xo'jaligining shakllanishini ko'rinishi bo'lib xizmat qiladi. Uning ishtirokchilari davlat chegaralarining mavjudligiga qaramay umumiy xo'jalik tizimining tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko'rsatadilar. Xo'jalik hayotining baynalminallashuvi tushunchasi ortida alohida davlatlarni global jahon majmuiga birlashtiruvchi ko'p darajali jahon xo'jalik aloqalari tizimining samarali ishlashi turadi.⁴

Baynalminallashuv alohida milliy iqtisodiy tizimlarning o'sib borayotgan o'zaro aloqa va o'zaro bog'liqligini xarakterlaydi. XX asrda ayirboshlashning baynalminallashuvi kapital va ishlab chiqarishning baynalminallashuviga aylanadi, ilmiy-texnika inqilobi (ITI) ta'sirida rivojlanishda sezilarli turtki oladi (XX asr 50-yillarining o'rtalari). Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi keskin o'sdi. Yirik miqyosdagi ixtisoslashgan ishlab chiqarish uchun ichki bozorlar doirasi

---

⁴ Международные стратегии экономического развития: Учеб. пособие / Под ред. Ю.В.Макогона.- К.: Знания, 2007

torlik qila boshlab, u obyektiv ravishda milliy chegaralardan chiqa boshlaydi.

ITI ta'sirida ishlab chiqarishning baynalminallashuvi shunday holatni yuzaga keltiradiki, u har qanday mamlakat uchun «shaxsiy ishlab chiqarishga» ega bo'lish foydasiz bo'lib alohida milliy iqtisodiyotlar esa yanada ko'proq jahon xo'jaligiga integratsiyalashadilar. Ishchi kuchi harakati, kadrlar tayyorlash, mutaxassislar bilan almashish yanada baynalminal xarakterga ega bo'ladi.

Ushbu aloqalar va rivojlanishining istiqboli shakllanish qonuniyatlarini tekshirish Shuni ko'rsatmoqdaki, jahon xo'jaligini rivojlanishining asosiy tendensiyasi bo'lib kapital, tovar va xizmatlarning yagona planetar bozorini tashkil qilish va alohida davlatlarni yagona jahon xo'jaligi majmuiga birlashtirishga bo'lgan harakat hisoblanadi. Bu esa global iqtisodiyot masalalarini xalqaro iqtisodiyot munosabatlar tizimi majmui sifatida o'rganish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqacha qilib aytganda yuqoriroq darajasidir.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda globalizatsiya fenomenini ikki tomonlama, ya'ni makroiqtisodiy va mikroiktisodiy darajada ko'rib chiqish mumkin. Makroiqtisodiy darajada globalizatsiya – bu, davlatlar va alohida mintaqalarning chegaralaridan tashqarida iqtisodiy faoliyat ko'rsatishga bo'lgan umumiy intilishlari tushuniladi. Bunday intilishlarning ko'rinishlari - liberalizatsiya, savdo va investitsion to'siqlarning olib tashlanishi, erkin tadbirkorlik zonalari tashkil etish va h.k.lar hisoblanadi. Mikroiktisodiy darajadagi globalizatsiya esa korxonalar faoliyatining ichki bozor chegaralaridan tashqarida kengayishi tushuniladi. Tadbirkorlik faoliyatining millatlararo yoki ko'pmilliy yo'nalganligidan farqli ravishda globalizatsiya jahon bozori yoki «jahon uchligi» (Shimoliy Amerika, G'arbiy Yevropa, Yaponiya) bozorlarini o'zlashtirishda yagona yondashishni tushuniladi.

§ 1.4. Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mohiyati, ma'nosini ko'rsatuvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri xalqaro mehnat taqsimotidir. Dunyoning barcha mamlakatlari u yoki bu jihatdan xalqaro mehnat taqsimotiga (XMT) qo'shilgan. Uning chuqurlashuvi ilmiy-texnika inqilobining (ITI)ning ta'siri ostida bo'lgan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishidan kelib chiqadi.

Xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish davlatlarga qo'shimcha iqtisodiy samara berib, o'z ehtiyojlarini eng kam harajatlarni bilan to'liqroq qondirish imkonini beradi.

Mehnat taqsimoti – bu tarixan belgilangan ijtimoiy mehnat tizimidir. U jamiyat rivojlanishi jarayonida faoliyatning sifat jihatdan differensiyasi natijasida kelib chiqadi.

Mehnat taqsimoti turli shakllarda namoyon bo'ladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar kursida xalqaro mehnat taqsimoti o'rganiladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti mohiyati ishlab chiqarish jarayonining mehnat faoliyatini turli shakllarining ixtisoslashuvi va ularning kooperatsiyalashuvida, o'zaro hamkorligida namoyon bo'ladi. Mehnat taqsimotini faqat ajratish jarayoni sifatida emas, balki, jahon miqyosida mehnatni birlashtirish yo'li sifatida ham ko'rish mumkin.

Xalqaro mehnat taqsimoti davlatlar o'rtasida mehnatning ijtimoiy-hududiy taqsimotining darajasi hisoblanadi. U alohida bir davlatlar ishlab chiqarishlarining ixtisoslashuviga asoslanadi.

Jahon xo'jaligini rivojlantirish uchun birinchi navbatda ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishda samaradorlikni ko'tarish, shuningdek ishlab chiqarishda harajatlarni kamaytirishga intilish zarur. Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishi jarayonida asosiy narsa, bu shu jarayonning har bir ishtirokchisi o'zining XMTdagi ishtirokidani iqtisodiy foyda qidirishi va topishidir.

Har qanday davlatning xalqaro almashuv jarayonida xalqaro mehnat taqsimotining ustunliklarini amalga oshirishi – birinchidan, eksport qilinayotgan tovar va xizmatlarning tashqi va ichki bozor narxlaridagi farqni olish; ikkinchidan, arzonroq bo'lgan importdan foydalanib, milliy ishlab chiqarishdan voz kechgan holda ichki xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Jahon xo'jaligini tizim sifatida ko'rib chiqqanda XMTni bu tizimni tashkil qilgan birlashtiruvchi asos deb ko'rish mumkin.⁵

Jahon iqtisodiyotida sanoati rivojlangan davlatlarning ishlab chiqarishi ko'p holatlarda tashqi iste'molchilarga, ichki talab esa importga yo'nalgan bo'ladi deb taxmin qilinsa, rivojlanayotgan davlatlarda esa ichki bozorning nisbatan tez, lekin ekstensiv kengayishi taxmin qilinmoqda.

Xullas, XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahonda misli ko'rilmagan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy jarayonlar ro'y bergan bo'lib, ular albatta xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishiga o'zining sezilarli ta'sirini

---

⁵ Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003 г.

ko'rsatgan edi.

§ 1.5. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi

Xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosiy yo'nalishini biz xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasining kengayishida ko'rishimiz mumkin. Xalqaro kooperatsiya (XK) va xalqaro ixtisoslashuv (XI) xalqaro mehnat taqsimotining shakllari bo'lib, uning mohiyatini namoyon qiladi.

Turli davlatlarning korxonalarini ma'lum bir tovarga ixtisoslashuvi zamonaviy ITI bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarishning texnologik tizimini murakkablashib borishi bilan tayyor mahsulotda ishlatiladigan detallar soni ko'paydi. Masalan: yengil avtomobil sanoatida 20 minggatacha, prokat dastgohlarida 100 mingtacha, elektrovozlarda esa 250 mingtacha detallarning qismlari ishlatilishi mumkin.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi (XII) ikkita yo'nalish bo'yicha – ishlab chiqarish va hududiy yo'nalishlar bo'yicha rivojlanib bormoqda. O'z navbatida ishlab chiqarish yo'nalishi:

a) sohalararo;

b) davlatlar guruhi;

v) alohida korxonalarining ixtisoslashuviga bo'linishi mumkin.

Bundan tashqari hududiy xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi esa:

a) alohida davlatlar;

b) davlatlar guruhi;

v) hududlarning jahon bozori uchun ma'lum tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuviga bo'linadi.

Xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvining asosiy turlariga:

-predmetli (mahsulot ishlab chiqarish);

-detalli (mahsulotni tashkil qiluvchilarni ishlab chiqarish);

-texnologik yoki bosqichli (ya'ni, alohida texnologik jarayonlarni, masalan yig'ish, bo'yash va boshqalarni amalga oshirish) ixtisoslashish kiradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining boshqa bir shakli - xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasidir. Uning obyektiv asosi bo'lib, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishining o'sib borayotgan darajasi, hamda mamlakat ichida yoki tashqarisida ro'y berishidan qat'iy nazar mustaqil korxonalar o'rtasidagi barqaror ishlab chiqarish jarayonlarini borishi hisoblanadi. Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi o'zining rivojlangan shakllarida hamkorlikning turli sohalarini qamrab oladi. Jumladan, birinchidan, ishlab

chiqarishda texnologik hamkorlik. Ushbu hamkorliklarga quyidagilar kiradi:

- a) litsenziyalar berish va mulkchilik huquqlaridan foydalanish;
- b) loyiha konstruktorlik hujjatlarini, texnologik jarayonlarni, mahsulotning texnik darajasi va sifatini, qurilish va montaj ishlari zamonaviy, kooperatsiyalashgan korxonalarni ishlab chiqish va moslashtirish;
- c) ishlab chiqarishni boshqarish, standartlashtirish, unifikatsiyalash, sertifikatsiyalashni takomillashtirish, ishlab chiqarish dasturlarini taqsimlash va h.k.lar.

2. Kooperativ mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan savdo-iqtisodiy jarayonlar.

3. Sotilgan texnikaga xizmat ko'rsatish.

Jahon iqtisodiyotida kooperatsiya aloqalarini o'rnatishda foydalaniladigan quyidagi uch asosiy usulga alohida e'tibor beriladi:

- Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish.
- Shartnoma asosida ixtisoslashish.
- Qo'shma korxonalar tashkil qilish.

Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish o'z navbatida ikki asosiy shaklda (pudratli ishlab chiqarish kooperatsiyasi va hamkorlikdagi ishlab chiqarish) amalga oshiriladi. Shartnoma asosida ixtisoslashish esa ishlab chiqarish dasturlarini ishlab chiqarish kooperatsiyasi ishtirokchilari orasida taqsimlanishini nazarda tutadi. Qo'shma korxonalar bu integratsiyalashgan kooperatsiyadir.

Tayanch iboralar: jahon xo'jaligi, xalqaro iqtisodiy munosabatlar, xalqaro iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish mexanizmi, «ochiq iqtisodiyot», avtarkiya, tashqi savdo kvotasi, baynalminallashuv, globallashuv, mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi, kooperatsiya, ilmiy-texnika inqilobining ta'siri.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon xo'jaligi faoliyatining o'ziga xos tamonlaridan biri xalqaro iqtisodiy munosabatlarning intensiv rivojlanib borishidir. Jahon xo'jaligida davlat guruhlari, shuningdek iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar kengayib, rivojlanib bormoqda. Ushbu jarayonlar xalqaro mehnat taqsimotini cho'qurlashuvi va ho'jalik xayotning baynalminallashuvida, ularning bir-biriga bog'liqligi va yaqinlashuvida, mintaqaviy xalqaro tizimlarning rivojlanishi va mustahkamlanishida

namoyon bo'lmoqda.

Zamonaviy jahon xo'jaligi vujudga kelmasdan oldin ham xalqaro iqtisodiy munosabatlar (asosan savdo ko'rinishda) mavjud bo'lib, uning rivojlanishi sanoat inqilobi bilan chanbarchas bog'liqdir. Ana shu davrda xalqaro iqtisodiy munosabatlar kengaydi va chuqurlashib, global xarakterga ega bo'ldi. Zamonaviy jahon xo'jaligi – bu bozor iqtisodiyotining obyektiv qonunlariga bo'ysunuvchi, o'zora bog'liq bo'lgan milliy iqtisodiyotlar birlashmasi, global iqtisodiy organizmdir.

Xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar va rivojlanishning o'ziga xos tomonlari, xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasining o'ziga xos tamoyillarini o'rganish katta ahamiyatga egadir.

Nazorat uchun savollar:

1. Jahon xo'jaligi nima?
2. XIM tizimiga nimalar kiradi?
3. Jahon xo'jaligini rivojlanishining bosqichlarini tavsiflab bering.
4. «Avtarkiya» nima?
5. Mamlakatlarni «ochiqligi» qanday ko'rsatkichlar bo'yicha belgilanadi.
6. «Ochiq iqtisodiyotning» mazmuni va mohiyatini tushuntirib bering.
7. Globallashuv nimani anglatadi?
8. Tashqi savdo kvotasi nimani anglatadi
9. Xalqaro mehnat taqsimotining mohiyati qaysi olimlarning nazariyalarida aks ettirilgan?
10. Xalqaro mehnat taqsimotiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillarni xarakterlab bering.
11. Xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi nima?
12. Ishlab chiqarish ixtisoslashuvining shakllarini ko'rsating.

Adabiyotlar:

- Karimov I.A. “Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyoni yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi” //Xalq so'zi, 2011 yil 22 yanvar
- Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. T.: “O'zbekiston”, 2010.
- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г
- Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.

- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007
- Фигурнова, Н. П. Международная экономика: учеб. пособие / Н.П. Фигурнова. — Москва: Издательство «Омега-Л», 2007
- Shodiyev R.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: G’ofur G’ulom, 2005

2-BOB. XALQARO SAVDONING RIVOJLANISH NAZARIYALARI VA MODELLARI

§ 2.1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo. Xalqaro savdo konsepsiyasi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning an'anaviy va eng rivojlangan ko'rinishlaridan biri tashqi savdo hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan xalqaro iqtisodiy munosabatlar umumiy hajmining 75-80%i tashqi savdoning ulushiga to'g'ri keladi.

Dunyoda mavjud bo'lgan har qanday mamlakat uchun tashqi savdoning roli kattadir. Iqtisodchi olim J.Saksning fikricha «dunyodagi har qanday davlatning iqtisodiy muvaffaqiyati tashqi savdoda ko'rinadi. Hozirgi kunga qadar hech bir mamlakat jahon iqtisodiy tizimidan ajralgan holda sog'lom iqtisodiyotni hosil qila olgani yo'q».

Xalqaro savdoda xalqaro mehnat taqsimoti asosida paydo bo'ladigan turli davlatlarni tovar ishlab chiqaruvchilari o'rtasidagi aloqalarning bir shakli bo'lib, ular o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy bog'liqlikni namoyon qiladi.

Mamlakatlar iqtisodiyotida ITI ta'siri ostida ro'y berayotgan tuzilmaviy o'zgarishlar, (sanoat ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi) milliy xo'jaliklarning o'zaro hamkorligini kuchaytirmoqda. Bu esa xalqaro savdoni faollashuviga imkon yaratmoqda. Xalqaro savdo ishlab chiqarishga nisbatan tezroq o'smoqda. Tashqi savdo aylanmasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, jahonda ishlab chiqarish 10%ga ko'paygan holda jahon savdosi 16%ga o'smoqda.⁶

«Tashqi savdo» deganda bir mamlakatning boshqa bir mamlakat bilan haq to'lanadigan olib kirishi, ya'ni, import va haq to'lanadigan olib chiqish, ya'ni, eksportdan iborat savdosi nazarda tutiladi. Dunyodagi barcha mamlakatlarning haq to'lanadigan tovar aylanmasi yig'indisi xalqaro savdo deb ataladi. Xalqaro savdo tushunchasi torroq ma'noda ham ishlatilishi mumkin. Masalan, sanoati rivojlangan davlatlarda tovar aylanmasining yig'indisi, rivojlanayotgan davlatlarda tovar aylanmasining yig'indisi va x.k.

Jahonning barcha davlatlari oldida tashqi savdo bo'yicha milliy siyosat muammosi yotib, 200 yillar mobaynida bu mavzuda qizg'in tortishuvlar bo'lib turibdi.

---

⁶ Ломакин В.К. Мировая экономика. Практикум: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007

Erkin savdo yoki proteksionizm siyosatini tanlash yoki uni qanday bo'lsa shu holda saqlash oldingi asrlarning xarakteri edi. Bizning davrimizda bu ikki yo'nalish o'zaro bog'liqdir. Ammo ko'p hollarda uni bu qarama-qarshi birlik erkin savdo tamoyilining bosh vazifasini bajaradi.

Jahon iqtisodiyotida erkin savdo siyosatiga birinchi bo'lib Adam Smit o'z ta'rifini bergan edi. Adam Smit «ayirboshlash har bir mamlakat uchun foydali bo'lib, har bir mamlakat bunda mutloq ustunlikka ega bo'lishini» ta'kidlagan edi. Adam Smitning tahlillari klassik nazariyaning asosi bo'lgan va erkin savdo siyosatining har qanday shakli uchun asos bo'lib kelgan.

David Rikardo «Siyosiy iqtisod va soliq solishning boshlanishi» (1817-yil) nomli asarida boshi berk ko'chadan klassik nazariyani keltirib chiqardi. U xalqaro ixtisoslashuv mezonlarini ajratgan holda, davlatlar uchun qanday holatlarda davlatlararo ayirboshlash manfaatli ekanini ko'rsatib berdi. Har bir davlat uchun ustunlik qilgan yoki kuchsizligi nisbatan kamroq bo'lgan sohaga ixtisoslashish manfaat keltiradi degan fikrni berdi. Uning qarashlar konsepsiyasi taqqoslanishi nazariyasi yoki prinsipida o'z aksini topdi.⁷

D. Rikardo o'z ta'limotida xalqaro ayirboshlash barcha davlatlar uchun mumkin va manfaatligini, ayirboshlash barcha uchun foydali bo'lgan narx zonalarini aniqlab bergan bo'lsa, Djon Styuart Mill o'zining «Siyosiy iqtisod asoslari»(1848-yil) nomli asarida qanday narxda ayirboshlashni amalga oshirilishini foydali ekanligini ko'rsatgan edi. Styuart Millning ta'limoti bo'yicha ayirboshlash narxi talab va taklif qonuniga ko'ra, har bir davlatning yalpi eksport miqdori yalpi import miqdorini qoplaydigan daraja bilan belgilanadi. Djon Styuart Millning muhim xizmatlaridan biri uning xalqaro narx qonuni yoki «xalqaro narx nazariyasi»dir. Xalqaro narx qonunida ta'kidlanishicha, shunday narx mavjudki u davlatlar orasidagi tovar ayirboshlashni optimallashtiradi. Bu bozor narxi bo'lib, u talab va taklifga bog'liqdir.

Klassik siyosiy iqtisodchilarning nazariyasini rivojlantirib Gotfrid Xaberler o'z qarashlar konsepsiyasini nafaqat mehnatga, balki ishlab chiqarishning barcha omillariga e'tiborni qaratgan edi.

Xalqaro savdo oqimini nima bilan aniqlanishi va uning tarkibini Eli Xeksher va Bertil Olinlar o'zlarining zamonaviy qarashlarida aks ettirdilar. Ular nisbiy ustunlik tushunasini izohlab u yoki bu davlatning ma'lum bir tovarlarga ixtisoslashishini ularning ishlab chiqarish omillariga egalik

---

⁷ Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtayev A.A., Xakimov N.Z., Salixova N.M. Jahon iqtisodiyoti va XIM. T.: 2006

darajasiga bog'liqdir deyilgan edi. E.Xeksher va B.Olin «narxlarning ishlab chiqarish omillariga tenglashtirish» nazariyasini ilgari surdilar.

1948 yilda Amerikalik iqtisodchilar P.Samuelson va V.Stolper o'z nazariyalarini kiritib Xeksher-Olin ta'limotining isbotini yanada mukammallashtirib, ishlab chiqarish omillaridan biri, texnika asosan bir mukammal raqobat va tovarlarning to'la harakatchanligi mavjud bo'lganda xalqaro ayirboshlash ishlab chiqarish omillarining davlatlar orasidagi narxini tenglashtiradi degan edi.

Xalqaro savdoning zamonaviy nazariyalari o'z tarixiga ega, albatta. Mamlakatlarning nima sababdan o'zaro oldi-sotdi kilishi masalasi XVII asrning boshlaridanoq iqtisodchi olimlarni qiziqtirib kelgan. Endigina vujudga kelgan iqtisodiy ta'limot maktablari tashqi savdoni rivojlantirishga o'z e'tiborlarini qaratishgan.

§ 2.2. Xalqaro savdoning klassik nazariyalari

Merkantilistik nazariya.

O'rta asrlar feodalizmining taraqqiyoti davrida dengiz sayyohchiligi yutuqlariga asoslangan buyuk jug'rofiy kashfiyotlar yangi qitalarga borish imkoniyatini berdi. G'arbiy yarim sharda topilgan oltin undan pul sifatida foydalanish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Milliy davlatlar mustahkamlana bordi, ularning eng kuchlilari esa kuchsizlarini bosib olib o'zlarining koloniyalariga aylantirdi va o'z ta'sir doiralarini kengaytirish uchun kurash olib bordi. Shaharlar iqtisodiy markazlar sifatida yana ham muhimroq ahamiyat kasb eta boshladi.

San'atdagi Uyg'onish davri ta'lim sohasida ham sifat jihatdan yangi pog'onaga sakrashga olib keldi. Ana shunday tarixiy vaziyatda o'z-o'zini ta'minlashga qaratilgan feodal nazariyalar doirasidan chetga chiqa oladigan va yangi xo'jalik tizimi doirasida tovarning ahamiyatini asoslab beradigan hamda milliy davlatlarning xorijga ekspansiyalarini amalga oshirishi zarurligini isbotlab beruvchi iqtisodiy nazariyaga ehtiyoj tug'ildi. Merkantilizm ana shunday nazariyaga aylandi.⁸

Merkantilizm iqtisodiy ta'limotning bir yo'nalishi bo'lib, u Yevropalik olimlar (Tomas Mun (1571-1641), Charles Davenant (1656-1714) Jaen Baptiste Colbert (1619-1683), Sir William Petty (1623-1687)) tomonidan ishlab chiqilgan. Merkantilistlar ishlab chiqarishning tovar tabiatiga urg'u berishgan.

---

⁸ Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007

Merkantilistlar nuqtai-nazariga ko'ra, dunyo cheklangan miqdordagi boyliklarga ega, shuning uchun bir mamlakatning boyishi faqatgina boshqa mamlakatning kambag'allashuvi hisobiga yuz berishi mumkin. Boylikning ko'payishi qayta taqsimlanish orkali mumkin bo'lganligi bois, har bir mamlakatga kuchli iqtisodiyotdan tashqari armiya, harbiy va savdo flotini o'z ichiga olgan kuchli davlat "mashina"si ham kerakki, u mamlakatning boshqa mamlakatlardan ustunligini ta'minlay olsin.

Merkantilistlar iqtisodiy tizimni uch tarmoqdan - ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi tarmoqlari va xorijiy koloniyalardan tashkil topgan deb hisoblashadi. Savdogarlarga iqtisodiy tizimning muvaffaqiyatli faoliyat olib borishi uchun zarur bo'lgan eng muhim guruh, mehnatga esa asosiy ishlab chiqarish omili sifatida qaralgan.

Mamlakat boyligini bu mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'lagan holda, tashqi savdoning merkantilistik maktabi namoyondalari milliy mavqeini mustahkamlash uchun davlat quyidagilarni amalga oshirishi kerak deb hisoblaydi:

- ijobiy savdo balansini ushlab turish — tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga ko'proq olib chiqish, zero bu mamlakatga oltin kirib kelishini ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida ichki xarajatlar, ishlab chiqarish va bandlikni oshiradi;

- ijobiy savdo qoldig'ini ta'minlash maqsadida eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tariflar, kvotalar va savdo siyosatining boshqa dastaklari yordamida tartibga solish;

- chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, mamlakatda qazib olinmaydigan xom-ashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, bu oltin zahiralarini jamlash va tayyor mahsulotlarning eksport narxlarini past darajada ushlab turish imkoniyatini beradi;

- koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa mamlakatlar bilan xar qanday savdosini ta'qiqlash, faqat metropoliyagina koloniyalarda ishlab chiqarilgan tovarlarni xorijga sotishi mumkin, shu bilan birgalikda koloniyalarda tayyor tavarlar ishlab chiqarishni ta'qiqlash orqali ularni metropoliya uchun xom-ashyo yetkazib beruvchiga aylantirish.

Merkantilistik qarashlardan iqtisodiy tizim to'la bo'lmagan bandlik sharoitida faoliyat olib borayotganligi kelib chiqadi, buning natijasida esa chetdan kirib kelgan qo'shimcha oltin ortiqcha ishchi kuchi bilan birlashishi va ishlab chiqarishni ko'paytirishi mumkin. Aks holda esa, ya'ni to'liq bandlik nazarda tutilsa, chetdan oltin kirib kelishi inflyatsiyani

o'sishiga olib keladi, bu esa ushbu oltinlardan samarali foydalanish imkoniyatini bermaydi.

Amaldagi iqtisodiy siyosat

Merkantilizm namoyondalari dunyoqarashlari bilan asoslangan amaliy iqtisodiy siyosat qimmatbaho metallarni ishlatish va ayirboshlash ustidan davlat nazoratini o'rnatilishiga olib keldi. Hukumat xususiy shaxslar tomonidan oltin va kumushni chetga olib chiqishni ta'qiqlab qo'yishga harakat qila boshladi. Qo'lga tushib qolganlar turli jazolarga, xattoki o'lim jazosigacha mahkum kilindi.

Hukumat tashqi savdoni amalga oshrishni alohida yo'nalishlar bo'yicha va alohida kompaniyalargagina ruxsat berardi. Bu kompaniyalarning asosiy vazifasi savdo balansini ijobiy qoldiqqa erishishini ta'minlash edi. O'sha paytda vujudga kelgan savdo monopoliyalari —«Hudson Bay Company» va «Dutch East India Trading Company» — bir necha o'n yillab, XVIII asrning o'rtalarigacha faoliyat olib bordi. Bundan tashqari, hukumat eksportga subsidiyalar ajratgan, is'temol tovarlar importiga bojxona bojlari joriy etgan, ayni paytda eksport tovarga aylantirish mumkin bo'lgan xom-ashyo importiga boj joriy etilmagan.⁹

Merkantilistlarning xalqaro savdo nazariyasi uchun sezilarli hissasi shundaki, ular mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida xalqaro savdoning ahamiyatini kayd etdilar va uni rivojlantirish modellaridan birini ishlab chiqdilar. Ular zamonaviy iqtisodiyotda ishlatiladigan to'lov balansi tushunchasini birinchilardan bo'lib izohlab berishgan.

Merkantilistlar dunyoqarashlarining chegaralanib qolganligi shundaki, ular bir mamlakatning boyishi faqatgina u savdo olib borayotgan boshqa mamlakatning kambag'allashuvi hisobiga yuz berishi mumkin deb hisobladilar, xalqaro iqtisodiyot rivojlanib borishini, binobarin mamlakatning rivojlanishi mavjud boylik chegarasida emas, balki bu boylikni ko'paytirish hisobiga ham yuz berishi mumkinligini tushuna olmadilar. Biroq, bir muncha keyinrok vujudga kelgan fiziokratlar ta'limotlaridan farqli o'laroq, merkantilistlarning qarashlari ilmiy tafakkurni xalqaro iqtisodiyotda klassik maktab g'oyalari tomon undadi.

Merkantilistlar maktabi iqtisodiyotda bir yuz ellik yil hukmronlik qildi. Buning natijasida XVIII asrning boshlariga kelib, xalqaro savdo barcha mumkin bo'lgan, ba'zan umuman sun'iy cheklashlar turi bilan o'rab tashlandi. Turli davlatlar tomonidan ishlab chiqilgan savdo qoidalari

---

⁹ Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007

nafaqat o'zaro savdo yo'liga ulkan g'ov bo'lardi, balki tug'ilib kelayotgan kapitalistik ishlab chiqarish ehtiyojlariga ham mos kelmas edi.

Ingliz iqtisodchisi David Xyum «narx-oltin-oqimlar» o'zaro ta'siri mexanizmini ishlab chiqish orqali birinchilardan bo'lib merkantilistlarga zarba berdi. U merkantilistlarning, mamlakat o'zida mavjud oltin miqdorini cheksiz ko'paytirib borishi mumkin, bu uning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligiga ta'sir ko'rsatmaydi, degan fikrlarining noto'g'riligini ko'rsatib berdi.

David Xyum savdo balansini ijobiy qoldiqda ushlab turish natijasida oltinning oqib kirishi mamlakat ichida pul taklifining ortishiga, ish haqi va narxlarning ko'tarilishiga olib kelishi mumkinligiga o'z e'tiborini qaratdi. Narxlarning oshishi natijasida mamlakatning raqobatbardoshligi pasayadi. Aksincha, oltinning chiqib ketishi mamlakat ichida pul taklifining kamayishiga, ish haqi va narxlarning pasayishiga olib keladi va mamlakat raqobatbardoshligi ortadi. Binobarin, mamlakat savdo balansini qoldig'ini hamisha ijobiy holatda ushlab tura olmaydi – bunga ichki iqtisodiy omillar yo'l qo'ymaydi. Oltinning harakati milliy iqtisodiyotlarni sozlab turadigan nozik mexanizm hisoblanadi, buning natijasida eksport miqdori import miqdori bilan tenglashadi va savdo qoldig'i nolga aylanadi.¹⁰

Bu tamoyil quyidagilarga asoslanib ishlab chiqilgan: Muomaladagi pul miqdori bilan narx darajasi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud; Har ikki mamlakatda to'liq bandlik hukmron; Sotiladigan tovarlarga talab narx bo'yicha egiluvchan; Tovarlar bozorida ham, ishlab chiqarish omillari bozorida ham sof raqobat hukmron; Milliy valyuta oltinga, oltin milliy valyutaga erkin ayirboshlanadi.

Mana shu shartlar bajarilganda savdo balansining muvozanatlashuvi avtomat ravishda yuz beradi.

Shunday qilib, merkantilistlar birinchi bo'lib xalqaro savdoning o'ziga xos modelini taklif etdilar. Ular mamlakatning boyligi mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'liq deb hisobladilar. Merkantilistlar tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga qo'proq olib chiqish, eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tartibga solish, chetga xom-ashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, xomashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa mamlakatlarni bilan har qanday savdosini ta'qiqlash kerak deb ta'kidladilar.

---

¹⁰ Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

Mana shu shartlar bajarilganda savdo balansining muvozanatlashuvi avtomat ravishda yuz beradi.

Shunday qilib, merkantilistlar birinchi bo'lib xalqaro savdoning o'ziga xos modelini taklif etdilar. Ular mamlakatning boyligi mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'liq deb hisobladilar. Merkantilistlar tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga ko'proq olib chiqish, eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tartibga solish, chetga xom-ashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, xom-ashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa mamlakatlar bilan xar qanday savdosini ta'qiqlash kerak deb tasdiqlaydilar. Bu maktab namoyondalari ilk bor tashqi savdo va mamlakatning ichki iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatib berdilar.

Keyinchalik klassik nomini olgan maktab vakillari tashqi savdoga merkantilistcha qarashlarga keskin zarba berishdi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi

Merkantilistlarga keskin zarba bergan iqtisodchilardan biri Adam Smit bo'ldi. Adam Smit millat boyligi to'plangan oltin miqdoriga emas, balki mamlakatning pirovard tovar va xizmatlar ishlab chiqara olish qobiliyatiga ko'proq bog'liqligini aniq-ravshan asoslab berdi. Shuning uchun ham asosiy masala oltinga ega bo'lishda emas, asosiy masala mehnat taqsimoti va mehnat kooperatsiyasi hisobiga ishlab chiqarishni rivojlantirish hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy jihatdan mutlaq erkin, mavjud qonunlar doirasida o'z faoliyatlari turini mustaqil ravishda tanlay oladigan sharoitlarda eng yaxshi natijaga erishish mumkin. Bu siyosat "lesse-fer" nomini oldi.

@ «Lesse-fer» (fr. laissez-faire) — iqtisodiyot va erkin raqobatga davlatning aralashmaslik siyosati.

Adam Smitning tashqi savdo siyosati bir qancha farazlarga asoslangan. U quyidagilarni aksioma sifatida qabul qiladi:

- Mehnat yagona ishlab chiqarish omili;
- To'liq bandlikka erishilgan, ya'ni barcha mavjud resurslardan tovar ishlab chiqarishda foydalaniladi;
- Xalqaro savdoda ikki mamlakat ishtirok etadi, bu mamlakatlar ikki xil tovar bilan o'zaro savdo olib boradi;

- Ishlab chiqarish xarajatlari doimiy, ularning kamayishi tovarga bo'lgan talabni ko'paytiradi;
- Bir tovarning narxi ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat bilan ifodalangan;
- Tovarni bir mamlakatdan ikkinchisiga tashish bo'yicha transport xarajatlari nolga teng;
- Tashqi savdo cheklashlar va reglamentatsiyalardan xoli. Adam Smit qarashlariga muvofiq ravishda:
  - Hukumat tashqi savdoga aralashmasligi, ochiq bozorlar rejimi va erkin savdoni qo'llab-quvvatlashi kerak;
  - Millatlar, xususiy shaxslar ham o'zlari ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi va bu tovarlarni ishlab chiqarilishida boshqa mamlakatlar ustunlikka ega bo'lgan tovarlarga ayirboshlash asosida savdo qilishi kerak;
  - Tashqi savdo bozorni mamlakat sarxadlaridan tashqariga kengaytirish orqali mehnat samaradorligini rivojlantirishni rag'batlantiradi;
  - Eksport mamlakat iqtisodiyoti uchun ijobiy omil sanaladi, zero u mamlakat ichkarisida sotish imkoniyati bo'lmagan ortiqcha tovarlarni sotish imkoniyatini beradi
  - Eksportga subsidiyalar ajratilishi aholi uchun ortiqcha soliq hisoblanadi va ichki narxlarning ortishiga olib keladi, shuning uchun bu subsidiyalar bekor qilinishi kerak.

@ Mutloq ustunlik nazariyasi — mamlakatlar o'zlari eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan (ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lgan) tovarlarni eksport qiladi va boshqa mamlakatlarda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqariladigan (ishlab chiqarishda savdo hamkorlari mutlaq ustunlikka ega bo'lgan) tovarlarni import qiladi.

Agar ikki mamlakat savdo hamkoriga nisbatan kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan (ya'ni mamlakat ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha mutlaq ustunlikka ega bo'lgan) tovarlar bilan o'zaro savdo qilganda xalqaro savdo foydali bo'ladi. Mehnat yagona ishlab chiqarish omili bo'lganligi bois ishlab chiqarish xarajatlarida mutlaq ustunlik sharti bir birlik tovarni ishlab chiqarishga sarflanadigan vaqt bir mamlakatda ikkinchisidan kamroq bo'lishini anglatadi. Agar to'liq bandlik hukmron bo'lsa, ya'ni tovarlar ishlab chiqarishda barcha mavjud resurslardan to'liq

foydalanilyapti deb faraz qilaylik, bir mamlakat doirasida bu shartning bajarilishini quyidagi formula orqali ifodalanilishi mumkin:

$$A_1Q_1 + A_2Q_2 \leq L, \quad (1)$$

Bu yerda A_1 — bir birlik birinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, A_2 — bir birlik ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, Q_1 — ishlab chiqarilgan birinchi tovar miqdori, Q_2 — ishlab chiqarilgan ikkinchi tovar miqdori, L — mamlakatdagi mavjud mehnat resurslari. Formuladan ko'rinib turibdiki, birinchi tovar ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun mamlakat ikkinchi tovar ishlab chiqarishini qisqartirishga majbur. Va, aksincha, ikkinchi tovar ishlab chiqarilishining har qanday ko'paytirilishi birinchi tovar ishlab chiqarilishining kamayishiga olib keladi.¹¹

Ikkinchi mamlakatni ko'rib chiqaylik. Bu mamlakatda A_1' — bir birlik birinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, A_2' — bir birlik ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt.

Agar birinchi mamlakatda birinchi tovarni ishlab chiqarish uchun ikkinchi mamlakatga nisbatan kam vaqt sarflansa (bu birinchi mamlakat ikkinchisiga nisbatan mutlaq ustunlikka ega ekanligini bildiradi) bu mamlakat bu tovarni ikkinchi mamlakatga eksport qiladi: $A_1 < A_1'$

Agar ikkinchi mamlakatda ikkinchi tovarni ishlab chiqarish uchun birinchi mamlakatga nisbatan kam vaqt sarflansa (bu ikkinchi mamlakat birinchisiga nisbatan mutlaq ustunlikka ega ekanligini bildiradi) bu mamlakat ikkinchi tovarni birinchi mamlakatga eksport qiladi: $A_2 < A_2'$

Mutlaq ustunlik nazariyasining kuchli tomoni shundaki, u mehnatning qiymat nazariyasiga asoslangan va mehnat taqsimotining yaqqol ustunliklarini nafaqat milliy miqyosda, balki xalqaro miqyosda ham ko'rsatib beradi. Xalqaro savdoni tushuntirib berishda uning cheklanganligi ham yaqqol ko'rinib turadi.

Bu nazariya u yoki bu tovarlarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlik bo'lmaganda mamlakatlar nima sababdan o'zaro savdo olib borishini tushuntirib bera olmaydi.

Nisbiy ustunlik nazariyasi

Adam Smit nazariyasiga ko'ra, ishlab chiqarish omillari mamlakat ichkarisida to'liq harakatchan, ya'ni ular yuqori mutlaq ustunlikka ega

---

¹¹ Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

bo'ladigan hududlarga bemalol ko'chib o'ta oladi. Ertami-kechmi ishlab chiqarish omillarining ko'chib o'tishi natijasida bir hududning boshqasidan ustunligi yo'qolib boradi va omillardan keladigan foyda barobarlashib boradi. Demak o'zaro savdo to'xtab qolishi kerakdek tuyuladi. Biroq David Rikardo mutlaq ustunliklar nazariyasini rivojlantirdi va ikki mamlakat o'rtasida o'zaro savdo ularning hech biri ma'lum bir tovarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lmaganda ham foydali bo'lishini ko'rsatib berdi.¹²

Mutlaq ustunlik nazariyasidagi kabi ma'lum bir farazlardan kelib chiqib, nisbiy ustunlik nazariyasi muqobil narx yoki boshqacha qilib aytganda o'rnini qoplash xarajatlari (narxi) tushunchasidan foydalaniladi. Muqobil narx ikki tovarning ularni ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqti orqali ifodalangan narxlarini solishtirishni aks ettiradi (1 birlik tovar ishlab chiqarishga 2 soatlik mehnat sarflangan). O'rnini qoplash xarajatlari ma'no jihatidan muqobil narxga deyarli mos keladi, farqi shundaki, bunda mehnat sarfiga teskari miqdorlar – vaqt birligida ishlab chiqarilgan tovar birliklari solishtiriladi (1 soat vaqt birligida 1/5 birlik tovar ishlab chiqarilgan).

@ Muqobil narx (opportunity cost) — bir birlik tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtining boshqa bir birlik tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqti bilan ifodalanishidir.

Ikki o'zgaruvchi orasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni hisobga olgan holda, 2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan vaqt miqdori bilan ifodalangan 1-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muqobil xarajatlar A_1/A_2 ni tashkil qiladi.

Faraz qilaylik, ma'lum bir tovarlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muqobil xarajatlar I mamlakatda II mamlakatga nisbatan kamroq, ya'ni:

$$(A_1/A_2) < (A_1^*/A_2^*) \quad (1)$$

yoki boshqacha qilib ifodalaganda,

$$(A_1/A_1^*) < (A_2/A_2^*) \quad (2)$$

---

¹² Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г

(1) formula nisbiy ustunlikni ifoda etuvchi formula bo'lib, u ma'lum bir mamlakatda 2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xarajatlar orqali ifodalangan 1-tovarga sarflangan ishlab chiqarish xarajatlari boshqa mamlakatda xuddi shu tovarni (2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xarajatlar bilan ifodalangan) ishlab chiqarish xarajatlaridan kamligini ko'rsatadi. Bu har qanday ikki mamlakat va har qanday ikki tovar uchun o'rinlidir, zero nisbiy ustunlik faqatgina har bir mamlakatdagi mehnat samaradorligi nisbatiga bog'liq bo'ladi.

@ Nisbiy ustunlik nazariyasi — agar bir mamlakat boshqa mamlakat bilan solishtirganda nisbatan kamroq xarajatlar bilan ishlab chiqara oladigan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashsa ularning birida ishlab chiqarish boshqasiga nisbatan mutlaq samaraliroq bo'lishidan qat'iy nazar o'zaro savdo har ikki mamlakat uchun foydali bo'ladi.

Nisbiy talab (RD — relative demand) va nisbiy taklif (RS — relative supply) grafiklarini chizish uchun I va II mamlakatlarda ishlab chiqarilgan 1-tovar va 2-tovarlarning nisbiy miqdori bilan ularning nisbiy narxlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish kerak. (2.2.1-rasm).

Har ikki mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan 1-tovarning nisbiy miqdori quyidagicha bo'ladi:

$$(Q_1 + Q_1^*) / (Q_2 + Q_2^*) \quad (1)$$

1-tovarning nisbiy jahon narxi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$P_1/P_2 \quad (2)$$

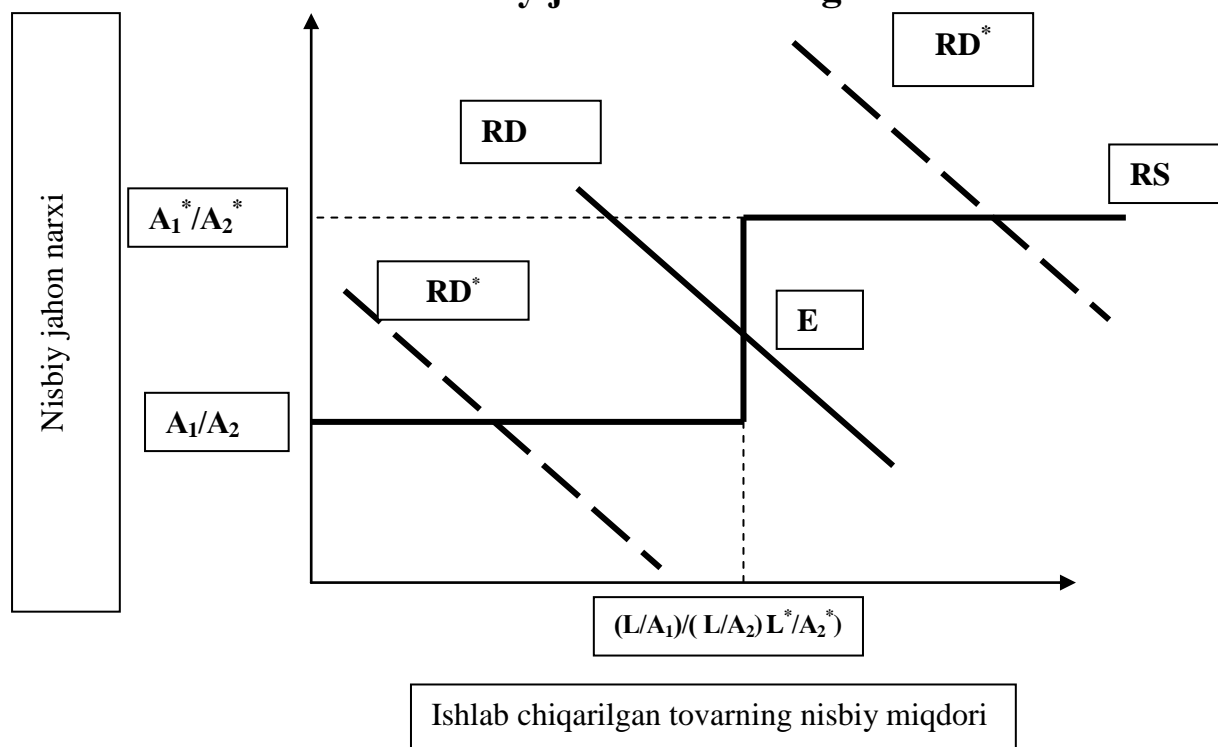
Ushbu holatni 2.2.1.-rasm misolida ko'rishimiz mumkin.¹³

I mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishda nisbiy ustunlikka ega. Bu esa 1-tovarning sarflangan mehnat xarajatlarini solishtirish orqali ifodalangan nisbiy narxi II mamlakatdagiga nisbatan kamligini bildiradi va rasmda 1-tovarning II mamlakatdagi nisbiy narxi (A_1^*/A_2^*)dan pastroqda joylashgan. 1-tovarning nisbiy taklifi uning I va II mamlakatlardagi nisbiy bahosi hamda uning jahon bozoridagi nisbiy narxiga bog'liq bo'ladi.

---

¹³ Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

2.2.1.- rasm. Nisbiy jahon narxining shakllanishi

Nazariy jihatdan bir necha variant bo'lishi mumkin: Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning I mamlakatdagi nisbiy narxidan ($P_1/P_2 < A_1/A_2$), o'z navbatida, II mamlakatdagi nisbiy narxdan ham pastroq bo'lganda 1-tovar ishlab chiqarilmaydi, zero uni sotish foyda keltirmaydi, chunki jahonda ikki mamlakat bor xolos.

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning I mamlakatdagi nisbiy narxiga teng bo'lsa ($P_1/P_2 = A_1/A_2$), bu vaziyatda I mamlakatdagi ishchilar har ikki tovar uchun bir xil narxga ega bo'lishadi, shuning uchun ularga bu ikki tovardan qaysi birini ishlab chiqarishning farqi yo'q (RS nisbiy taklif grafigining pastki gorizontaal qismi).

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning I mamlakatdagi nisbiy narxidan yuqori ($P_1/P_2 > A_1/A_2$) bo'lsa, bu mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ayni paytda, 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning II mamlakatdagi nisbiy narxidan pastroq bo'lganda ($P_1/P_2 < A_1^*/A_2^*$) II mamlakat 2-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi (RS nisbiy taklif nisbiy taklif egri chizig'ning vertikal qismi). Har ikki mamlakatdagi mehnat resurslari (mos ravishda L va L^*) cheklanganligi bois, I mamlakat 1-tovarga ixtisoslashganda uni ishlab chiqarish hajmi L/A_1 va o'z navbatida, II mamlakat 2-tovarga ixtisoslashganda uni ishlab chiqarish hajmi L^*/A_2^* ni tashkil etadi. Shuning uchun 1-tovarning nisbiy narxi A_1/A_2 va A_1^*/A_2^* chegarasida bo'ladi, bu tovarning nisbiy taklifi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$(L/A_1)/(L^*/A_2^*) \quad (3)$$

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning II mamlakatdagi nisbiy narxiga teng bo'lsa ($P_1/P_2 = A_1^*/A_2^*$), II mamlakat uchun qaysi tovarni ishlab chiqarishning farqi yo'q: 1-tovar uchun ham, 2-tovar uchun ham bir xil narxga ega bo'ladi (RS nisbiy taklif nisbiy taklif egri chizig'ning yuqori gorizontaal qismi).

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning II mamlakatdagi nisbiy narxidan yuqori ($P_1/P_2 > A_1^*/A_2^*$), o'z navbatida, I mamlakatdagi nisbiy narxdan ham yuqori bo'lganda 2-tovar ishlab chiqarilmaydi, Har ikki mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. 1-tovar nisbiy taklifi grafigi cheksizlikka intiladi.

Mamlakatlar o'zlari nisbiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashganda o'zaro savdo har ikki mamlakat uchun qay darajada nafliligini qanday hisoblash mumkin degan haqli savol tug'iladi.

@ Savdodan keladigan yutuq (gains from trade) — mamlakatlar o'zlari nisbiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashganda savdoda ishtirok etuvchi har ikki mamlakat bu savdodan oladigan iqtisodiy naf.

Savdodan keladigan yutuq mamlakatning o'z tovarlari hisobiga ichki bozordagiga nisbatan chetdan xorijiy tovarlarga ko'proq ega bo'lishi natijasida vujudga keladi. Savdodan keladigan yutuqqa ikki taraflama qarash mumkin: mehnat xarajatlarini tejash va icte'molning ko'payishi.

I mamlakat bir birlik ish vaqtida $1/A_1$ ta 1-tovarni va $1/A_2$ ta 2-tovarni ishlab chiqara oladi, 1-tovarning 2-tovar narxi orqali ifodalangan nisbiy narxi avvalgidek, P_1/P_2 ga teng. Binobarin, mamlakat vaqt birligida $(1/A_1) \times (P_1/P_2)$ ta 2-tovarni import qila oladi. Toki 1-tovarni xorijga sotish orqali II mamlakatdan 2-tovarni o'z ichki bozoriga nisbatan ko'proq sotib olish imkoni bor ekan, chetdan tovar sotib olish I mamlakat uchun foydali bo'ladi, ya'ni:

$$(1/A_1) \times (P_1/P_2) > (1/A_2) \quad (1)$$

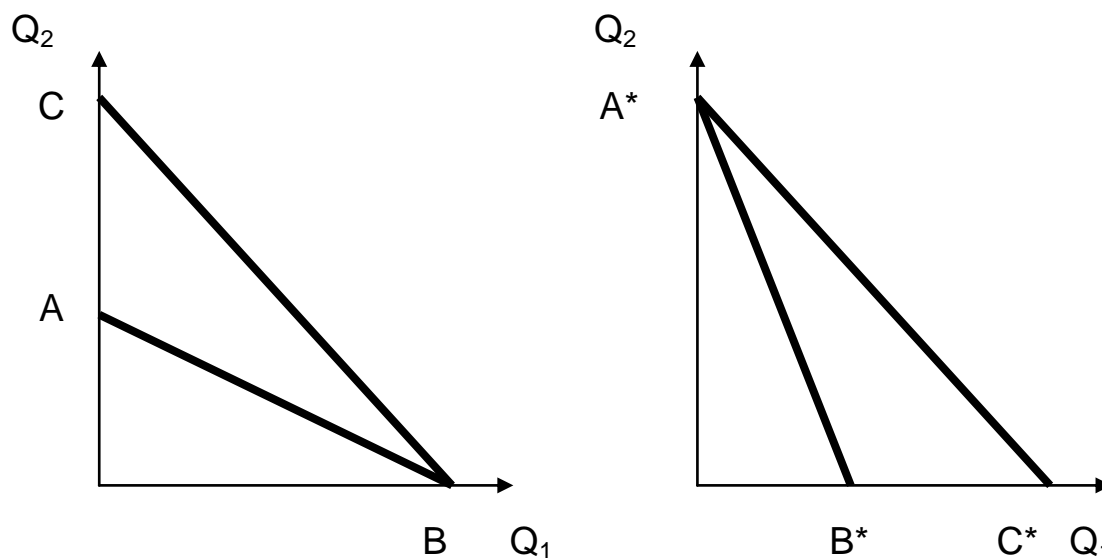
yoki tengsizlikni har ikki tomonini $(1/A_1)$ ga bo'lsak:

$$(P_1/P_2) > (A_1/A_2) \quad (2)$$

2-tengsizlik nisbiy ustunlik nazariyasining mamlakatlar o'zlari nisbiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifoda etuvchi asosiy tenglamasiga ekvivalent. Shuning uchun I mamlakat uchun 2-tovarga ega bo'lishning eng samarali usuli 1-tovarni ko'proq ishlab chiqarib uni 2-tovarga ayirboshlashdan iborat. II mamlakat uchun esa aksincha, 1-tovarga ega bo'lishning eng samarali usuli 2-tovarni ko'proq ishlab chiqarib uni 1-tovarga ayirboshlashdan iborat.¹⁴

Savdodan keladigan yutuqni har ikki mamlakatda birinchi va ikkinchi tovarlar iste'moli miqdorining qanchaga ko'payishi ham belgilaydi. (2.2.2.-rasm).

2.2.2.-rasm. Savdo natijasida iste'molning ortishi.

Agar I mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i AB, II mamlakatniki esa A^*B^* ni tashkil etsa, mamlakatlar o'rtasida savdoning rivojlanishi natijasida ularning har biri birinchi va ikkinchi tovarlarni ko'proq miqdorda iste'mol qila oladi. Natijada I mamlakat ixtiyorida S ta 2-tovar, II mamlakat ixtiyorida esa S^* ta 1-tovar bo'ladi. Rasmdan ko'rinib turibdiki, har ikki holatda ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i surildi va OCB hamda OA^*C^* uchburchaklarning yuzi oldingi AOB (I mamlakat uchun) hamda OA^*B^* (II mamlakat uchun) uchburchaklar yuzidan sezilarli darajada kattaroqdir.

Nisbiy ustunliklar nazariyasida jahon ikki mamlakatdan iborat va ular ikki tovar bilan savdo qiladi deb faraz qilingan edi. Amalda esa bunday holatning bo'lishi mumkin emas, albatta. Jahondagi mamlakatlar ichidan

¹⁴ Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

ikkitasining faqat ikki tovar bilan o'zaro savdosini o'rganmoqchi bo'lsak ham, bu savdoni ushbu mamlakatlar va boshqa mamlakatlar umumiy savdosidan hamda juda ko'p miqdordagi tovarlar orasidan ajratib olishning imkoni yo'q.

Nisbiy ustunlik nazariyasining ahamiyatini baholash juda mushkul, albatta. U bir necha o'n yillar davomida xalqaro savdoni tushuntirib beruvchi va barcha iqtisodiy bilimlarga kuchli ta'sir o'tkaza olgan asosiy nazariyalarning biri bo'lib qoldi. Iqtisodiyotdagi klassik maktab vakillari tomonidan qilingan ko'p sonli o'zgartirishlar va kengaytirishlar bilan nisbiy ustunlik nazariyasi amalda birinchi bo'lib jami talab va jami taklif muvozanatini izohlab berdi. Tovar qiymati uni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat miqdori bilan aniqlanishi ko'zda tutilgan bo'lsa-da, nisbiy ustunlik nazariyasi tovarning qiymati ushbu tovarga ham mamlakat ichidagi, ham xorijdagi jami talab va taklifning nisbati bilan aniqlanishini ko'rsatib berdi.

Albatta, nisbiy ustunlik nazariyasi mavhum va juda soddalashtirilgan tabiatga ega va xalqaro savdoga bevosita ta'sir ko'rsatadigan bir qator hodisalarni e'tiborga olmaydi. Nazariyaning cheklanganligi uni yaratilishida qilingan farazlar bilan bog'liq. Shuning uchun u yoki bu tovar oqimlarini nisbiy ustunlik nazariyasini qo'llagan holda tahlil qilishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak, ya'ni bu nazariya:

- transport xarajatlarini e'tiborga olmaydi, bu xarajatlar shunday miqdorga etishi mumkinki, mamlakat bir tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat xarajatlari bo'yicha nisbiy ustunlikka ega bo'lsa-da, ushbu tovarni xorijga eksport qilish naf keltirmasligi mumkin;

- mamlakat ichida daromadlarning qayta taqsimlanishiga, narx va ish haqining o'zgarishiga, inflyatsiya, xalqaro kapital harakatiga tashqi savdoning ta'sirini inobatga olmaydi;

- faqat bitta ishlab chiqarish omili (mehnat) mavjudligidan kelib chiqadi, mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi kabi xalqaro savdoning dastlabki shartlariga e'tibor bermaydi;

- to'liq bandlik shartidan kelib chiqadi, ya'ni ishchilar bir tarmoqdan ketar ekan boshqa yanada samaraliroq tarmoqda ish topadi, ishsiz qolmaydi deb faraz qilinadi;

- biri ikkinchisi oldida nisbiy ustunlikka ega bo'lmagan taxminan bir xil mamlakatlar o'rtasidagi savdoni tushuntirib bera olmaydi.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi

Nisbiy narxlardagi farq mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi bilan tushuntiriladi degan g'oyani ilgari suruvchi xalqaro savdo nazariyasi ham mutlaq va nisbiy ustunlik nazariyalari kabi bir qator gipotezalarga asoslangan.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi ishlab chiqarish omillari, bozor, ishlab chiqarish, tovarlar tabiatiga o'ziga xos munosabat jihatidan gipotezalarga asoslangan. Bu gipotezalarning ko'pchiligidan mutlaq va nisbiy ustunlik nazariyalarida ham foydalanilgan. Farqi shundaki, ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasida avvalgidek ikki mamlakat va ikki tovar bo'lsa-da, tovarning biri mehnat sig'imli, ikkinchisi kapital sig'imli bo'lib, ishlab chiqarish omillari ham ikkita: mehnat – L hamda kapital – K. Bundan tashqari har ikki mamlakat ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmagan. Mehnatning qiymat nazariyasi inkor etilmaydi, faqatgina qiymatning yaratilishida mehnatdan tashqari boshqa ishlab chiqarish omillari ham ishtirok etadi, degan fikr bilan to'ldiriladi. Ayni paytda mamlakat u yoki bu tovarga to'liq ixtisoslashmaydi va har ikki mamlakatda texnologiya bir xil. shunday qilib, ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasidagi asosiy gipotezalardan biri alohida olingan tovarning mehnat yoki kapital sig'imlilikligi hamda mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi hisoblanadi.

@ Omillar intensivligi (factor intensity) — ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari nisbiy sarfini belgilovchi ko'rsatkich.

2-tovar 1-tovarga nisbatan kapital sig'imliroq hisoblanadi, agar bu tovarni ishlab chiqarishda sarflangan mehnat va kapital xarajatlari nisbati 1-tovarga sarflangan xuddi shu xarajatlar nisbatidan ko'proq bo'lsa, ya'ni:

$$(K_2/L_2) > (K_1/L_1)$$

@ Omillar seroblighi (factor abundance) — mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan nisbiy ta'minlanganligini belgilovchi ko'rsatkich.

Omillar seroblighi ikki usul bilan aniqlanishi mumkin: har bir ishlab chiqarish omilining nisbiy narxlari orqali va ishlab chiqarish omillarining mutlaq miqdori orqali. II mamlakat kapital bilan yaxshiroq ta'minlangan

sanaladi, agar bu mamlakatda kapital va mehnat narxlari nisbati birinchi mamlakatdagi xuddi shu nisbatdan kichikroq bo'lsa, ya'ni kapital II mamlakatda I mamlakatga nisbatan arzonroq bo'lsa:

$$(P_k^*/P_L^*) < (P_k/P_L)$$

Odatda kapital bahosi deganda foiz stavkasi, mehnat bahosi deganda esa ish haqi tushuniladi. Bu yerda ham gap omillari intensivligi holatidagi kabi nisbiy ko'rsatkichlar haqida ketyapti.

Agar omillar serobliligini ishlab chiqarish omillarining mutlaq miqdori bilan aniqlaydigan bo'lsak, u holda II mamlakatda mavjud kapital umumiy hajmining ishchi kuchi umumiy hajmiga nisbati I mamlakatdagi xuddi shu nisbatdan yuqoriroq bo'lsa, II mamlakat I mamlakatga nisbatan kapitalga boy sanaladi:

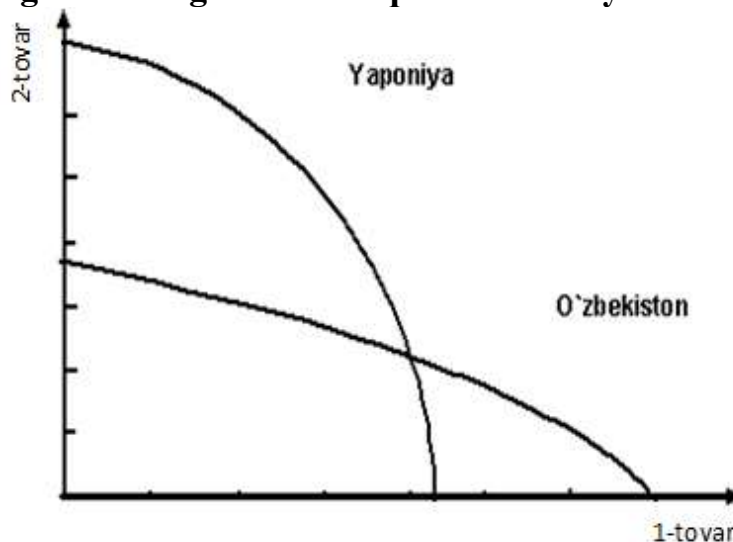
$$(T_k/T_L) > (T_k^*/T_L^*)$$

Omillar serobliligining birinchi ta'rif bozor muvozanatining har ikki tomoni – talab va taklifni hisobga oladi, chunki ta'rif omillar narxi orqali berilyapti, narx esa talab va taklifning muvozanati natijasidir. Ishlab chiqarish omillari narxi u yoki bu mamlakatda ularga ega bo'lish imkoniyati darajasini hamda uning texnologik rivoji saviyasini aks ettiradi. Ikkinchi ta'rif esa talabni inkor etgan holda faqatgina taklifni inobatga oladi. Taklif ham ushbu holatda juda muhim, chunki u yaratilishida ishlab chiqarish omillari foydalaniladigan pirovard tovarlarga bo'lgan talabdan kelib chiquvchi hosilaviy talab hisoblanadi.

Turli ta'riflardan foydalanish ham bir xil, ham turli natijalarga olib kelishi mumkin. Agar birinchi va ikkinchi tovarlarga har ikki mamlakatda talab bir xil bo'lsa, har bir ta'rifdan foydalanish natijasi bir xil bo'ladi: Yaponiyada kapitalning umumiy miqdorining mehnatning umumiy miqdoriga nisbati O'zbekistondagiga nisbatan kamroq bo'lgani bois Yaponiya har ikki ta'rif bo'yicha kapital serob mamlakat hisoblanishi mumkin. Agar O'zbekistonga nisbatan Yaponiyada kapitalga talab ortib bordi deb faraz qilsak, bu mamlakatda kapital taklifi nisbatan ko'p bo'lishidan qat'iy nazar, Yaponiyada kapitalning nisbiy narxi O'zbekistonga nisbatan yuqori bo'ladi. Bu vaziyatda Yaponiya ikkinchi ta'rifga ko'ra, mutlaq miqdor bo'yicha kapital serob, ammo nisbiy narxlarga asoslangan birinchi ta'rifga ko'ra esa mehnat serob mamlakat hisoblanadi, Chunki bu mamlakatda mehnat narxi nisbatan arzon bo'ladi.

Shunga o'xshash ziddiyatlarga duch kelmaslik uchun u yoki bu mamlakatda omillar serobligini aniqlashda birinchi ta'rifdan foydalangan ma'qulroq.

2.2.3.-rasm. Mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi holatidagi ishlab chiqarish imkoniyatlari chegaralari

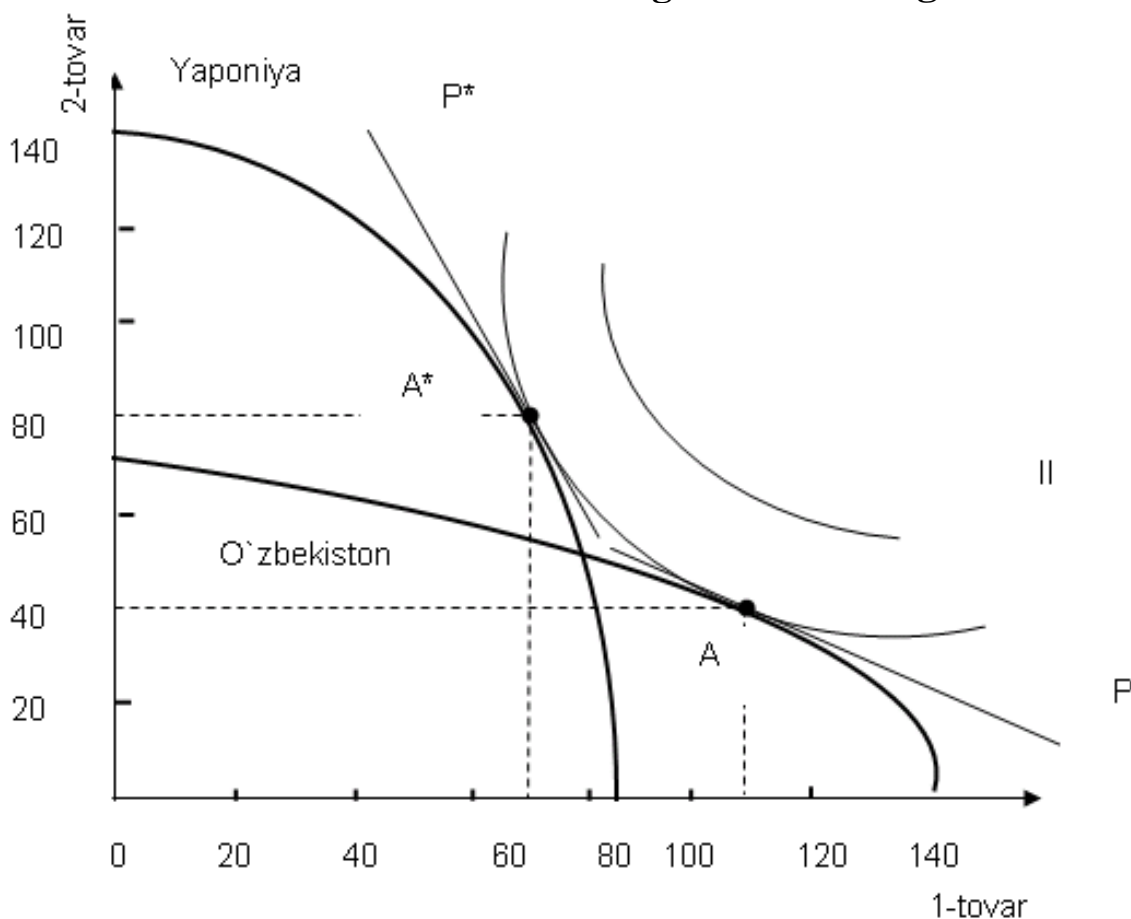

Ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi nazariyasi xalqaro savdo uchun asos sifatida bir-biri bilan o'zaro bog'liq ikki teorema ko'rinishida ifodalanishi mumkin: Xeksher-Olin teoremasi va ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi teoremasi.

@ Xeksher-Olin teoremasi (Heckscher—Ohlin Theorem) — har bir mamlakat o'z ishlab chiqarishlarida nisbatan katta hajmga ega bo'lgan omillarni talab etuvchi mahsulotlarni ustun darajada ishlab chiqarish va eksport qilishga ixtisoslashadi, binobarin, bu mamlakatlar milliy xo'jalik nuqtai-nazaridan nisbatan kamchil omillar bilan ta'minlangan tovarlarni import qiladilar.

O'zbekiston mehnat serob mamlakat, 1-tovar esa mehnat sig'imli tovar bo'lgani bois, bu mamlakat 1-tovarni ishlab chiqaradi va eksport qiladi. Yaponiya kapital serob mamlakat, 2-tovar esa kapital sig'imli tovar bo'lgani sababli bu mamlakat 2-tovarni ishlab chiqaradi va eksport qiladi. Nisbatan serob ishlab chiqarish omillari egalari savdodan yutadi, nisbatan kamchil ishlab chiqarish omillari egalari esa savdodan yutqazadi.

2.2.4.-rasm. Mamlakatlarning ixtisoslashuvga kirishi

Teoremani isbotlash va tushuntirish uchun grafiklarga murojaat qilamiz. O`zbekiston mehnat serob mamlakat, 1-tovar mehnat sig`imli tovar, Yaponiya kapital serob mamlakat, 2-tovar esa kapital sig`imli tovar ekanligini eslatib o`tamiz. Qabul qilingan shartlarga muvofiq ravishda teorema har ikki mamlakatdagi iste`molchilar juda o`xshash yoki deyarli bir xil didga ega ekanligini nazarda tutadi. Nazariy jihatdan har bir mamlakatdagi icte`molchilarning did va istaklari shunchalik farq qilishi mumkinki, befarqlik egri chizig`i umuman mos kelmasligi va hattoki umuman kesishmasligi mumkin. Bu holatda Xeksher-Olin teoremasi bajarilmaydi. Bu teorema iste`molchilar xohish va istaklari har ikki mamlakatda batamom bir xil va yagona befarqlik egri chizig`iga qo`shilib ketishini talab etmaydi, balki bu xohish istaklar mamlakatlarni avtarkiya sharoitida qoldiradigan va ularni o`zaro savdo qilishdan voz kechishga olib keladigan darajada farq qilmaydi deb taxmin qiladi. shunday bo`lsa-da, har bir mamlakatdagi iste`molchilarning did va istaklari shunchalik o`xshashki, befarqlik egri chizig`i har ikki mamlakat uchun bir xil bo`lsin

deb faraz qilamiz.¹⁵

Yagona befarqlik egri chizig'i O'zbekistonning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bilan A nuqtada o'zaro yagona nuqtaga ega. Yaponiyada esa bu A* nuqtada joylashgan. shunday qilib, I befarqlik egri chizig'i va A hamda A* nuqtalar o'zaro savdo bo'lmagan sharoitda har ikki mamlakatdagi mumkin bo'lgan maksimal ishlab chiqarish va iste'mol hajmini ifoda etadi, urinma chiziqlar esa, 1- va 2-tovarning O'zbekiston va Yaponiyadagi nisbiy narxlarini (P va P*) ko'rsatadi. Grafikdan $P < P^*$ ekanligi ko'rinib turibdi, binobarin O'zbekiston 1-tovarni, Yaponiya 2-tovarni ishlab chiqarish bo'yicha nisbiy ustunlikka ega.

Savdoni rivojlantirgan holda mehnat serob sanalgan O'zbekiston mehnat sig'imli 1-tovarni, kapital serob bo'lgan Yaponiya esa kapital sig'imli 2-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslasha boshlaydi

Bunda ishlab chiqarish va iste'mol hajmini ko'rsatuvchi nuqtalar O'zbekistonda A dan B ga, Yaponiyada A* dan B* ga ko'chadi. Ixtisoslashuv mamlakatlar umumiy ekvivalent nisbiy jahon narxi - P_w darajasiga chiqquncha davom etadi. Bu narx esa, yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, har ikki mamlakatdagi savdo boshlanmasdan oldingi ichki narxlar o'rtasida joylashdi, ya'ni $P < P_w < P^*$. Chizmada P_w har ikki mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i va yangi II befarqlik egri chizig'iga o'tkazilgan urinmani aks ettiradi.

E nuqta A nuqta bilan solishtirganda O'zbekistonda «o'z» tovari «begona» tovardan kam iste'mol qilinganligini nazarda tutsa-da, O'zbekiston o'zaro savdodan yutadi, chunki uning yangi befarqlik egri chizig'i yuqoriroqda joylashgan va iste'molning ortganligini ko'rsatib turibdi. Xuddi shunday holat Yaponiyada ham kuzatiladi: E* nuqta A* nuqta bilan solishtirganda Yaponiyada «o'z» tovari «begona» tovardan kam iste'mol qilinganligini nazarda tutsa-da, Yaponiya ham o'zaro savdodan yutadi, chunki uning yangi befarqlik egri chizig'i ilgarigisidan yuqoriroqda joylashgan va iste'molning ortganligini ko'rsatib turibdi. Demak, har ikki mamlakat o'zaro savdo natijasida yutuqqa erishdi, zero ularning befarqlik egri chiziqlari grafikda yuqoriga ko'tarildi.

Savdo natijasida ayirboshlanayotgan tovarlarning nisbiy narxleri bir-biriga yaqinlashish tamoyiliga ega. Agar tovarlarning nisbiy narxi mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganligi darajasi hamda bu omillarning nisbiy narxlariga bog'liq deb faraz qilinsa, tabiiy

---

¹⁵ Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y

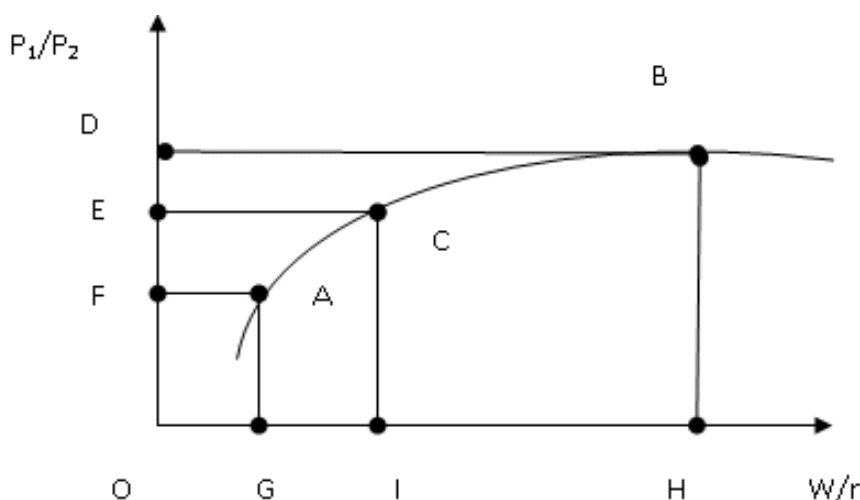
savol tug'iladi: tovarlar narxining muvozanatlashishi ishlab chiqarish omillari narxiga qanday aks ta'sir ko'rsatadi?

Amerikalik iqtisodchi Pol Samuelson bu savolga javob bera oldi. Samuelson tomonidan isbotlangan Xeksher-Olin teoremasi to'g'riligi shartidan kelib chiquvchi bu teorema ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi yoki Xeksher-Olin-Samuelson teoremasi nomini oldi.

@ Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi (factor price equalization theorem) (Xeksher-Olin-Samuelson teoremasi) — xalqaro savdo savdo olib boruvchi mamlakatlarda gomogen ishlab chiqarish omillarining mutlaq va nisbiy narxlarini muvozanatlashuviga olib keladi.

Nisbiy narxlarning muvozanatlashuvi teoremasining grafik talqini 2.2.1-rasmda ifodalangan.

2.2.5.-rasm. Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi.

Kapital narxi (r) orqali ifodalangan mehnat narxi (w), ya'ni mehnatning ishlab chiqarish omili sifatidagi nisbiy narxi (w/r) gorizontaal. 1-tovarning 2-tovar narxi orqali ifodalangan nisbiy narxi (R_1/R_2) esa

vertikal o'qqa joylashtirilgan.

Mehnatning ishlab chiqarish omili sifatidagi nisbiy narxi O'zbekistonda OG , Yaponiyada esa OI ni, mos ravishda 1-tovarning nisbiy narxi O'zbekistonda OF , Yaponiyada esa OD ni tashkil etadi. Mamlakatlar o'rtasida savdo boshlanmasdan oldin O'zbekistonda A , Yaponiyada B nuqtada bozor muvozanatiga erishilgan. O'zaro savdodan avval (w/r) nisbat O'zbekistonda Yaponiyaga nisbatan kichik bo'lgani uchun u mehnat sig'imli 1-tovarni, Yaponiya esa kapital sig'imli 2-tovarni ishlab chiqarish bo'yicha nisbiy ustunlikka ega.

Savdo boshlanganidan keyin O'zbekiston mehnat sig'imli 1-tovarga ixtisoslashgani bois bu mamlakatda mehnatga nisbiy talab oshib boradi, bu mehnatning nisbiy narxi (w/r)ning ortib borishiga, ushbu holat o'z navbatida 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2)ning ko'tarilishiga olib keladi. Yaponiya kapital sig'imli 2-tovarga ixtisoslashgani bois bu mamlakatda kapitalga nisbiy talab oshib borishi kapitalning nisbiy narxi (r/w)ning ortib borishiga yoki mehnatning nisbiy narxi (w/r)ning pasayishiga, bu esa o'z navbatida 2-tovarning nisbiy narxi (P_2/P_1)ning ko'tarilishiga, 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2)ning kamayishiga olib keladi. Binobarin A va B nuqtalar C nuqtada ustma-ust tushmaguncha bir-biriga yaqinlashib keladi va 1-tovarning har ikki mamlakatdagi nisbiy narxi E nuqtada muvozanatlashadi. Bu esa 1-tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnatning nisbiy narxini O'zbekiston va Yaponiyada H nuqtada tenglashishiga olib keladi. shunday qilib, xalqaro savdo natijasida tovarlar nisbiy narxining muvozanatga kelishi, ushbu tovarlarni yaratishda foydalanilgan ishlab chiqarish omillari nisbiy narxining tenglashishiga olib keladi.

Haqiqiy olamda ishlab chiqarish omillari narxi umuman muvozanatlashmagan. Misol uchun turli mamlakatlarda mehnatga to'lanadigan ish haqi ular o'rtasida faol savdo aloqalari olib borilishiga qaramay sezilarli farq qilib kelmoqda. Buning bosh sababi yuqorida oldindan qabul qilingan shartlardir:

- Har ikki tovar har ikki mamlakatda ishlab chiqarilishi nazarda tutilgan.

- Savdo olib boruvchi mamlakatlarda texnologiya bir xil deb faraz qilingan.

- Ishlab chiqarish omillari va tovarlar mamlakat ichida to'liq harakatchan deb faraz qilingan.

- Ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati mavjud emas deb faraz qilingan.

- Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi teoremasi barcha cheklanishlari va kamchiliklariga qaramacdan, xalqaro iqtisodiyot tahlilida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, omillar sig'imligi ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari nisbiy sarfini, omillar serobligi mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan nisbiy ta'minlanganligini belgilab beradi. Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasiga ko'ra, turli mamlakatlarda tovarlar nisbiy narxidagi farq, o'z navbarida ular o'rtasidagi savdo ularning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil

ta'minlanmaganligi bilan tushuntiriladi.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi o'zining barcha kamchiliklari va mavhum tabiatiga qaramay hozirgi kungacha xalqaro savdoning rivojlanishini tushuntiruvchi eng mashhur nazariyalarning biri bo'lib qolmoqda. Shuning uchun ham bu nazariyaning turli mamlakatlar, tovarlar va ichlab chiqarish omillariga nisbatan ulkan statistik massivlar yordamida empirik yo'llar bilan tekshirilishiga ajablanmasa ham bo'ladi.

Ba'zi empirik testlar nazariyani tasdiqlar, boshqalari rad etar edi. Xeksher-Olin-Samuelson xulosalarini rad etgan tadqiqotlarning eng mashhuri 1953 yilda kelib chiqishi Rossiyadan bo'lgan amerikalik olim Vasiliy Leontyev tomonidan amalga oshirilgan.

Leontyev bir necha empirik testlar yordamida Xeksher-Olin nazariyasi shartlari amalda bajarilmasligini ko'rsatib berdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSh eng boy va kapital serob bo'lgan mamlakatlarning biri bo'lib, boshqa mamlakatlar bilan solishtirganda mehnatga haq to'lash me'yorlari ham yuqori bo'lganligi bois ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasiga muvofiq ravishda kapital sig'imli tovarlarni eksport qilishi kerak edi. Leontyev bu gipotezani tekshirish uchun 1 million dollar qiymatiga ega bo'lgan eksportga mo'ljallangan tovarlar va shuncha qiymatli import bilan bevosita raqobat qiluvchi tovarlarni ishlab chiqarish uchun qancha kapital va ishchi kuchi zarurligini hisoblab chiqdi. U har bir sanoat tarmog'i kapital va ishchi kuchi sarfini hisobladi, bunda faqatgina tayyor mahsulotlar (masalan, avtomobillar) bilan cheklanmadi, balki oraliq mahsulotlar (po'lat, oyna, rezina) uchun ham kerakli hisob-kitoblarni amalga oshirdi. Shundan so'ng AQShning 1947 yildagi eksport tarkibidan foydalangan holda 1 million dollar summadagi eksport tovarlarga sarflangan kapital va mehnat xarajatlarining nisbatini hisoblab chiqdi. Leontyev AQShning Shu yildagi import tarkibi bo'yicha (import tovarlari ro'yxatiga AQShda ishlab chiqarilmaydigan tovarlar kiritilmadi) import o'rnini bosuvchi AQSh tovarlarini ishlab chiqarishga sarflangan kapital va mehnat xarajatlari nisbatini aniqladi.

Amalda bir birlik AQSh importini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan kapital va mehnat nisbati - $(K/L)_{im}$ ni bir birlik AQSh eksportini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan kapital va mehnat nisbati - $(K/L)_x$ bilan solishtirildi. «Leontyev statistikasi» (Leontief statistic) nomini olgan ushbu nisbatga muvofiq 1 tengsizlik bajarilsa har qanday mamlakat kapital serob, 2 tengsizlik bajarilganda esa mehnat serob mamlakat sanalishi mumkin.

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x < 1 \quad (1)$$

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x > 1 \quad (2)$$

Leontyev, Xeksher-Olin nazariyasiga muvofiq, eksport tovarlar import o'rnini bosuvchi tovarlarga (deyarli AQSh importi) nisbatan har bir ishchi kuchi hisobiga ko'proq kapital talab qilishini kutgan edi. Natija buning qarama-qarshisi bo'lib chiqdi: AQSh importining kapital sig'imliligi uning eksporti kapital sig'imliligidan 30 foizga ko'p chiqdi, bu esa AQSh kapital serob bo'lgan mamlakat emas, balki mehnat serob mamlakat ekanligidan dalolat berardi, ushbu holat mavjud tasavvurlarga umuman mos kelmas edi.

@ *Leontyev paradoksi (Leontief paradox) — bu Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasining amalda bajarilmasligi – mehnat serob mamlakatlarning kapital sig'imli, kapital serob mamlakatlarning mehnat sig'imli tovarlarni eksport qilishidir.*

O'sha paytda yetakchi bo'lgan yondashuvning inkor etilishi uning tushuntirilishini talab qilardi. Munozaralar Xeksher-Olin nazariyasi to'g'ri, Leontyev tomonidan olingan natijalar noto'g'ri ekanligini isbotlashga harakatlar doirasida bo'ldi. Leontyev paradoksiga qarshi keltirilgan ba'zi dalillar quyidagilar:

Ishchi kuchini malakali va malakasiz ishchi kuchi guruhlariga ajratish kerak hamda eksport tovarlarga sarflangan xarajatlarni har ikki guruh uchun alohida hisoblash kerak.

AQSh qazib olinishida katta miqdorda kapital xarajatlarini talab qiluvchi xom-ashyoni katta hajmda import qiladi. Shuning uchun AQShning eksport tovarlari katta hajmdagi kapital sig'imli xomashyoni talab qiladi, bu esa eksportni kapital sig'imliga aylantiradi.

Leontyev testi AQShda mavjud bo'lgan import tariflarini inobatga olmagan, bu tariflar AQSh sanoatining mehnat sig'imli tarmoqlarini xorijiy raqobatdan himoyalash uchun joriy qilingan, natijada mehnat sig'imli tovarlar importiga to'siq qo'yilgan.

Amerikaliklarning did va xohishlari an'anaviy ravishda kapital sig'imli texnologik mahsulotlarga qaratilgan bo'lib, AQSh kapital bilan yaxshi ta'minlangan bo'lishiga qaramasdan bu tovarlarni ular xorijdan sotib olishadi.

Ishlab chiqarish omillari reversi: bir tovar mehnat serob mamlakatda

mehnat sig'imli, kapital serob mamlakatda kapital sig'imli bo'lishi mumkin. Masalan, kapital serob sanalgan AQShda yetishtirilgan guruch yuqori texnologiya vositasida ishlab chiqarilgani bois kapital sig'imli hisoblansa, Vetnamda yetishtirilgan guruch mehnat sig'imlidir, chunki u asosan qo'l mehnati yordamida tayyorlanadi.

§ 2.3. Xalqaro savdoda umumiy muvozanat

Xalqaro savdoning standart modeli

Tarixan xalqaro savdo nazariyalarini ishlab chiqishda iqtisodiy ta'limot tovarlar va ishlab chiqarish omillari taklifini o'rganishga ko'proq e'tibor qaratgan, talabga esa yetarli darajada e'tibor berilmagan. Biroq barchaga ma'lumki, jahon bozorida tovarlar taklifi talabga bog'liq bo'ladi, shuning uchun ham zamonaviy xalqaro savdo nazariyasi tovarlar talab va taklifiga birdek e'tibor beradi. U oldingi mavzularda ko'rib chiqilgan klassik va neoklassik modellarni rad etmaydi, zero qanday muammo hal etilishi kerakligi va qaysi ishlab chiqarish omiliga ko'proq e'tibor qaratilishi lozimligiga bog'liq ravishda bu modellardan hozirgi paytda ham analitik maqsadlarda faol foydalanib kelinmoqda. Shuning uchun yuqorida keltirilgan modellar ma'lum ma'noda jahon iqtisodiy ta'limoti tomonidan tan olingan va zamonaviy bosqichda xalqaro savdoni nazariy tahlil dastagi sifatida xizmat qiluvchi, xalqaro savdoning standart modeli nomini olgan modelning xususiy holi deb hisoblanishi mumkin.

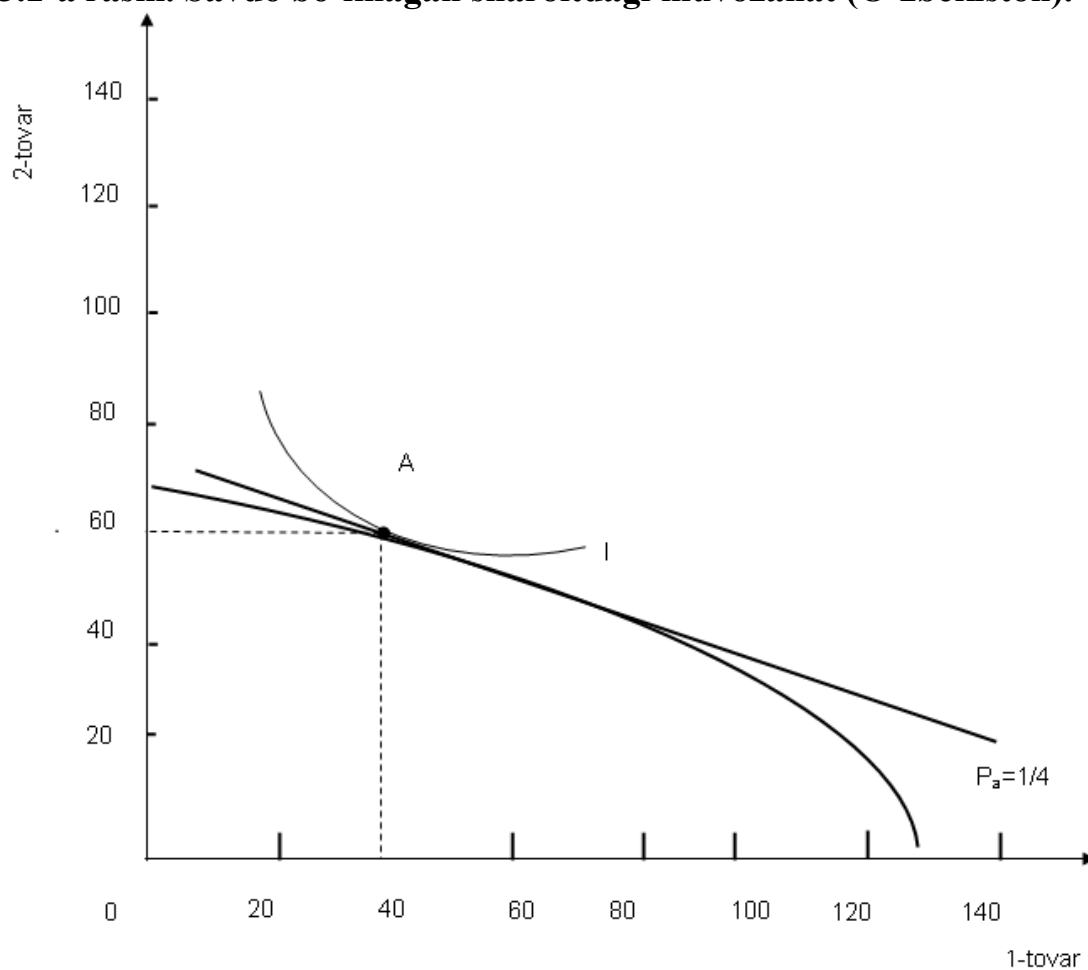
Talab va taklif muvozanatining neoklassik postulatlariga asoslangan xalqaro savdoning standart modeli juda ko'plab iqtisodchilar-neoklassiklar harakatlarining qo'shilishi samarasidir, bu iqtisodchilar jamiyat miqyosidagi jami talabga alohida e'tibor karatishgan. Standart modelda foydalaniladigan asosiy tushunchalar turli yillarda irland iqtisodchisi Frensis Edjuort va kelib chiqishi Avstriyadan bo'lgan amerikalik iqtisodchi Gottfrid Neberler tomonidan kiritilgan.¹⁶

Klassik modellar talab va taklifdan chegaralangan doiradagi ma'lum bir tovarlar uchun foydalanilgan. Standart model esa bu doirani jami talab va taklifgacha kengaytirdi. Standart model bizga umumiy iqtisodiy nazariyasidan ma'lum bo'lgan hamda haqiqiy iqtisodiy vaziyatlarga ko'proq mos keluvchi o'rnini qoplash xarajatlarining ortib borishi to'g'risidagi qonuniyatiga tegishli daslabki shartlardan kelib chiqadi.

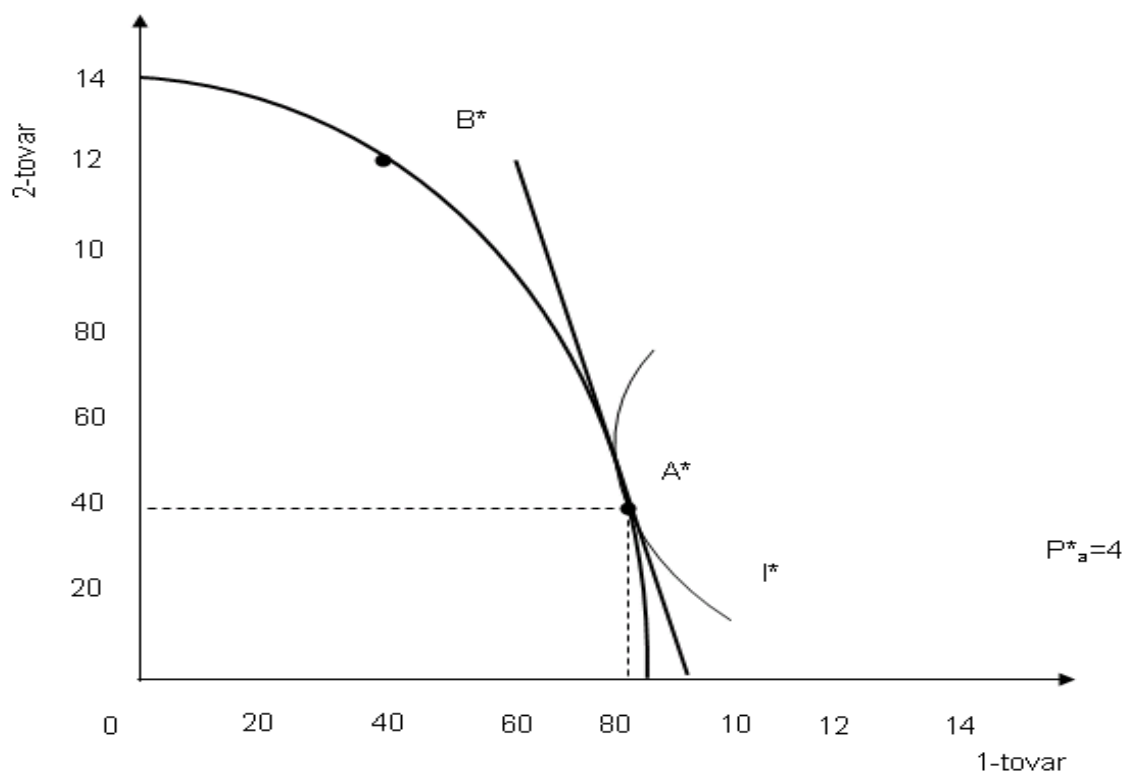
---

¹⁶ Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.

2.3.1-a rasm. Savdo bo'lmagan sharoitdagi muvozanat (O'zbekiston).

2.3.1-b rasm. Savdo bo'lmagan sharoitdagi muvozanat (Yaponiya).

Ortib boruvchi o'rnini qoplash xarajatlari (increasing opportunity costs) har bir qo'shimcha 2-tovarni ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 1-tovarning miqdori doimiy emas, balki ortib boruvchi bo'lishligini nazarda tutadi.

2.3.1.-a rasmdagi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda o'zi nisbiy ustunlikka ega bo'lgan 1-tovarning har bir qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar soni borgan sari ortib bormoqda.

2.3.1-b rasmdagi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i esa Yaponiya o'zi nisbiy ustunlikka ega bo'lgan 2-tovarning har bir qo'shimcha birligini ishlab chiqarishni ta'minlash uchun borgan sari ortib boruvchi 1-tovar birligidan voz kechishga majbur bo'lishini ko'rsatmoqda.

@ Transformatsiyaning chegaraviy me'yori (marginal rate of transformation) — 1-tovarning qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar soni.

@ O'rnini qoplashning chegaraviy me'yori (marginal rate of substitution) — mavjud iste'mol darajasining saqlanib qolishi ta'minlangan holda 1-tovarning qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar miqdori.

Xalqaro savdo quyidagi jihatlar bilan xarakterlanadi:

- Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i har bir mamlakatda turlicha, bu ularda o'zaro savdoga kirishishga ishtiyoq tug'diradi;

- Agar ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i mos kelsa, ya'ni ishlab chiqariladigan tovarlar nisbati har ikki mamlakatda bir xil bo'lsa, o'zaro savdo iste'molchilarning didi va istaklaridagi farqqa asoslanadi, bu esa juda yaqin mamlakatlarda ham hech qachon to'liq mos kelmaydi;

- Taklif transformatsiyaning chegaraviy me'yori, talab esa o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori bilan aniqlanadi;

- Xalqaro savdo amalga oshadigan muvozanat narxi tovarga bo'lgan jahon nisbiy talabi va jahon nisbiy taklifi bilan aniqlanadi.

Mamlakatlar bir-biri bilan savdo munosabatlariga kirishguncha bo'lgan muvozanat transformatsiyaning chegaraviy me'yori (taklif) va o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori (talab) o'rtasidagi o'zaro ta'sir orqali o'rnatiladi. O'zbekistonning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori egri chizig'i (I) bilan A nuqtada tutashgan, ushbu nuqtada mamlakat ehtiyojlarini qondirish

maksimal darajaga etadi – O'zbekiston o'zi ishlab chiqaradigan 1- va 2-tovarlarni maksimal miqdorda iste'mol qiladi. Yaponiyaning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i esa o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori egri chizig'i (I^*) bilan A^* nuqtada tutashgan, ya'ni ushbu A^* nuqtada mamlakat ehtiyojlarini qondirish maksimal darajaga etadi – Yaponiya o'zi ishlab chiqaradigan 1- va 2- tovarlarni maksimal miqdorda iste'mol qiladi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'lari va o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori egri chizig'lari shaklining har xilligi tufayli 1- va 2-tovarlarning O'zbekiston va Yaponiyada (A va A^*) turlicha bo'ladi. 1-tovarning nisbiy muvozanat narxi O'zbekistonda A nuqtadan o'tuvchi to'g'ri chiziq bilan ifodalan va u 2 – tovarning $1/4$ birligiga teng, ya'ni $P_A = P_1/P_2 = 1/4$

Yaponiyada esa ushbu narx A^* nuqtadan o'tuvchi to'g'ri chiziq bilan ifodalangan bo'lib, bu nisbiy narx 2 – tovarning 4 birligini tashkil etadi: $P_A^* = P_1/P_2 = 4$

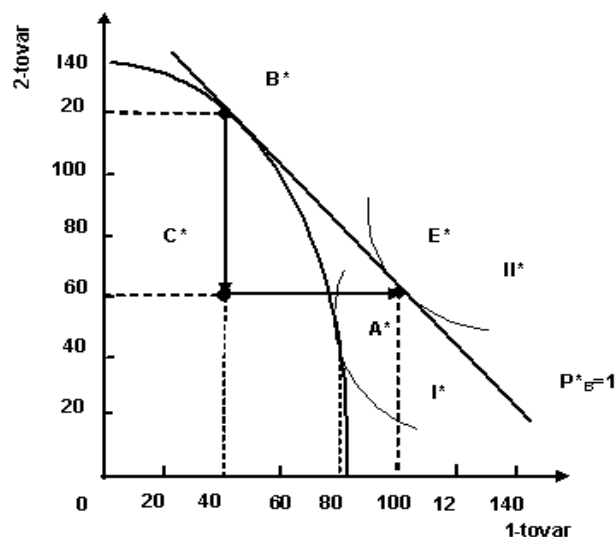
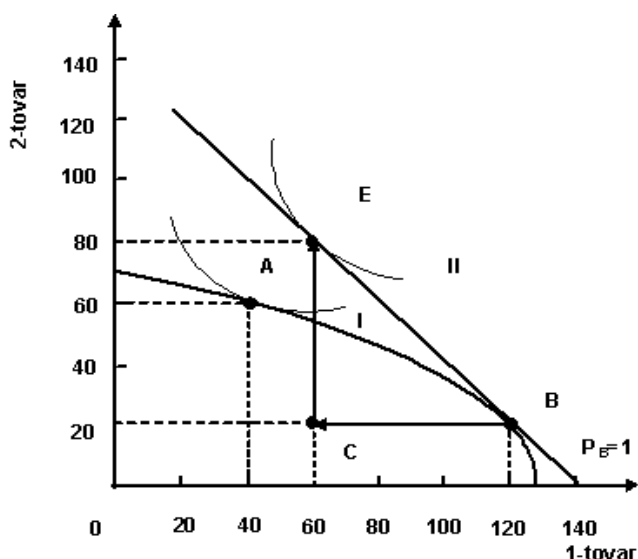
Shu narsa aniq ravshanki, $P_a/A < P_a^*/A^*$ bo'lgani bois O'zbekiston 1-tovar, Yaponiya esa 2-tovar bo'yicha nisbiy ustunlikka ega. Ishlab chiqarishning maksimal hajmi (V)ga har ikki mamlakatda A va A^* nuqtalarda erishiladi, Q_1 va Q_2 1- va 2-tovarlarni ishlab chiqarish miqdorini ifoda etadi:

$$P_1 \times Q_1 + P_2 Q_2 = V$$

Savdo boshlangandan so'ng 1-tovar bo'yicha nisbiy ustunlikka ega bo'lgan, shuning uchun ushbu tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvchi O'zbekiston 2-tovar ishlab chiqarishini qisqartirgan holda 1-tovar ishlab chiqarishini kengaytiradi, binobarin ishlab chiqarish nuqtasi A ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bo'ylab pastga qarab ko'chadi. Yaponiya esa 2-tovar bo'yicha nisbiy ustunlikka ega, shuning uchun u ushbu tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi hamda 1-tovar ishlab chiqarishini qisqartirgan holda 2-tovar ishlab chiqarishini kengaytiradi, o'z navbatida ishlab chiqarish nuqtasi A^* ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bo'ylab yuqoriga qarab ko'chadi (2.3.2.-a va 2.3.2.-b rasmlar). Bu jarayon har ikki mamlakatdagi nisbiy narxlar tenglashgungacha davom etadi. yangi nisbiy narx $P_A = 1/4$ va $P_A^* = 4$ orasida joylashadi. Bizning vaziyatda bu narxni ifoda etuvchi chiziq O'zbekistonda B , Yaponiyada B^* nuqtalar orqali o'tadi va $P_B = P_B^* = 1$ ga teng bo'ladi. Mana shu holatda nisbiy ustunlik nazariyasi o'z nihoyasiga etadi. Standart model ortib

boruvchi o'rnini qoplash xarajatlarini hisobga olgan holda bu nazariyani boshqacharoq talqin etadi.

2.3.2.-a rasm

2.3.2.-b rasm.

Shundan keyin talab tahlil qilinadi. Ma'lumki, muvozanatlashgan iqtisodiyotda tovarlar iste'moli ishlab chiqarish hajmiga mos kelishi kerak, ya'ni ular grafik orqali ifodalanganda o'zaro kesishishi kerak. Agar D_1 va D_2 1- va 2-tovarlar iste'moli bo'lsa, quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:

$$P_1 \times D_1 + P_2 \times D_2 = P_1 \times Q_1 + P_2 \times Q_2 = V$$

O'zaro savdoda muvozanat narxiga erishilgandan so'ng ixtisoslashni davom ettirish o'zining iqtisodiy mohiyatini yo'qotadi, chunki o'rnini qoplash xarajatlarining ortib borishi tufayli bundan keyingi ixtisoslashuv orqali ishlab chiqarilgan tovarlar ularni xorijdan sotib olishga nisbatan qimmatroqqa tushadi. 3.1.2-a va 3.1.2-b rasmlardan ko'rinib turibdiki, muvozanat narxga $P_B = P_B^* = 1$ nuqtada erishilgan, ya'ni ishlab chiqarish nuqtasi to'liq ixtisoslashuv tomon harakatlangan bo'lsa-da har ikki mamlakat uchun mos ravishda gorizontaal va vertikal o'qlarga yetib bormagan.

Xalqaro savdoda savdo sharti tushunchasi. Mamlakatning iqtisodiy o'sish yo'llari va ularning xususiyatlari

Nisbiy narxlarning o'zgarishiga asoslangan o'zaro bog'liqlik savdo shartlari tushunchasi orqali ifodalanadi.

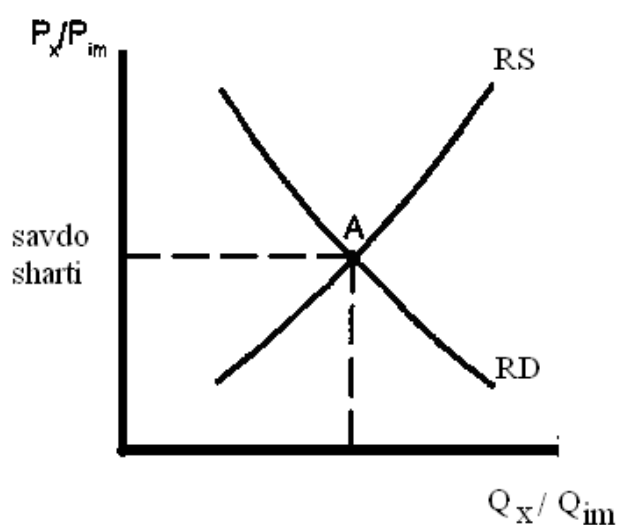
@ Savdo shartlari (terms of trade) — ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining, mamlakat bo'yicha yoki mamlakatlar guruhi bo'yicha eksport va import narxlari indekslarining nisbatidir.

Agar bizni ma'lum bir tovar qiziqтира, narxlar nisbati faqat shu tovarning eksport va import narxlari nisbati orqali ifodalanishi mumkin, barcha tovarlar bo'yicha tashqi savdo o'rganilayotgan bo'lsa, u holda narxlar nisbati barcha tovarlar bo'yicha ifodalanadi. Agar R_x — eksport narxlari indeksi, R_{im} — import narxlari indeksi, Q_x — eksportning miqdoriy hajmi, Q_{im} — importning miqdoriy hajmi, RS — eksport qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi va RD — import qilinayotgan tovarlarga nisbiy talab bo'lsa, savdo shartlari grafikda quyidagicha aks ettiriladi.¹⁷ (2.3.3-rasm).

Eksport qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'ining joylashuvi eksport tovarlari jami nisbiy narxi oshganda eksportning nisbiy miqdoriy hajmi importning nisbiy miqdoriy hajmiga nisbatan ortib ketishidan dalolat beradi.

2.3.3.-rasm. Savdo sharti.

Import qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'ining joylashuvi esa teskari bog'liqlikni ko'rsatadi: importning nisbiy narxi ko'tarilganda, import qilinayotgan tovarlarga nisbiy talab kamayadi. Import qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'i va eksport qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'ining kesishishi natijasida A nuqtada vujudga keluvchi nisbiy narx (P_x/P_{im}) bu tovarlarning Q_x/Q_{im} nisbiy miqdorida savdo shartlarini ifodalaydi.

Savdo shartlari har bir mamlakatning eksporti va importi o'zaro taklifi va o'zaro talabi nisbatini ifodalaydi. Ular har bir mamlakatning eksport va import narxlari indeksi nisbati negizida hisoblanadi va mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati, jumladan tashqi savdo siyosati uchun muhim yo'naltiruvchi hisoblanadi. $ToT=100$ eksport va import narxlarining tengligini bildiradi. Savdo shartlari indeksining o'sib borishi ($ToT>100$)

¹⁷ Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.

mamlakat eksporti jami narxi import jami narxiga nisbatan ortganda har bir eksport qilingan tovar uchun yanada ko'proq import tovarlar sotib olish mumkin bo'lishini ko'rsatadi. Avvalgidek ekport miqdori hisobiga ko'proq import hajmiga ega bo'lish imkoniyati mamlakat farovonligini oshiradi. Savdo shartlari indeksining kamayib borishi (**ToT<100**) mamlakat importi jami narxi eksport jami narxiga nisbatan ortganda har bir eksport qilingan tovar uchun yanada kamroq import tovarlar sotib olish mumkin bo'lishini ko'rsatadi. Avvalgidek ekport miqdori hisobiga kamroq import hajmiga ega bo'lish oqibatida mamlakat farovonligi pasayadi.

Nisbiy talab va taklifning bu nisbati har qanday alohida olingan tovar uchun ham, butun mamlakat bo'yicha ham to'g'ri bo'ladi. Nisbiy talab va nisbiy taklif egri chizig'idagi har qanday siljishlar yoki iqtisodiy o'sish, yoki mamlakatlar o'rtasida daromadning qayta taqsimlanishi parametrlarining o'zgarishiga olib keladi. Shuning uchun savdo shartlarini iqtisodiy ko'rsatkich sifatida quyidagi asosiy ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- Tovar yoki sof barter savdo shartlari (**commodity, net barter terms of trade**) — ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining yoki barcha tovarlar bo'yicha eksport va import narxlari indekslarining nisbatidir.

$$\text{ToT} = P_x/P_{im}$$

- Daromadni ifodalovchi savdo shartlari (**income terms of trade**) — mamlakatning jami eksportdan kelgan tushum hisobiga qancha tovar import qila olishi salohiyatini ko'rsatuvchi indeks. Bu indeks tovar savdo shartlarini eksportning miqdor indeksi (**Q_x**)ga ko'paytirish orqali hisoblanadi. Bu indeksning o'sishi eksportdan tushumni ortishi hisobiga import qilish salohiyati ortishini ko'rsatadi.

$$\text{ToT} = (P_x/P_{im}) \times Q_x$$

- Omillar bilan bog'liq savdo shartlari (**factor terms of trade**) — import narxlarini bir yoki bir necha ishlab chiqarish omillarining samaradorligi bilan bog'lovchi, eksport tarmoqlarida samaradorlikni bir birlikka oshishi hisobiga qancha miqdorda qo'shimcha import qilish mumkinligini ko'rsatuvchi indeks. Bu ko'rsatkich tovar savdo shartlarini eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksiga (**Q_x**) yoki ushbu

mamlakatda eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksini import qilinayotgan mamlakat eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksiga nisbatiga (Q_x/Q_{im}) ko'paytirish orqali hisoblanadi.

$$ToT = (P_x/P_{im}) \times (Q_x /Q_{im})$$

Xalqaro savdo va iqtisodiy o'sish orasidagi bog'liqlik hamisha jiddiy munozaralar uchun mavzu bo'lib kelgan: bir tomondan ishlab chiqarishni kuchaytirish eksportga yanada arzonroq tovarlar taklifini kengaytirishga va yangi bozorlarni egallashga olib kelishi mumkin, ammo boshqa tomondan esa, buning natijasida iqtisodiy o'sishning tezlashuvi tufayli mamlakatda yuzaga kelgan ustunliklar yanada arzon eksport narxlar orqali xorijga o'tib ketadi. O'sish, uning xalqaro savdoga ta'siri nuqtai nazaridan neytral, eksportni kengaytirishga qaratilgan va import o'rnini qoplashga qaratilgan bo'lishi mumkin. O'sishning xalqaro savdoga ta'siri qanday ishlab chiqarish omillari - eksportni kengaytirishga qaratilgan omillar yoki import o'rnini qoplashga qaratilgan omillarning o'sishi bilan aniqlanadi.¹⁸

Faraz qilaylik, O'zbekiston va Yaponiya faqat 1- va 2-tovarlarni ishlab chiqaradi.

Gorizontal o'qqa 1-tovarning nisbiy miqdorini uning o'sishini inobatga olgan holda $(Q_1+Q_1')/(Q_2+Q_2')$, vertikal o'qqa esa nisbiy narx (P_1/P_2) ni joylashtiramiz. Birinchi mamlakatda eksport qilinadigan 1-tovar ishlab chiqarishi keskin ko'payib ketsin, bu holda uning taklifi ortadi va 2-tovarning nisbiy ishlab chiqarishi kamayadi. Nisbiy taklif egri chizig'i **RS** nuqtadan **RS'** ga ko'chadi. 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2) dan $(P_1/P_2)'$ gacha tushadi (2.3.4-rasm).

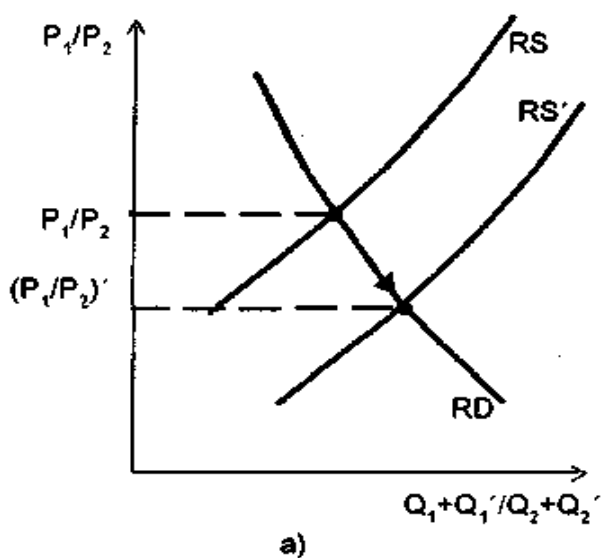
Eksport narxlari tushadi, import narxlari esa ortadi. Bu O'zbekiston uchun savdo sharti yomonlashgani, Yaponiya uchun esa savdo sharti yaxshilanganidan dalolat beradi. Qaysi mamlakatda o'sish boshlangani emas, balki qaysi tovar ishlab chiqarishi ko'payganligi muhim hisoblanadi. 1-tovar ishlab chiqarishi Yaponiyada o'sganda ham bu holatning nisbiy taklif egri chizig'iga ta'siri xuddi yuqorigidek bo'lar edi.

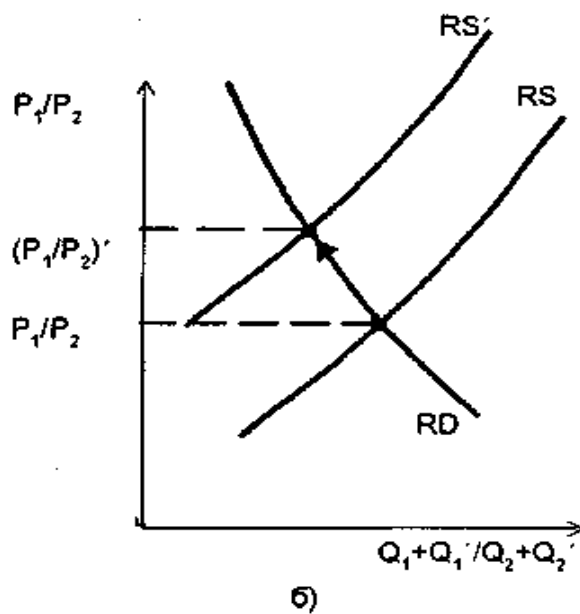
¹⁸ Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

2.3.4-a rasm. Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish

a)

b)

2.3.4-b rasm. Importni o'rnini qoplashga yo'naltirilgan o'sish

@ *Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish (export-biased growth)*
 — *mamlakat eksport qiladigan tovar ishlab chiqarishini kengayishi bo'lib, bu savdo shartini savdo hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.*

Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish har bir mamlakatda eksport tovarini – bizning misolimizda O'zbekistonda 1-tovar, Yaponiyada 2-tovar ishlab chiqarishini ko'payishi bilan aniqlanadi. Jahon bozoriga bu tovarlar taklifining ortishi nisbiy narxlarning pasayishiga olib keladi. Chunki har bir mamlakat nisbiy narxi ortib borayotgan import tovarlarini ilgaridek miqdorda sotib olish uchun nisbiy narxlari tushub borayotgan o'zlarining eksport tovarlarini yanada ko'proq miqdorda sotishga majbur bo'lishadi. Buning natijasida eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish mamlakat savdo shartini savdo hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Boshqa tomondan esa, agar O'zbekiston va Yaponiyada mos ravishda import qilinadigan 2-tovar yoki 1-tovar ishlab chiqarishi ko'payadigan bo'lsa, nisbiy taklif egri chizig'i **RS** nuqtadan **RS'** nuqtaga ko'chadi. Natijada 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2) dan $(P_1/P_2)'$ gacha ko'tariladi (2.3.4.-b rasm), bu O'zbekiston uchun savdo sharti yaxshilanib, Yaponiya uchun yomonlashishini anglatadi.

@ Import o'rnini qoplashga qaratilgan o'sish (import-biased growth) — mamlakat import qiladigan tovar ishlab chiqarishining kengayishi bo'lib, bu savdo shartini savdo hamkorlar uchun yomonlashib, mamlakat foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Import o'rnini qoplashga qaratilgan o'sish har bir mamlakatda import bilan raqobat qiluvchi tovar – bizning misolimizda, O'zbekistonda 2-tovar, Yaponiyada esa 1-tovar ishlab chiqarishining o'sishi bilan belgilanadi. Bu tovarlar ichki ishlab chiqarishining o'sishi eksport nisbiy narxlarining ortishiga, import nisbiy narxlarining pasayishiga olib keladi, chunki har bir mamlakat mustaqil ravishda ishlab chiqarayotgani bois an'anaviy import tovarlarini kamroq xarid qila boshlaydi. Importga talabning qisqarishi natijasida import tovarlar nisbiy narxi tushadi, binobarin savdo sharti savdo hamkorlari uchun yomonlashib, mamlakat foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

@ Savdoning neytral o'sishi (neutral trade growth) — bu mamlakatlar o'rtasida savdo shartining o'zgarmagan holatida xalqaro savdo jismoniy hajmining ortishidir.

§ 2.4. Xalqaro savdoning yangi nazariyalari ***Xalqaro savdoning masshtab samarasi modeli***

Umumiy iqtisodiy nazariyadan ma'lumki, ishlab chiqarish masshtabi kengayib borgani sari tovarning tannarxi pasayib boradi.

Masshtab samarasi orqali ishlab chiqarish omillari bilan bir xil yoki deyarli bir xil ta'minlangan mamlakatlar o'rtasidagi savdo tushuntiriladi. Masshtab samarasi orqali texnologik jihatdan bir biriga yaqin, hattoki bir xil tovar ishlab chiqaradigan mamlakatlar o'rtasidagi savdoni ham tushuntirish mumkin.

@ Masshtab samarasi (economies of scale) – ishlab chiqarishning shunday rivojlanishiki, bunda omillar sarfining bir birlikka o'sishi ishlab chiqarish bir birlikdan ko'proqqa o'sishiga olib keladi.

Buni quyidagi 2.4.1.- jadvalda ko'rishimiz mumkin:

2.4.1.-jadval. Masshtab samarasi

Mehnat (soat)	4	5	6	7	8	9	10	11
Tovar (dona)	1	2	3	4	5	6	7	8
1 tovarga qilingan sarf	4.00	2.50	2.00	1.75	1.60	1.50	1.43	1.38

Masshtab samarsi mamlakatdagi tarmoq va korxonalarining raqobat bozoridagi hatti-harakati va faoliyat yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda tashqi va ichki masshtab samaralariga ajraladi.

Tashqi masshtab samarasi butun tarmoqda ishlab chiqarish masshtabini o'sishi natijasida firma doirasida tovar birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarning kamayishi.

Ichki masshtab samarasi firma doirasida ishlab chiqarish masshtabini kengaytirish orqali tovar birligiga sarflanadigan xarajatlarning kamayishi.

Tashqi masshtab samarasi shuni nazarda tutadiki, har bir firmaning hajmi o'zgarmagan holda bir xil tovar ishlab chiqaradigan firmalar soni ortadi. Odatda ushbu holatda bozor yetarli darajada raqobatbardoshligini saqlab qoladi, bu esa bu model asosidagi savdo qonuniyatlarini xalqaro savdoning klassik nazariyalariga yaqinlashtiradi, ya'ni eksportyorlar o'zlari ta'sir ko'rsata olmaydigan bozordagi narxda hoxlagan miqdorda tovar sotishlari mumkin.¹⁹

Ichki masshtab samarasi esa ishlab chiqarish miqdori o'zgarmagan holda tovar ishlab chiqaruvchi firmalar soni kamaygan holatni nazarda tutadi. Ushbu vaziyat aksariyat hollarda nosog'lom raqobatni keltirib chiqaradi, ya'ni ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlari narxiga ta'sir ko'rsata oladi va tovar narxini pasaytirish orqali sotish hajmini ortirishlari mumkin. Ichki masshtab samarasining ekstremal holati sof monopoliya hisoblanadi.

Monopolistik raqobat sharoitida savdo

Ma'lumki xalqaro savdoda sof mukammal raqoba ancha kam uchraydi, buning sababi jahon xom-ashyo va tovarlar bozorining bo'lishib olinganligi va xalqaro bozorlarda o'ziga xos oligopoliya va monopoliyalarning vujudga kelganligidir. Monopolistik raqobat asosidagi savdo nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olim Pol Krugman bo'ldi.

Agar X — ma'lum firmaning sotish hajmi, S — tarmoqdagi umumiy sotish hajmi, n — tarmoqdagi firmalar soni, b — firmaning o'z tovari

¹⁹ Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

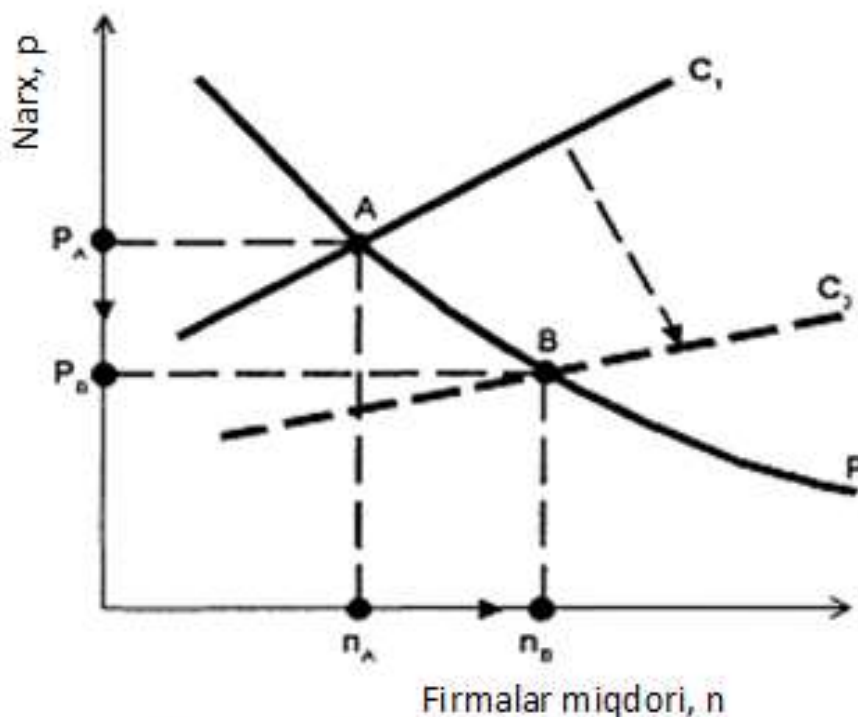
narxiga bog'liq ravishda bozordagi ulushini ko'rsatuvchi talab o'zgaruvchisi, P — mazkur firma tovari narxi, P^* — raqobatchi tovarlarning o'rtacha narxi bo'lsa,

$$X=S[(1/n)-bx(P-P)^*] \text{ (1) bo'ladi.}$$

Agar firma o'z tovarlarini o'rta narxda yuqori sotsa ($P > P^*$), uning bozordagi ulushi (S/n) kam bo'ladi ($X < (S/n)$). Agar firma o'z tovarlarini o'rtacha narxdan past narxda sotsa ($P < P^*$), uning bozor ulushi ko'proq bo'lishi kerak ($X > (S/n)$).

Monopolistik raqobatning xalqaro savdoga ta'sirni aniqlash uchun eng avvalo firmalar soni va ularning tovarlari narxi orasidagi uchta asosiy o'zaro bog'liqlikni aniqlash kerak:

- firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, har bir firma ishlab chiqaradigan tovar hajmi shuncha kam bo'ladi, o'rtacha xarajatlar ortib boradi;
- Firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, raqobat darajasi yuqori bo'ladi va tovar narxi pasayadi;
- Agar narx o'rtacha narxdan yuqori bo'lsa, bozordagi firmalar soni ortadi va aksincha.

2.4.1. Monopolistik raqobat sharoitida xalqaro savdo

Monopolistik raqobat modelida dastlabki ikki bog'liqlik muhim hisoblanadi. Xalqaro savdo tovar sotish bozorlari sig'imini oshiradi.

Firmalar soni va bir firmaga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari quyidagi chiziqli tenglama bilan ifodalanadi:

$$S^* = (F/X) + c, \quad (2)$$

$$S^* = n(F/S) + c, \quad (2a)$$

Bu yerda S^* — o'rtacha xarajatlar, F — doimiy xarajatlar, c — firmaning chegaraviy xarajatlari.

Formuladan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish hajmi, o'z navbatida sotish hajmi ortib borgan sari firmaning o'rtacha xarajatlari kamayib boradi, chunki doimiy xarajatlar yanada ko'proq tovarlar soniga bo'linadi. Bozor muvozanatda bo'lgan sharoitda har bir firma tovari narxi bir xil bo'ladi, $R = R^*$. Ushbu holatda 1 formula $X = S/n$ ga keladi. X qiymatini ikkinchi formulaga qo'ysak, 2a formula kelib chiqadi. Bu formuladan ko'rinib turibdiki, tarmoqda firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, o'rtacha xarajatlar shunchalik ortib boradi. Firmalar soni o'zgarmagan holda sotish hajmining ortishi o'rtacha xarajatlarning qisqarishiga olib keladi.

Tarmoq ichidagi savdo va tarmoqlararo savdoning farqlari

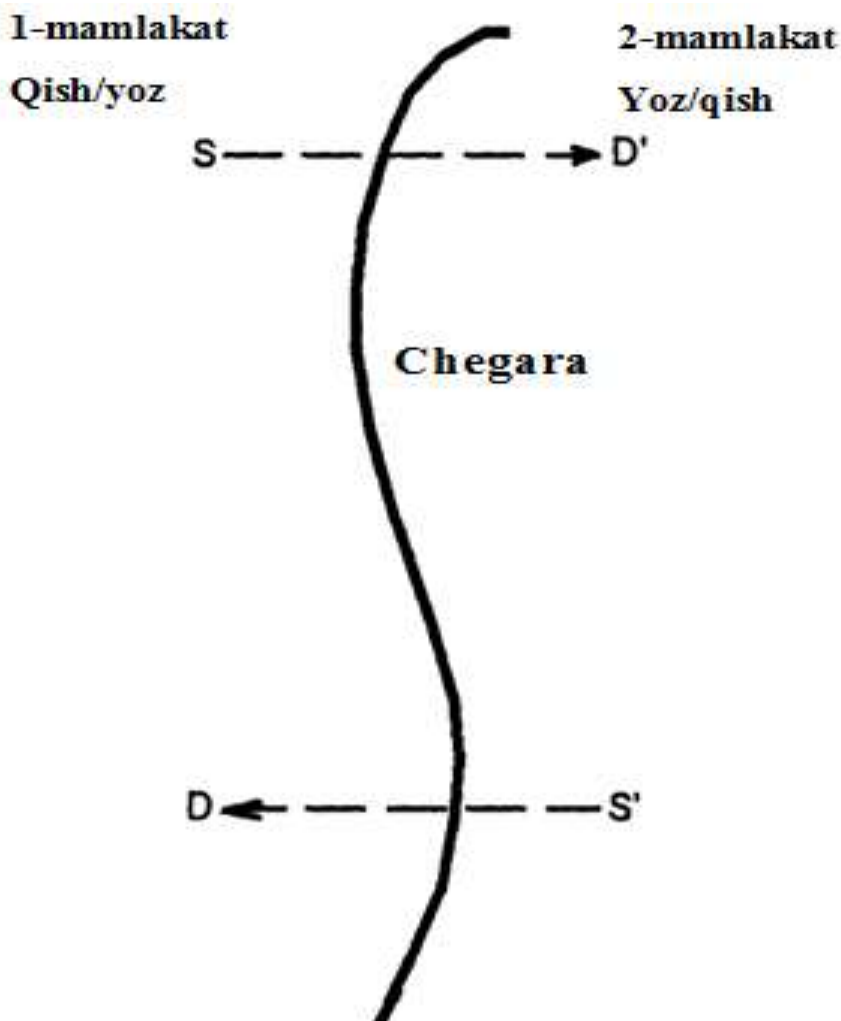
Tarmoq ichidagi savdo – bu mamlakatlar o'rtasida bir tarmoqning differensiyalashgan mahsulotlari bilan savdo qilishidir.

Tarmoqlararo savdo mamlakatlarning turli tarmoqlarning gomogen mahsulotlari bilan savdo qilishidir.

Tarmoq ichidagi savdo asosan differensiyalashgan tovarlar bilan amalga oshadi, ba'zi vaziyatlarda gomogen tovarlar bilan ham amalga oshishi mumkin.

Bunga sabab sifatida transport xarajatlarini qisqartirish va mavsumdagi farq bo'lishi mumkin. 1 va 2 mamlakatlarda bir tovarni ishlab chiqaruvchilar (S, S') va iste'molchilar (D, D') jug'rofiy jihatdan rasmdagidek joylashgan. SD' masofa $D'S'$ masofadan sezilarli darajada qisqa bo'lganligi sababli ikkinchi mamlakat uchun tovarni o'z ishlab chiqaruvchisidan sotib olgan ko'ra xorijdan import qilish foydaliroq bo'ladi.

2.4.2.-rasm. Tarmoqlararo savdo

Shimoliy va janubiy yarim sharda yil fasllari turli paytga to'g'ri keladi, ya'ni Braziliya o'zining qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'im paytida AQShga eksport qiladi va AQShda yig'im paytida AQShdan sotib oladi.

Differensiyalashgan tovarlar bilan tarmoq ichidagi savdoni sabablari quyidagilar:

- Iste'molchilar istak va xohishlari har xil;
- Kesishuvchi talab;
- Keng ko'lamda ishlab chiqarish effekti

Linderning kesishuvchi talab nazariyasi

Kesishuvchi talab nazariyasi bu xalqaro savdoni talab tomonidan tushuntiruvchi kamdan kam nazariyalarning biridir. Bu nazariyaga ko'ra mamlakat eksporti importyor-mamlakatdagi talabga bog'liq.

Kamdan kam tovarlar faqat eksport uchun ishlab chiqariladi. Tovarlarining asosiy qismi ichki bozorda sotiladi, ichki iste'mol to'liq qondirilgandan keyingina bu tovar eksport qilinadi. Bu tovarni xorijiy mamlakatlarda sotishda bu mamlakatdagi talab tarkibi o'z mamlakatidagi talab o'xshash bo'lgan mamlakatni tanlash maqsadga muvofiq. Ikki mamlakatda talab tarkibi ko'proq daromad darajasiga bog'liq bo'ladi, daromad qanchalik yuqori bo'lsa sifatli tovarga bo'lgan talab ortib boradi.

Kesishuvchi talab nazariyasi – bu turli mamlakatlardagi iste'molchilarning daromadlari va istak-hohishlari deyarli bir xil bo'lganligi sababli har bir mamlakat uchun ishlab chiqarishda va ichki bozorda yaxshiroq tajriba to'plangan tovarlarni eksport qilish oson

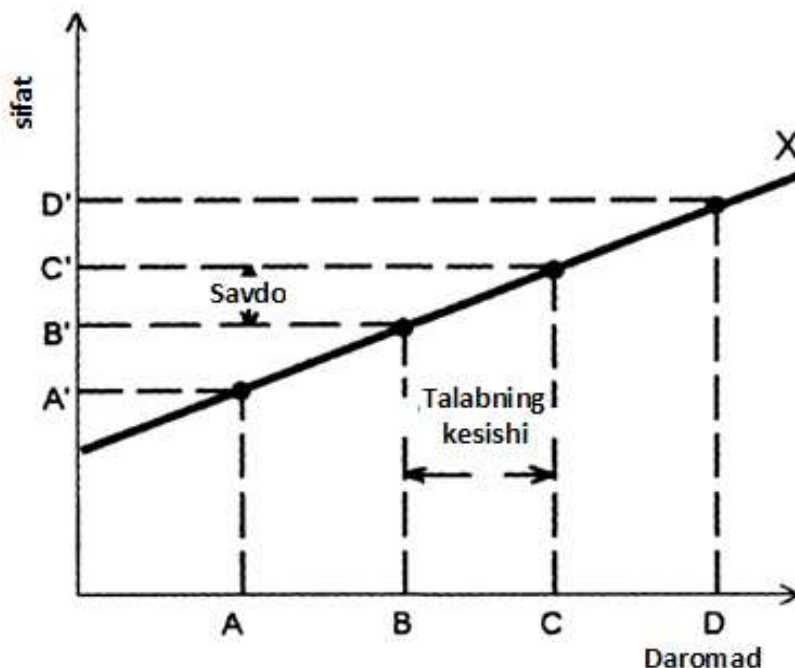
bo'lishidir.

2.4.3.-rasm. Kesishuvchi talab

Nazariyaning grafik ko'rinishi quyidagicha: faraz qilaylik, ikki mamlakat mavjud, birinchi mamlakatda daromad darajasi A dan C gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar sifati A' dan C' gacha.

Ikkinchi mamlakatda esa daromad darajasi B dan D gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar sifati B' dan D' gacha.

Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo sifati B' dan C' gacha bo'lgan tovarlar bilan amalga oshadi. Chunki bu oraliqda ikki mamlakatdagi iste'molchilarning talabi kesishadi.

Tayanch iboralar: tashqi savdo, xalqaro savdo, eksport, import, reeksport, reimport, mutloq ustunlik, nisbiy ustunlik, tashqi savdo aylanmasi, GATT, UST.

Bobning qisqacha xulosasi:

Merkantilistlar birinchi bo'lib xalqaro savdoning o'ziga xos modelini taklif etdilar. Ular mamlakatning boyligi mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'lik deb hisobladilar. Merkantilistlar tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga ko'proq olib chiqish, eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tartibga solish, chetga xom-ashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, xom-ashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa mamlakatlar bilan xar qanday savdosini ta'qiqlash kerak deb ta'kidlaydilar.

Adam Smit tomonidan ishlab chiqilgan mutloq ustunlik nazariyasiga muvofiq, mamlakatlar o'zlari eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni eksport qiladi va boshqa mamlakatlarda eng kam xarajatlar

bilan ishlab chiqariladigan ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni import qiladi.

Klassik siyosiy iqtisod asoschilaridan biri D. Rikardo tovar oqimlari harakatiga dalil sifatida nisbiy ustunlikning mikdoriy nazariyasini taklif etdi. Albatta, nisbiy ustunlik nazariyasi mavhum va juda soddalashtirilgan tabiatga ega va xalqaro savdoga bevosita ta'sir ko'rsatadigan bir qator hodisalarni e'tiborga olmaydi. Nazariyaning cheklanganligi uni yaratilishida qilingan farazlar bilan bog'liq.

Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasiga ko'ra, omillar sig'imligi ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari nisbiy sarfini, omillar serobligi mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan nisbiy ta'minlanganligini belgilab beradi. Turli mamlakatlarda tovarlar nisbiy narxidagi farq, o'z navbatida ular o'rtasidagi savdo ularning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi bilan tushuntiriladi.

Xalqaro savdoning standart modeli xalqaro savdoda umumiy muvozanat modeli hisoblanadi va mamlakat ichida tovarga bo'lgan talab va tovar taklifini shu tovarga bo'lgan xorijiy talab va taklifni o'zaro bog'laydi. Bu model turli miqdordagi tovarlarni eksport qilishga xohish uyg'onishi uchun mamlakat qancha miqdorda boshqa bir tovarlarni import qilishi kerakligini ifodalovchi o'zaro talab tushunchasiga asoslangan. Ushbu model xalqaro savdoning barcha asosiy parametrlarini va u bilan bog'lik bo'lgan milliy iqtisodiyotning parametrlarini o'rganish imkonini beradi.

Xalqaro savdoda ishtirok etuvchi xar qanday mamlakat uchun eksport va import narxlarining xar qanday o'zgarishi real daromadning o'zgarishini anglatadi. Tovar narxi oshganda, bu tovar eksport qilinayotgan bo'lsa, mamlakatning real daromadi oshadi, agar bu tovar import qilinayotgan bo'lsa, aksincha, real daromad kamayadi.

Ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining nisbati yoki eksport va import narxlari indeksleri nisbati orqali aniqlanuvchi mamlakat eksport va import narxlarining nisbati savdo sharti deb ataladi. Uning o'sishi natijasida mamlakat farovonligi ortadi, pasayishi natijasida esa farovonlik tushadi. Taklifning ortishi (iqtisodiy o'sish) va talabning ortishi (daromadning qayta taqsimlanishi) savdo shartiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

XX asrda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi eksport-import operatsiyalarning sifatiy xususiyatlarini e'tiborga oluvchi yangi tamoyillar paydo bo'ldi; keyingi yillarda bir qator

amerikalik iqtisodchilar tomonidan tovar ayirboshlashning turli omillarini hisobga oluvchi «tovar hayotiy sikli», «xalqaro raqobat» va boshqa modellar ishlab chiqildi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tashqi savdo deganda nimani tushunasiz?
2. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xalqaro savdoning jadal rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
3. Sizning fikringizcha, XXI asrda tashqi savdoning rivojlanishiga asosan qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Mintaqaviy integratsion jarayonlarning kuchayishi xalqaro savdoning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?
5. Mutloq ustunlik nazariyasini tushuntirib bering.
6. Nisbiy ustunlik nazariyasini tushuntirib bering.
7. Xalqaro savdoning qanday yangi rivojlanish nazariya va modellari bor?
8. Xalqaro savdo nazariya va modellarining amaliy tatbiqini tushuntirib bering.

Adabiyotlar:

- Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. T.: “O'zbekiston”, 2010.
- Булатов А.С. Мировая экономика. М.: Учебник. 2003
- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г
- Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.
- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007
- Фигурнова, Н. П. Международная экономика: учеб. пособие / Н.П. Фигурнова. — Москва: Издательство «Омега-Л», 2007
- Shodiyev R.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: G'ofur G'ulom, 2005

3-BOB. TASHQI SAVDONI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA BOSHQARISH YO'LLARI

§ 3.1. Xalqaro savdoda davlatning roli

Har qanday davlatning tashqi savdo siyosati hukumatning umumiy iqtisodiy yo'nalishining muhim tarkibiy qismi sanaladi, yanada torroq ma'noda esa eksport-import tovar oqimlari hajmi, tovar tarkibi va jug'rofiy yo'nalishini tartibga solish bilan bog'liq budget-soliq faoliyati sohalaridan biridir.

Tashqi savdo siyosati xo'jalik rivojlanishining ichki jihatlari bilan uzviy bog'liq bo'lganligi uchun uning bosh vazifasi mamlakat ichkarisida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va milliy boylikni ko'paytirish uchun zarur bo'lgan qulay tashqi iqtisodiy shart-sharoitlarni shakllantirish hisoblanadi.

Erkin savdo siyosati (yoki fritrederlik — inglizcha free trade) iqtisodiy hayotning bir hodisasi sifatida XVIII asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi. Uning nazariy jihatdan asoslanishida

A. Smitning mashhur asari - «Xalqlar boyligi tabiati va sabablari» hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

Fritredlik nazariyasi boshqa bir ingliz iqtisodchisi D. Rikardo asarlarida rivojlantirildi va deyarli nihoyasiga yetkazildi. D. Rikardo Adam Smitning raqobat sharoitida erkin tadbirkorlik ahamiyati va mamlakat iqtisodiyotini «ko'rinmas qo'l» hukmronligiga, ya'ni bozorning o'z-o'zini boshqarish qonunlari ixtiyoriga topshiruvchi jamiyatning «tungi qorovuli» sifatidagi davlat roli haqidagi g'oyalarini rivojlantirdi.

Erkin savdo siyosatining klassik namunalarini XIX asrning ikkinchi yarmidagi ingliz-sakson mamlakatlari, ayniqsa, Buyuk Britaniya va uning dominionlari (1947 yilgacha Britaniya tarkibiga kirgan, rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan davlatlar) iqtisodiyotida kuzatish mumkin. Hozirgi paytga kelib fritredlik tizimining klassik ko'rinishi davlat ixtiyorida bo'lgan biror-bir mamlakat qolmadi. Davlatning nufuzli tashkilotlarini tartibga solish borasida rolini sezilarli oshganligini hisobga olsak, bu o'z-o'zidan tushunarli, albatta. Biroq erkin savdo siyosatining unsurlari ko'plab mamlakatlarning iqtisodiy kursida hozir ham sezilarli, ayniqsa, rivojlangan va hududi hamda resurslari jihatidan kichik bo'lgan mamlakatlarda, masalan, Singapurda.

Iqtisodiy nazariyada odatda erkin savdo proteksionizm siyosatiga (ingl. protection — himoya, homiylik), ya'ni milliy iqtisodiyotni ichki va

tashqi bozor tamoyillarining salbiy ta'sirlaridan himoyalash maqsadida davlat tomonidan joriy etiladigan iqtisodiy va ma'muriy chora-tadbirlar tizimi qarama-qarshi qo'yiladi.²⁰

Proteksionizm o'z mohiyatiga ko'ra, ilk davlatlar shakllangan paytdan buyon mavjud. Bu siyosatning prinsiplari nazariy jihatdan amerikalik davlat arbobi A. Gamilton (XVIII asrning oxiri) va taniqli nemis iqtisodchisi F.List (XIX asrning o'rtalari) asarlarida ishlab chiqilgan. Biroq proteksionizm amaliy chora-tadbirlar seriyasi sifatida sayyoramizda so'l (SSSR) va o'ng («Uchinchi reyx» - fashistlar Germaniyasi) siyosiy oqimlarning totalitar rejimi davrida o'z kulminatsiyasiga yetgan. Bu mamlakatlarda savdo sohasiga davlat monopoliyasi xos edi.

Yuqorida qayd etib o'tilgandek, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning asosiy tamoyili sifatida yanada ko'p sonli mamlakatlarni aholi turmush farovonligini oshishini ta'minlovchi erkin savdo siyosatiga o'tishi tan olinib kelinayotgan bo'lsa-da, proteksionizmning «tanlangan» restavratsiyasi deb atalgan jarayon ham kuzatilmoqda.

§ 3.2. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning tarifli usullari

Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish turli ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Ularni tovar oqimlariga ta'siri tabiatiga ko'ra bir-biridan jiddiy farq qiluvchi ikkita asosiy tipga ajratish mumkin: iqtisodiy va ma'muriy.

Iqtisodiy (tarifli deb ham ataladigan) usullardan foydalanganda ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar, eng avvalo, narx mutanosibligi, tovar va resurslar eksporti hamda importining sifati va shartlariga amal qilishadi. Tashqi savdoni tartibga solishning ma'muriy (mos ravishda tarifsiz) usullaridan foydalanilganda bozor mexanizmiga davlat organlari tomonidan ta'sir o'tkaziladi, ularning qarorlari va hatti-harakatlari ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning xohishlarini belgilab beradi.

Tarifli usullar tovar bevosita ta'sir qiladi. Bu usullar davlatlar tashqi savdo amaliyotida eng keng tarqal narxiga ega, chunki ular birdaniga uchta vazifani hal qilish imkonini beradi:

- 1) fiskal — budjet uchun qo'shimcha mablag'larni olish;

---

²⁰ Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

2) rag'batlantiruvchi — xorijiy hamkorlar bilan aloqalarni rivojlantirish;

3) proteksionistik — milliy tovar ishlab chiqaruvchilar uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish.

Tashqi savdoni tarifli tartibga solish usullari qatoriga bojxona bojlari, bojlar, yig'imlar, shuningdek, boshqa bilvosita soliqlar, mas. aksizlar kiradi.

Tarifsiz usullar - tovar ayirboshlashga ta'sir qilish dastaklarini, ya'ni olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulot hajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi. Ular ko'proq rivojlanayotgan va hukumat tomonidan proteksionistik iqtisodiy siyosatni talab qiluvchi, bozor tuzilmalari shakllanayotgan o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarga xosdir.

Tarifsiz ta'sir qilish vositalariga kvotalash, litsenziyalash, eksportni subsidiyalash, demping, kartel bitimlar va mamlakatlar o'rtasidagi tovar oqimlarining yo'lida texnik to'siqlarni yaratish kabilar kiritiladi.

Jahondagi mamlakatlar va hududlar bo'yicha statistik axborotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tashqi savdoni davlat tomonidan boshqarish tarifli va tarifsiz usullarning kombinatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Tarifli usullarning mavqei keyingi paytda pasayib bormoqda, bu esa Umumjahon savdo tashkilot tomonidan a'zo-mamlakatlar oldiga qo'yilgan strategik vazifa, ya'ni ular orasidagi o'zaro tovar ayirboshlashda tarifli cheklashlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish vazifasi bilan bog'liq. Tarifsiz cheklashlarning ahamiyati «tanlovli» proteksionistik savdo siyosatining kengayib borishi tufayli ortib bormoqda.

Tashqi savdoni tarifli tartibga solish usullari katoriga bojxona tariflari, bojlar, yig'imlar, shuningdek, boshqa bilvosita soliqlar, aksizlar kiradi.

§ 3.3. Tarif siyosatining asosiy ko'rinishlari

Milliy xo'jaligining holatiga bog'liq ravishda bojxona siyosati olib borishning ikki variantini ajratib ko'rsatish mumkin - iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlardagi bojxona siyosatlari.

Rivojlangan mamlakatlar uchun ko'p ustunli tariflar xos bo'lib, u turli import boji stavkalari: barcha davlatlar uchun taalluqli bulgan mikdori baland umumiy stavkalar, eng qulay sharoit yaratish rejimi stavkasi (ikki mamlakat urtasida kelishilgan holda urnatilgan savdo operatsiyalarining imtiyozli tartibi), kambagal, past darajada rivojlangan iqtisodiyotli mamlakatlardan qilinadigan importlar uchun belgilangan preferensial

koefitsientli stavkalarini nazarda tutadi.²¹

Rivojlangan mamlakatlar bojxona tariflarining boshka bir xususiyati, bu tariflarning 1988 yilda joriy etilgan «Xalqaro tovarlarni tavsiflash va kodlashtirishning uygunlashtirilgan tizimi» (UT) bilan korrelyatsiyasi (o'zaro bog'liqligi) hisoblanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi bojxona siyosatining uziga xos xususiyati eksport bojaridan keng kulamda foydalanish va nisbatan yuqori import tarifi stavkalarini ushlab turish (bu stavkalar rivojlangan mamlakatlar uchun misli ko'rilmagan darajaga yetadi - 50-100 foizgacha, Misr, Ekvador, Pokistonda hatto bundan ham yuqori) xosdir.

Bundan tashqari ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda, AQSh, Yaponiya va Yevropa davlatlaridan farqli ravishda, eski Bryussel tovar nomenklaturasidan yangi uyg'unlashtirilgan tizimga endigina o'tishmoqda. Shuning uchun ularning ba'zilar ko'p kolonkali tariflarni qo'llaydi (Senegalda — 9 ta, Malida — 17 ta). Milliy tariflar bilan bir qatorda jahon iqtisodiyotida bir necha mamlakatlarni bojxona ittifoqlariga birlashishi keng tarqalib bormoqda. Bojxona ittifoqlari tashqi savdoni davlatlararo tartibga solishni turli ko'rinishlaridan amaliy foydalanishmokka, bunda ular turli hududiy va global xalqaro tashkilotlar ko'magiga suyanmoqda.

Bojxona bojarining mohiyati va ko'rinishlari

Tashqi iqtisodiy faoliyat amaliyotida tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning eng keng tarqalgan usullaridan biri bojxona bojlari hisoblanadi. Bojxona boji iqtisodiy mohiyati jihatidan tovar davlat chegarasidan o'tayotganda olinadigan maxsus pul yig'imi, soliqni bildiradi.

Bojxona bojlari ko'rinishlarining turli-tumanligi ularning tovar oqimlarini tartibga solish jarayonida bajaradigan funksiyalarining nihoyatda keng ko'lamliligi bilan tushuntiriladi. Eslatib o'tamiz, bojxona bojarini joriy etishdan asosiy maqsad: budjetning daromad qismini ko'paytirish va «nohalol» raqobat bilan kurashishdir. Shuning uchun ham savdoga ta'sir o'tkazishning bu usulidan hozirgi kunda jahonning yuzdan ortiq mamlakatida foydalaniladi.

Tovar oqimlarining yo'nalishiga bog'liq ravishda import, eksport va tranzit bojlari mavjud.

Import bojarini joriy qilish milliy kompaniyalar (rezidentlar)ga ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatini beradi, chunki ular jahon bozoridagi o'rtacha darajaga nisbatan yuqoriroq xarajatlar bilan mahsulot ishlab

---

²¹ Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y

chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Hozirgi paytda eksport bojlari ancha kam qo'llaniladi. Ulardan deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar voj kechishgan, chunki ularni joriy qilish jahon bozoridagi keskin raqobat sharoitda eksportning qimmatlashishiga olib keladi.

Tranzit bojlar mamlakat hududini kesib o'tuvchi tovarlardan olinadi va tranzit yig'imlar ko'rinishiga ega.

Bojxona bojiga tortishning ikkita asosiy usuli mavjud:

Maxsus, bunda boj miqdori tovarning og'irligi, hajmi miqdori birligidan belgilangan summa sifatida o'rnatiladi (masalan, avtomobil dvigatelining 1 sm³ dan).

Advalor (lot. — ad valorem — qiymatdan), bunda bojxona boji sotuvchi tomonidan qayd etilgan tovar qiymatidan foiz ko'rinishida aniqlanadi.

Bundan tashqari tashki savdo amaliyotida bojlarni hisoblashning kombinatsion usuli mavjud. Uning mohiyati shundan iboratki, malum bir bojxona tashkiloti vaziyatdan kelib chiqqan holda maxsus va advalor orasidagi usulni mustaqil ravishda tanlash huquqiga ega buladilar.

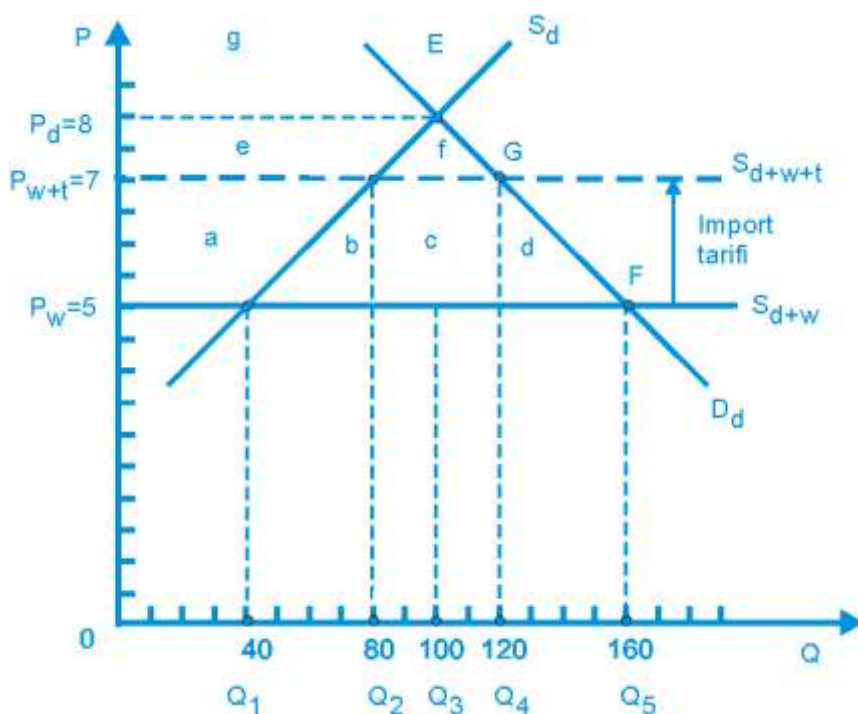
Bojxona boji urnatishning u yoki bu usulini tanlash tovar guruhi tabiatiga bog'liq hom-ashyo tovarlariga odatda birinchi usul qo'llaniladi, eksport bojlariga kelsak, ular ham odatda maxsus usuldan foydalangan holda o'rnatiladi. Advalor usuldan foydalanish bo'lsa, mashinasozlik mahsulotlari va butlovchi qismlar, ya'ni yuqori darajada differentsiatsiyaga ega buyumlar importida qulay hisoblanadi. Hozirgi paytda bu usul hissasiga barcha bojxona yig'imlarining 80 foizidan ko'progi to'g'ri keladi. Savdo aloqalaridagi mamlakatlar bir-biri bilan turli shartnoma munosabatlarida bo'lganligi uchun import bojlari: preferensial (maxsus imtiyozli) boj, shartnomaviy (minimal) boj va asosiy (jahon bozori uchun maksimal darajada mumkin bo'lgan) bojlar bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyotda davlat tomonidan tashlangan proteksionistik qadamlar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarga hamda qisqa va uzoq muddatli istiqbolda davlatning o'ziga ham har xil ta'sir ko'rsatadi. Bunday siyosatning ichki bozor uchun mahsulot ishlab chiqaruvchi milliy kompaniyalarga ta'sirini ko'rib chiqishdan boshlaymiz.

3.3.1-rasm yordamida import bojining kichik iqtisodiyot (ichki narx jahon narxiga ta'sir ko'rsata olmaydigan iqtisodiyot)ga ta'sirini baholashimiz mumkin.

3.3.1-rasm. Import bojining milliy iqtisodiyotga ta'siri.

Savdo boshlanmasdan oldin, mamlakatda 100 ta tovar ishlab chiqarilayotgan va iste'mol qilinyapti, muvozanat narxi 8 dollarga teng (talab va taklif chiziqlari E nuqtada keshishgan). Agar tovarning jahon narxi ichki narxdan past bo'lsa, mamlakatga jahon narxida (5 dollar) 120 ta tovar kirib keladi,

ichki narx jahon narxi darajasigacha tushib ketadi. Buning natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar faqatgina 40 ta tovar taklif qiladi, iste'mol esa 160 taga yetadi. Milliy ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida hukumat 2 dollar miqdorida bojxona boji joriy qilsa, eksportyorlar o'z tovarini 7 dollardan sotishga majbur bo'ladi va ichki bozordagi narx ko'tariladi. Buning natijasida ichki ishlab chiqarish 80 ta tovarni tashkil qiladi, import esa 40 tagacha qisqaradi. Iste'molchilar jami 120 ta tovar sotib oladi. Bojxona boji o'rnatilishi natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar a trapetsiyaning yuziga teng bo'lgan qo'shimcha foyda ko'radi. C to'g'ri to'rtburchakning yuziga teng bo'lgan summa bojxona boji sifatida davlat budjetiga tushadi.

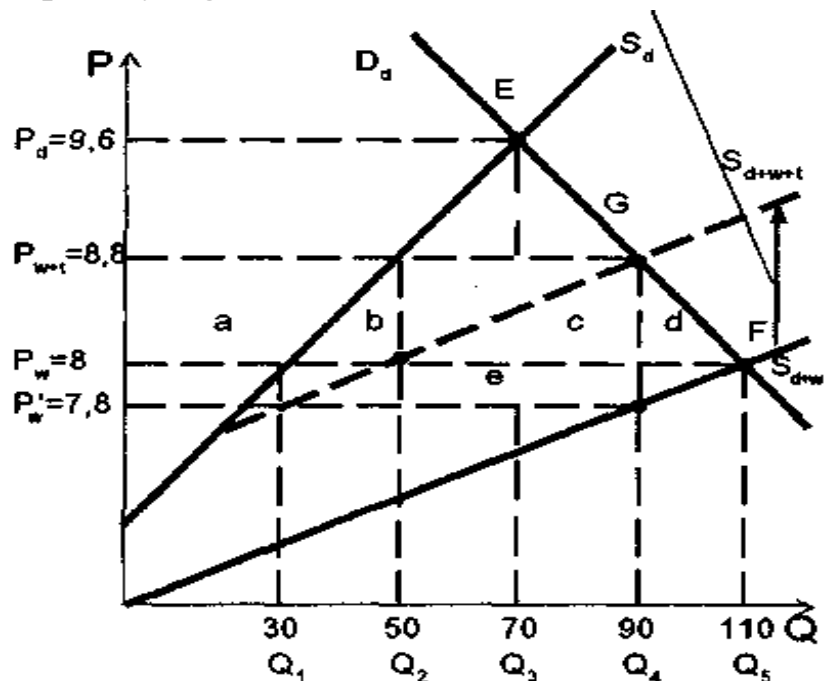
Boshqacha qilib aytganda, milliy kompaniyalarning ichki bozor uchun ishlab chiqargan mahsulotlari bojxona solig'idan ozod bo'lganligi sababli uning narxi import qilinayotgan ana shunday tovardan sezilarli darajada past bo'lishi mumkin, bunday sharoitda xo'jalik yurituvchi subyektlar yangi texnologiyalar, xomashyo va materiallarni tejash hisobiga xarajatlarini kamaytirish zaruriyatiga ehtiyoj sezishmaydi. Amalda import o'rnini qoplashga yo'naltirilgan sohalardagi milliy firmalar o'z tovarlarini import tarifiga yaqin narxlarda sotadi, natijada qo'shimcha foyda ko'radi. Milliy kompaniyalarning daromadlarini o'sishi va milliy ishlab chiqarishning kengayishini sabablaridan biri ana shunda.

Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Katta mamlakat uchun import tarifi faqatgina ichki ishlab chiqarishni himoyalash emas, balki tashqi dunyo bilan savdo shartini yaxshilab olish vositasi hamdir. Darhaqiqat, katta mamlakat importni qisqartirsa, bu mamlakat ana shu tovarning asosiy haridori bo'lganligi sababli eksportyor mamlakat ushbu tovar narxini pasaytirishga majbur bo'ladi. Eksport tovarlari narxi o'zgarmagan holda import tovarlar narxining pasayishi importyor mamlakat uchun savdo shartining yaxshilanishiga olib keladi, lekin katta iqtisodiyotli mamlakat ham import bojini joriy qilishdan sof foyda ko'rmasligi mumkin.

Katta mamlakat hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni xorijiy raqobatdan himoya qilish maqsadida importga boj joriy qildi. Boj o'rnatilishi natijasida tovarning jahon narxi tushadi. Lekin ushbu tovarning ichki narxi boj miqdoriga ko'tariladi (t) P_w dan P_{w+t} ga. Jami taklif chizig'i yuqoriga yangi S_{d+w+t} darajaga suriladi. Taklifning yangi darajasida ichki talab va jami taklif G nuqtada muvozanatga keladi. natijada ichki ishlab chiqarish Q_1Q_2 ga ortadi, ichki talab Q_5Q_4 ga kamayadi. Import Q_1Q_5 dan Q_2Q_4 ga qisqaradi.

3.3.2.-rasm. Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Import tarifi joriy qilinishi natijasida iste'molchilarning zarari $a+b+c+d$ ga teng bo'ldi. Kichik mamlakatda bo'lgani kabi import bojining ta'sirini ikkiga ajratishimiz mumkin: qayta taqsimlanish effekti va yo'qotish effekti.

Katta mamlakat misolida daromad effekti ikkiga ajraladi: ichki daromad effekti va savdo sharti effekti.

Ichki daromad effekti — bu daromadning ichki iste'molchilardan.

Savdo sharti effekti — bu daromadning xorijiy ishlab

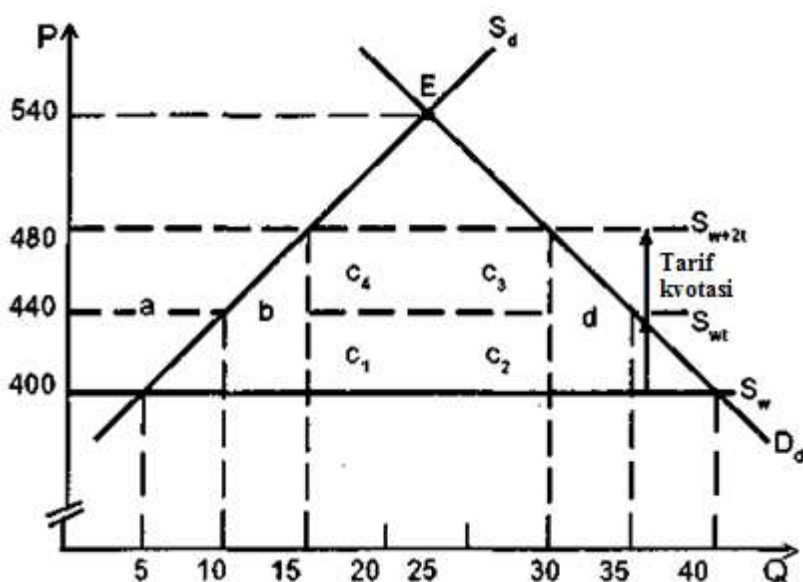
chiqaruvchilardan davlat budjeti foydasiga qayta taqsimlanishi.

Tarif kvotasi

Import boji ichki qarama-qarshilikka ega. Ya'ni ishlab chiqaruvchilar bir tarafdin xalqaro raqobatdan qutilish maqsadida bundan manfaatdor bo'sa, ikkinchi tomondan ish vaqtidan tashqari paytda iste'molchi sifatida import tarifiga qarshidirlar. Bu ziddiyat qisman tarif kvotasini joriy qilish orqali hal etiladi..

Tarif kvotasi — o'zgaruvchan bojxona boji ko'rinishi bo'lib, boj stavkasi miqdori import qilinadigan tovar hajmiga bog'liq bo'ladi: ma'lum chegaradagi importga pastroq miqdordagi boj, bu chegaradan oshib ketganda yuqoriroq boj o'rnatiladi.

3.3.3.-rasm. Tarif kvotasi

Faraz qilaylik, ichki talab (D_d), ichki taklif (S_d) va jahon taklifi (S_w) chiziqlar bilan ifodalangan. Savdo boshlanmasdan oldin tovar narxi 540 dollarga teng. Erkin savdo sharoitida tovar narxi 400 dollarga tushadi. Bu narxda mamlakat 5 birlik tovar ishlab chiqaradi va 40 birlik tovar iste'mol

qiladi. Binobarin, 35 birlik tovar import qiladi. Ichki ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida dastlabki 5 birlik tovar importga 10 foizlik, undan ortig'iga 20 foizlik import boji joriy qilinadi. Ilgari mamlakat sezilarli darajada ko'proq tovar import qilganligi bois, tovarning ichki narxini 480 dollargacha ko'taruvchi ikki qavatli tarif yuzaga keladi. Natijada ichki ishlab chiqarish 15 birlikka yetadi, iste'mol 30 taga, import 15 taga kamayadi. Chegaraviy effekt a ga teng bo'ladi, to'g'ridan to'g'ri iqtisodiy zarar tarifdagi bo'lgani kabi $b+d$ ga teng bo'ladi.²²

Daromad segmenti c bir necha segmentchalarga bo'linadi. Dastlabki 5 birlik tovarga 10 foizlik, ya'ni 40 dollarga teng boj joriy qilingan, 200 doll. ($c_1=5 \times \$40 = \$200$) miqdoridagi foyda budjetga tushadi. Keyingi 10 birlik

²² Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

tovarga 80 dollarlik boj o'rnatilgan, demak 800 dollar ($c_2+c_3= 10 \times \$80= \$800$) ham budjetga tushadi. c_4 ($c_4= 5 \times \$80- 5 \times \$40= \$200$) segment esa mahalliy kompaniyalarning ko'zda tutilmagan foydasidir. Ya'ni bu kompaniyalar tovarni 440 dollardan sotib olib 480 dollardan sotish imkoniyatiga ega bo'ladi. Agar eksportyorlar tovar narxini 480 dollarga oshirishsa, ko'zda tutilmagan daromadga xorijliklar ega bo'ladi.

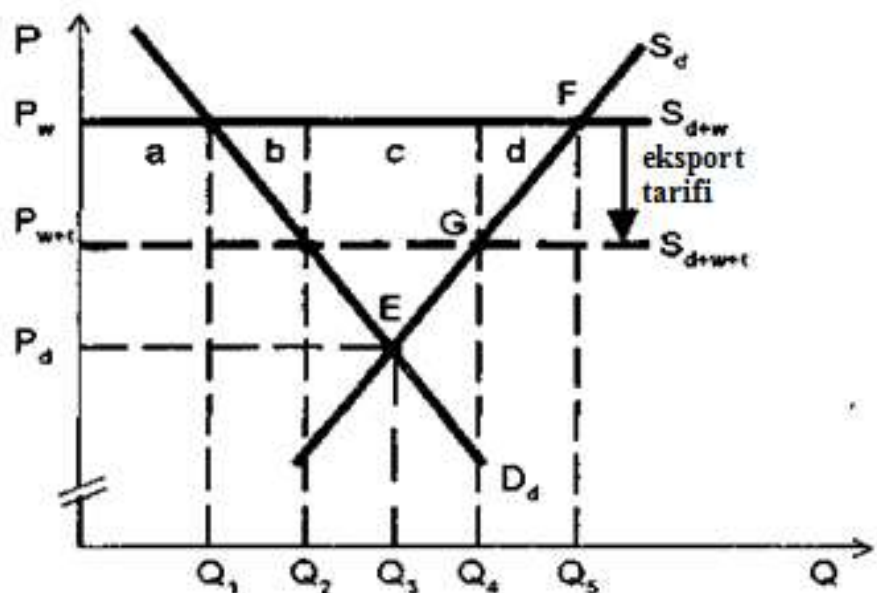
Eksport tarifi

Eksport bojlari eksport tovarlari mamlakat chegarasidan chiqib ketayotganda olinadigan majburiy to'lovdir.

Faraz qilaylik, hukumat eksportni boj orqali cheklamoqchi. Kichik mamlakat misolida tahlil qiladigan bo'lsak, eksport bojini joriy qilinishi jahon narxiga ta'sir ko'rsatmaydi. Binobarin savdo sharti o'zgarmaydi. Tovar eksportining foydaliligi pasayadi va ishlab chiqaruvchilar tovarlarning bir qismini ichki bozorga qaytarishadi, natijada bu tovarning ichki narxi boj miqdorida P_w dan P_{w+t} ga tushadi. Jami talab chizig'i eksport tarifi miqdorida pastga ko'chadi S_{d+w+t} . Talabning yangi darajasida ichki taklif va jami talab muvozanatiga G da erishiladi, bu vaziyatda eksport tarifi yordamida ichki iste'mol Q_1Q_2 ga ortadi, ichki taklif Q_5Q_4 ga kamayadi.

3.3.4.-rasm. Eksport tarifi

Eksport miqdori esa Q_5Q_1 dan Q_4Q_2 ga qisqaradi. Demak, eksport tarifi joriy qilinish natijasida ichki iste'mol ortdi, ichki taklif va eksport miqdori qisqardi. Eksport tarifi o'rnatilishi natijasida iste'molchilar **a** segment miqdorida foyda ko'rishdi. Davlat eksport boj yordamida **c** ga teng miqdordagi foydani ishlab chiqaruvchilardan o'z foydasiga qayta taqsimlaydi. **b+d** segmentlari ishlab chiqaruvchilarning sof yo'qotishlaridir. Umuman olganda eksport tarifi o'rnatilganda ham import boji joriy qilingandagi kabi effektlar yuzaga keladi: qayta taqsimlash effektlari va yo'qotish effektlari .

§ 3.4. Tarifli boshqaruvning afzallik va kamchiliklari

TIF sohasidan cheklashlar siyosatini keng ko'lamda va faol amalga oshirish davlatga qisqa muddatda muvaffaqiyat olib kelishi mumkin. Bu yutuqlarni quyidagi jihatlar bilan bog'lash mumkin: milliy korxonalarda ishlab chiqarish hajmining ortishi, boj, soliq, yig'imlar hisobiga budget daromadining ko'payishi, iqtisodiy xavfsizlik va mudofaa qobiliyatining ta'minlanishi.

Biroq haqiqatda esa, bu taktik ustunliklar strategik, uzoq muddatli istiqboldan kelib chiqsak, qarama-qarshi tomonga o'zgaradi. Davlatning tarif miqdoriga ko'paytirilgan import miqdoriga teng iqtisodiy yutug'i iste'molchilar tomonidan davlat foydasiga transfert to'lov hisoblanadi. Albatta, mablag'larning bir qismi ijtimoiy ehtiyojlar (oyliklarni oshirish, nafaqalar to'lash)ga sarflanishi mumkin, biroq ularning katta qismi byurokratik o'zboshimchalik va mablag'larni davlat tashkilotlari orqali o'tishi bilan bog'liq xarajatlar tufayli qaytarib berilmaydi.

Bundan tashqari, boshqa mamlakatlarning proteksionistik javob tadbirlarini ham unutmash lozim. Bu tadbirlar tufayli tovar aylanmasi kamayib ketadi, ish joylari qisqaradi, oxir-oqibat bir qator kompaniyalarning mahsulotlari milliy bozordan arzonroq va sifatsizroq tovar ishlab chiqaruvchi foydasiga surib chiqariladi.

Iste'molchilar masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, ularning asosiy qismi «belbog'larini mahkam boylab olishlari» kerak bo'ladi, chunki oddiy odamlarning daromadlari ishlab chiqaruvchilar foydasiga qayta taqsimlanadi, zero bojxona tarifi joriy etilishidan oldingi va keyingi ichki narxlardagi farq mehnatkashlar (iste'molchilar) yelkasiga tushadi. Faqatgina importni o'rnini qoplash sohasidagi kompaniyalarning aksiyalariga ega bo'lgan uncha katta bo'lmagan ayrim guruhlariga kiruvchi iste'molchilar olib kirish bojlaridan daromad ko'rishi mumkin. shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida proteksionistik siyosatni amalga oshirish narx yuqoriligi sababli ichki iste'molning kamayishiga, soliq bazasining qisqarishiga va jamiyat uchun umuman olganda sof yo'qotishlarga olib keladi.

Bosqichma-bosqich proteksionistik siyosat totalitar rejimlar tomonidan ma'muriy-buyruqbozlik tizimida cheklangan makon va zamonda olib borilgan.

Proteksionizmning salbiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Aholi turmush darajasida sof yo'qotishlarning ortib ketishi. Import bojlari kiritilganidan keyin xaridorlar olib kirilgan tovarlar uchun yanada yuqoriroq haq to'lashga majbur bo'lishadi. Bu investitsiyalarga aylanishi mumkin bo'lgan iste'moldan ortadigan jamg'armalarni kamayishiga olib keladi.

- Yanada ko'proq mamlakatlar tomonidan tarif cheklashlarini joriy etilishining zanjir reaksiyasi bilan bog'liq xalqaro ko'paytiruvchi effektning paydo bo'lishi.

- Milliy iqtisodiyotda nosamaraviy sohalar va korxonalarining saqlanib qolishi. Milliy korxonalariga imtiyozlar berilishi sharoitida ishlab chiqaruvchilarda xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga rag'bat bo'lmaydi.

- Iqtisodiy sohada korrupsiya va o'z amalidan foydalanishning boshqa ko'rinishlari keng tarqaladi. Milliy iqtisodiyotning «yopiqligi» odatda TIFning kriminallasuvi uchun ozuqa muhitini yaratadi.

Hukumatning TIFni tartibga solish bo'yicha chora-tadbirlar kompleksini joriy etishga majbur etuvchi omillar (ijobiy omillar) ichida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Iqtisodiyotning yangidan shakllanayotgan sohalari qudratli xorijiy kompaniyalar raqobatidan himoyalash.

- Davlat ko'magisiz tuzilmasini qayta qurishning iloji bo'lmagan jahon bozorida raqobatbardosh bo'lmagan «eski» sohalarni qo'llab-quvvatlash.

- Diskriminatsion savdo siyosati olib borayotgan mamlakatlar yoki kompaniyalarga javob tariqasida demping va xorijiy raqobatning boshqa nohalol usullari bilan kurashish.

- Jahon bozor kon'yunkturasidagi tebranishlarning milliy iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirish. Bu omil xom-ashyo va tabiiy resurslar eksport qiluvchi mamlakatlar uchun dolzarb hisoblanadi.

- Budjetning daromad qismini ko'paytirish - o'tish davri iqtisodiyotli va rivojlangan mamlakatlarda davlat budjeti ko'pincha proteksionistik siyosatning tarkibiy unsurlari bo'lgan bojxona bojlari va boshqa egri soliqlar hisobiga amalga oshiriladi.

Shunday qilib, proteksionizm tashqi savdo operatsiyalariga turli-tuman cheklashlarni joriy etuvchi davlatga vaqtinchalik, taktik yutuq keltirsa-da, strategik, uzoq muddatli rejada istiqbolsiz siyosat hisoblanadi. Bu siyosat XX asr tajribasidan ma'lumki, hayot darajasining va aholi turmush farovonligining pasayishiga olib keladi. shunday bo'lsa-da, iqtisodiy erkinlashtirish kursini saqlagan holda proteksionizmning ayrim

unsurlaridan oqilona foydalanish ma'lum vaqt oralig'ida milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

§ 3.5. Tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari

Notarif usullar - tovar ayirboshlashga ta'sir qilish dastaklarini, ya'ni olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulot xajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi. Notarif usullar miqdoriy, moliyaviy, yashirin va noiqtisodiy usullarga ajratiladi. Ular ko'proq rivojlanayotgan va xukumat tomonidan proteksionistik iqtisodiy siyosatni talab qiluvchi, bozor tuzilmalari shakllanayotgan o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarga xosdir.

Jahondagi mamlakatlar va hududlar bo'yicha statistik axborotlar taxlili shuni ko'rsatadiki, tashqi savdoni davlat tomonidan boshqarish tarifli va notarif usullarning kombinatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Tarifli usullarning mavqei keyingi paytda pasayib bormoqda, bu esa Umumjahon savdo tashkiloti tomonidan a'zo-mamlakatlar oldiga qo'yilgan strategik vazifa, ya'ni ular orasidagi o'zaro tovar ayirboshlashda tarifli cheklashlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish vazifasi bilan bog'liq.

Notarif ta'sir qilish vositalariga kvotalash, litsenziyalash, eksportni subsidiyalash, demping, kartel bitimlar va mamlakatlar o'rtasida tovar oqimlari yo'lida texnik to'siqlarni yaratish kabilar kiritiladi.

Kvotalash yoki kontingentlash

Umuman olganda, boshqa mamlakatlar bilan savdoni davlat tomonidan tartibga solishning notarif usullarining 50 dan ortiq turi mavjud. Ularning ichida eng keng tarqalgani kvotalardir. Agar tarifli usullar aniq bir tovar guruhi bo'yicha eksport yoki import hajmi masalasini ochiq qoldirsa, kvotalar olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulotning qiymat yoki miqdoriy hajmini to'g'ridan-to'g'ri cheklash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Import kvotalarini joriy qilishda davlat milliy ishlab chiqaruvchilarga xorijiy raqobat ta'sirini bartaraf qilishga intiladi. Bunday kvotalarning harakat mexanizmi import tariflaridan foydalangandagi holatni eslatadi, ya'ni import tovarlar taklifi cheklanganda ichki baholar jahon narxiga nisbatan o'sib boradi. Biroq tarifdan farqli ravishda, import kvotalari xorijiy raqobatning ichki narxlarga ta'sir qilishiga yo'l qo'ymaydi, bu orqali importdan keladigan foydani ko'paytiradi va mamlakat to'lov balansini muvozanatga keltirish jarayonini osonlashtiradi. Xalqaro bitimlar

orqali qat'iy belgilanuvchi tarif stavkalari o'rnatilgan vaziyatda mamlakat yuqoridagi masalani hal eta olmaydi, UST eksport-import operatsiyalarga miqdoriy cheklashlar joriy qilishga ruxsat beradi.

O'z navbatida, eksport kvotalari milliy ishlab chiqaruvchilarni yetarli tabiiy resurslar bilan ta'minlash, jahon bozoridagi eksport baholarini ko'tarish va harbiy-strategik maqsadlarga erishish kabilarga qaratilgan.

Import kvotalari kabi eksport kvotalari ham mamlakat hukumati tomonidan bir tomonlama tartibda yoki manfaatdor hamkor bilan xalqaro kelishuv xulosasi orqali joriy etilishi mumkin. Ular global yoki ma'lum davrda amal qiluvchi mavsumiy bo'lishi mumkin.

Litsenziyalash

Kvotalash jarayoni (boshqacha qilib aytganda, kontingentlash), odatda, litsenziyalash, ya'ni maxsus ro'yxatga kiritilgan resurslar va mahsulotlar bilan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishga vakolatga ega bo'lgan davlat tashkilotlari (vazirliklar va mahkamalar) tomonidan ruxsat berish bilan birgalikda kuzatiladi.

Ko'pchilik davlatlarda tashqi iqtisodiy faoliyatni litsenziyalashni joriy qilish xalqaro huquqiy aktlarga asoslanadi, ularning ichida eng asosiysi 1947-yilda imzolangan Savdo va tariflar bo'yicha Bosh bitim (GATT) hisoblanadi. Keyinchalik GATT doirasida ba'zi bir boshqa shartnomalar imzolangan.

Tashqi savdoni litsenziyalash turli ko'rinishlarni olishi mumkin: bosh litsenziya, bir martalik litsenziya va avtomatik litsenziya. Bosh litsenziyalar uning egasining ma'lum tovar guruhi bilan ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yildan uch yilgacha) eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish huquqini bildiradi. Bir martalik litsenziya kompaniyalarga xorijiy hamkor bilan aniq bir bitimni amalga oshirish uchun beriladi. Avtomatik litsenziya davlat tomonidan xaridni, ya'ni xarid hajmini ham, tovar oqimlarining jug'rofiy yo'nalishini ham doimiy ravishda nazorat qilishni nazarda tutadi.

Litsenziyalarni joylashtirishning asosiy usullariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Ochiq konkurs — bunda maksimal narx taklif qilgan firma litsenziyaga ega bo'ladi;
- Yaqqol afzallik tizimi - bunda davlat ana Shu sohadagi eng obro'li kompaniyalarga litsenziya beradi;
- harajatlar usuli - bu raqobatchilariga nisbatan kattaroq ishlab chiqarish quvvatlariga va boshqa resurslarga ega korxonalariga litsenziya berishni anglatadi.

O'z-o'zidan tushunarliki, keltirilgan usullar ichida eng afzali korrupsiya va oshna-og'aynigarchilikdan xoli bo'lgan ochiq konkurs usulidir.

Evropa Ittifoqiga a'zo-mamlakatlar orasida eksport-import operatsiyalarini litsenziyalash tovar aylanmasi umumiy hajmining 5-6 foizi darajasiga yetadi (kvotalash va litsenziyalash bo'yicha o'ziga xos «lider» Fransiya hisoblanadi).

Litsenziyalashni talab etadigan tovarlar ro'yxatiga birinchi navbatda eksportga mo'ljallangan kvotalanadigan mahsulotlar, shuningdek, ba'zi bir maxsus guruhdagi tovarlar: strategik ahamiyatga ega tovar va resurslar, dori-darmonlar, bolalar assortimenti va boshqalar kiradi.

«Ko'ngilli» eksport cheklashlari

Mutaxassislarning fikricha, eksport kvotalarining muhim turlaridan biri ko'ngilli eksport cheklashlari (KECh) hisoblanadi. KECh holatida eksportyor-davlat «ko'ngilli» ravishda boshqa mamlakatga olib chiqadigan mahsuloti hajmini chegaralaydi va hamkor taziyqi ostida minimal import narxlarini o'rnatadi. Bunday amaliyot AQSh va Yevropa Ittifoqida Yaponiya tovarlari (avtomobillar, elektronika, po'lat)ga nisbatan keng qo'llaniladi. Hozirgi paytda jahonda bunday turdagi 100 dan ortiq bitimlar imzolangan, biroq UST a'zo-mamlakatlar oldiga ular o'rtasidagi savdoda XXI asr boshlariga kelib KEChni umumiy bekor qilish vazifasini qo'ymoqda.

Maxsus, mantiqiy nihoyasiga yetkazilgan kvotalash usuli iqtisodiy sanksiya ko'rinishidagi embargo hisoblanadi. Bu usul bir mamlakat yoki mamlakatlar guruhi bilan savdo operatsiyalarini butunlay ta'qiqlashni bildiradi. Odatda siyosiy maqsadlarni ko'zlagan holda embargoni joriy qilish butun nomenklaturadagi yoki alohida guruhdagi tovarlar eksporti yoki importini cheklashni nazarda tutadi. XX asrda savdoni tartibga solishni bunday usuliga yetarli darajada misollar keltirish mumkin. BMT qaroriga ko'ra embargo siyosati Iroqqa, qisman Sobiq Yugoslaviya, Livan, Eron va ba'zi boshqa mamlakatlarga nisbatan amalga oshirilgan.

Yashirin proteksionizm ko'rinishlari

Jahon amaliyotida tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari ichida miqdoriy va moliyaviy usullardan tashqari yashirin proteksionizm usullaridan foydalaniladi. yashirin proteksionizm usullari mohiyati jihatdan markaziy hukumat va hatto mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tashqi savdo yo'liga bojxona tabiatiga ega bo'lmagan turli-tuman to'siqlarni o'rnatishini anglatadi. Yashirin proteksionizm

usullarining ko'pchiligi xalqaro savdo muvofiqlashtirilgan tamoyillarini buzishning yaqqol namunasidir.

Alohida mamlakat import yoki eksportni bir tomonlama chegaralashida foydalanadigan yashirin proteksionizm usullarining yuzdan oshiq turi mavjud. Bu usullarni to'rtta katta guruhga ajratish mumkin:

- Texnik to'siqlar;
- Ichki soliqlar va yig'imlar;
- Davlat xaridlari doirasidagi siyosat;
- Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar.

Texnik to'siqlar – bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, milliy texnik, ma'muriy va me'yorlar hamda qoidalar shunday ishlab chiqiladiki, ular tovarlarni tashqaridan olib kirishga to'sqinlik qiladi. Texnik xarakterdagi to'siqlarning eng keng tarqalganlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Milliy standartlarga rioya qilishni talab qilinishi;
- Import mahsulotni sifati haqida sertifikat olinishini talab qilinishi;
- Maxsus qadoqlash va markirovkalashni talab qilinishi;
- Ma'lum sanitariya va gigiena qoidalariga rioya qilishni talab qilinishi;
- Atrof-muhitni himoyalash bo'yicha tadbirlar o'tkazishni talab qilinishi;
- Murakablashtirilgan bojxona rasmiyatchiliklariga rioya qilinishini talab qilinishi;
- Iste'molchilar huquqlarini himoyalash to'g'risidagi qonunlarga rioya qilishni talab qilinishi va hokazolar.

Ichki soliqlar va yig'imlar (domestic taxes and charges) – bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, ular import tovarning ichki narxini ko'tarishga va bu orqali uning ichki bozordagi raqobatbardoshligini pasaytirishgan yo'naltirilgandir. Ular ham markaziy hukumat, ham mahalliy hokimiyat organlari tomonidan joriy qilinishi mumkin. Import tovarlardan olinadigan soliqlar juda xilma-xil, bu soliqlar to'g'ri soliqlar (qo'shimcha qiymat solig'i, aksiz solig'i, sotishdan olinadigan soliq) yoki egri soliqlar (bojxonada rasmiylashtirish uchun yig'imlar, registratsiya uchun va boshqa rasmiyatchiliklar uchun yig'imlar, port yig'imlari) bo'lishi mumkin.

Davlat haridlari doirasida siyosat (state procurements) - bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, unga ko'ra davlat organlari va korxonalaridan

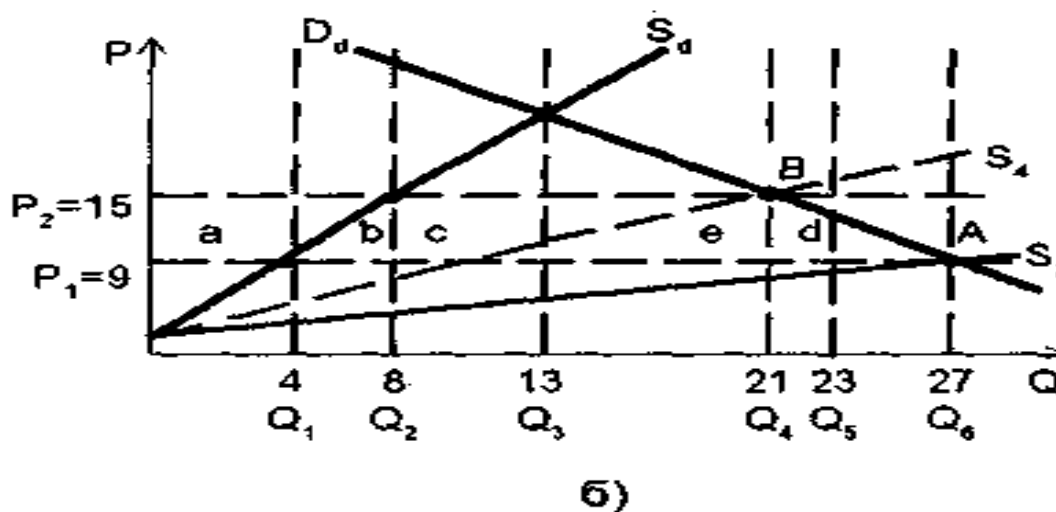
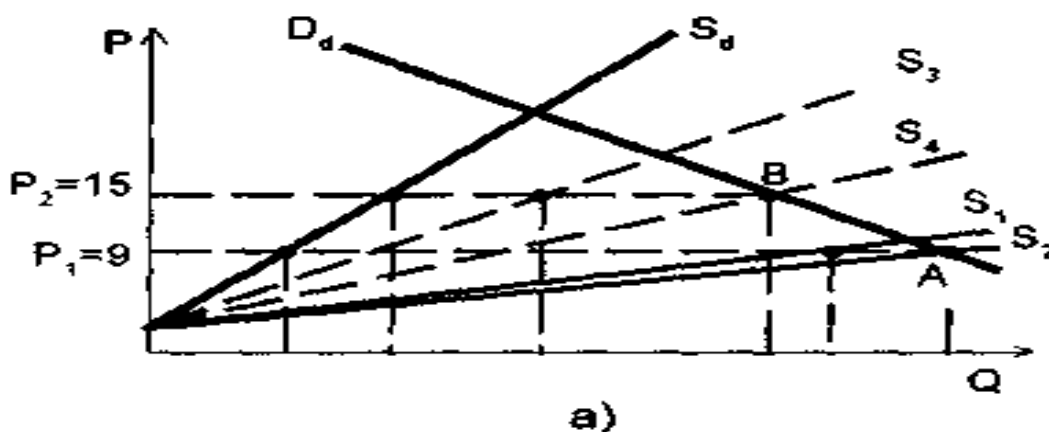
faqat milliy ishlab chiqaruvchilar tovarlarini (bu tovarlar import tovarlardan qimmat bo'lsa ham) sotib olish talab qilinadi.

Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar (local content requirement) – bu davlat siyosatining yashirin usuli bo'lib, unga ko'ra ichki bozorda sotiladigan pirovard tovarda milliy ishlab chiqaruvchilarning ulushi qonuniy ravishda belgilab qo'yiladi.

Savdo siyosatining yashirin usullarining ko'pchiligini miqdoran baholash juda qiyin, bu esa uni oqibatlarini iqtisodiy talqin qilish ham qiyinlashadi. Quyida mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar misolida yashirin usullarning iqtisodiy effektini ko'rib chiqamiz (3.5.1-rasm).

3.5.1.-rasm.

Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar

Faraz qilaylik, mamlakatda tovar taklifi S_d , tovarga talab esa D_d ni tashkil qiladi. Erkin savdo sharoitida R_1 narxda xorijdan tovar taklifi S_1 ni tashkil qiladi. Ushbu mamlakatda ishlab chiqarish tannarxi xorijga nisbatan yuqori bo'lganligi sababli mahalliy tovarlar taklif qilinadigan

narx ham yuqoridir. Agar mahalliy ishlab chiqaruvchilar va xorijdan taklif qilinayotgan tovarlar miqdorini har bir narx uchun qo'shib chiqsak, ushbu mamlakat bozorida ana Shu tovarning jami taklif to'g'ri chizig'iga - S_2 ega bo'lamiz. Ichki talab jami talab bilan A nuqtada muvozanatga keladi. Bu muvozanat nuqtada R_1 narxda Q_6 ta tovar sotiladi, bu tovarlarning Q_1 tasi ichki ishlab chiqaruvchilar, Q_5 tasi xorijliklar tomonidan sotiladi (3.5.1-a-rasm).

Hukumat mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishga qaror qiladi va mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligini talablarni joriy qiladi. Cheklovlarga ro'para kelmaslik uchun xorijiy kompaniyalar o'z ishlab chiqarishini ushbu mamlakat hududiga ko'chirib o'tkazadi, bu esa ularning xarajatlarini oshishiga olib keladi. Xarajatlar oshishi natijasida tovar qimmatlashadi xorijdan taklif chizig'i S_1 dan S_3 ga ko'chib o'tadi. Buning natijasida jami taklif chizig'i ham S_2 dan S_4 ga ko'chib o'tadi va V nuqtada muvozanatga keladi. Natijada tovar narxi R_2 gacha oshadi va sotish hajmi Q_4 gacha kamayadi. Sotilgan tovarlarni Q_2 tasi mahalliy ishlab chiqaruvchilar, Q_3 tasi esa mamlakatga ko'chib o'tgan xorijliklar tomonidan ishlab chiqariladi.

Xorijiyga nisbatan qimmatroq mahalliy komponentlarni sotib olish talabiga muvofiq ishlab chiqarish xarajatlari oshib ketdi va narx P_1 esa dan P_2 ga ko'tarildi, iste'molchilarning zarari esa $a+b+c+d+e$ ga teng bo'ldi. Bu yerda a segment chegaraviy effekt (mahalliy ishlab chiqaruvchilarga qayta taqsimlanadigan summa), b segment — himoyalash effekti (mahalliy ishlab chiqarishning xorijiy ishlab chiqarishga nisbatan nosamaraviyroqligi sababli yo'qotishlar) d segment — iste'mol effekti (narx oshishi natijasida iste'mol miqdoridagi yo'qotishlar). Ikki segmentning yig'indisi $s+e$ daromad effekti (xorijiy ishlab chiqaruvchilarning narx ko'tarilishi natijasida olgan qo'shimcha daromadi)ni ifodalaydi, bu yerda s segment ushbu mamlakatda joylashgan xorijiy ishlab chiqaruvchilarga tegadi, e segment esa ishlab chiqarish xarajatlarining ortishini ifodalaydi. Mamlakatning jami iqtisodiy zarari $b+e+d$ ni tashkil qiladi.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Subsidiyalar

Litsenziyalashga qo'shimcha ravishda, davlat milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni bevosita va bilvosita subsidiyalar tizimi, ya'ni mamlakat budjetidan ayrim korxonalar va mahalliy hokimiyat organlariga dotatsiyalar berish orqali rag'batlantirishi mumkin. Bundan maqsad arzon import tovarlari raqobatidan himoya qilish, eng asosiysi - milliy sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xorijga eksport qilishni rag'batlantirishdan iborat. Bu vaziyatda bevosita subsidiyalar pul ko'rinishidagi mablag'ni,

bilvosita subsidiyalar esa imtiyozli shartlarda kreditlash, soliqqa tortish, xavf-xatarni sug'urtalash bo'yicha davlat tomonidan kafolatlash, davlat xazinasini hisobidan eksport qilinadigan tovarlarni tashqi bozorlarda reklama qilish kabilarni nazarda tutadi.

GATT (UST) qoidalariga muvofiq, a'zo-mamlakatlar o'rtasidagi savdoda bevosita eksport subsidiyalaridan foydalanish ta'qiqlangan. Yevropa Ittifoqi doirasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishga bevosita eksport subsidiyalari berish bundan mustasno. Yuqorida ko'rsatilgan qoidalarning buzilishi import qilayotgan mamlakatga kompensatsiyalovchi import bojlari olish orqali javob choralar ko'rishga asos bo'ladi. Bu bojlar UST arbitrajida bahs hal etilgunga qadar saqlanadi.

Eksport subsidiyalari miqdori rivojlangan mamlakatlarning qayta ishlash sanoati eksporti qiymatining 1 foizidan oshmaydi, biroq ayrim tovar guruhlar uchun, ayniqsa, rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarda bu me'yor juda katta miqdorga yetishi mumkin.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Eksport kreditlari

Eksport kreditlari tashqi savdo siyosatining moliyaviy usuli bo'lib, u milliy firmalar eksporti rivojlanishini davlat tomondan moliyaviy rag'batlantirishni nazarda tutadi.

Eksport kreditlari quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

- Milliy eksportyorlarga subsidiyalashgan kreditlar — davlat banklari tomonidan bozor stavkasidan past stavkada kreditlar berilishi;
- Xorijiy importyorlarga davlat kreditlarini berilishi, ya'ni kredit bergan mamlakat tovarini sotib olish sharti bilan;
- Milliy eksportyorlarni eksport risklaridan sug'urtalash.

Eksport kreditlari: qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Eksport kreditlari bo'yicha eng yirik uyushmalardan biri Eksport krediti guruhi – Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti doirasida eksportni kreditlash bo'yicha hukumat va agentliklar vakillari guruhi hisoblandi. Bu guruh 2 yil va undan ortiq muddatli eksport kreditlarini tartibga soladi. Ikkinchi yirik tashkilot Bern ittifoqi, ya'ni kreditlar va investitsiyalarni sug'urtalash bo'yicha xalqaro ittifoqdir.

Eksport kreditlariga ba'zi hollarda boshqa davlatlarga tashqi yordam sifatida qaraladi.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Demping

Tashqi savdoni notarif usullar bilan tartibga solish amaliyotini o'rganish Shuni ko'rsatadiki, eksport subsidiyalari ko'pincha dempingga -

xorijiy bozorlarda eksportyor mamlakat ichki bozoridagi o'rtacha narxga nisbatan past baholarda sotishga moddiy asos bo'ladi.

Mutaxassislar dempingning quyidagi variantlarini ajratib ko'rsatishadi:

- Tasodifiy — eksportyorda tasodifiy ortiqcha tovarlarni paydo bo'lishi bilan bog'liq;

- Vaqtinchalik — eksportyor tomonidan boshqa mamlakat bozoriga tezlik bilan kirib borish uchun qo'llaniladi;

- Doimiy — monopolist kompaniya tomonidan, uning tashqi iqtisodiy faoliyati davlatning doimiy qo'llab-quvvatlashi sharoitida, tashqi bozorlarda foydani maksimallashtirish uchun qo'llaniladi, bunda ichki bozorda nisbatan yuqori narx saqlab turiladi.

Dempingdan, eng avvalo, davriy pasayishlar va ichki talab kamayganda, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish davrida foydalaniladi. Masalan, 30-yillarda Shunga o'xshash hodisa Sharqiy Yevropa mamlakatlaridan import qilinuvchi qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida kuzatildi, 70-yillarda AQSh va Yevropa Ittifoqi tomonidan Yaponiyaga nisbatan dempingdan foydalanish ayblovi ilgari surildi.

Vaqtinchalik va ayniqsa, doimiy dempingga qarshi importyor-mamlakatlar GATT moddalariga asoslangan holda importga qarshi import bojlarini joriy etish huquqiga ega bo'lganligi sababli keyingi paytda yashirin demping keng tarqalmoqda. Bu eksportyor va importyorlar o'rtasida importyorlar tomonidan o'z milliy bozorida tovarlarni eksportyor yetkazib bergan narxdan past baholarda sotish haqida oshkor bo'lmagan kelishuvni nazarda tutadi. Yashirin demping yirik TMKlar tomonidan firma ichida qo'llaniladigan butlovchi qismlarni transferti amaliyotida keng tarqalgan (mas. Yaponiya TMKlari ichida).

Tayanch iboralar: tashqi savdo hajmi, eksport, import hajmi, tashqi savdoda sanoat mahsulotlarining ulushi, UST bilan hamkorlik, rivojlangan mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy hamkorlik, tashqi iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish.

Bobning qisqacha hulosasi:

O'zbekiston Respublikasi o'zining milliy mustaqilligini qo'lga kiritishga qadar, mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati sobiq SSSRning tegishli va vazirliklari ixtiyorida bo'lgan edi. Mustaqillik tufayli O'zbekiston 160 dan ortiq xorijiy mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'ydi. O'zbekiston 1994 yilning iyunida UST ning

kuzatuvchisi maqomini oldi. Respublikamiz MDH, YeI, Shanxay guruhi kabi o'nlab mintiqaviy davlatlar bilan savdo-iqtisodiy munasabatlarni kengaytirib, rivojlantirib bormoqda. Ushbu jarayonlarni borishida respublikada tashkil topgan tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmatini tashkil topishi va shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasida va uning idora- tashkilotlarida tegishli tashqi iqtisodiy faoliyat bo'limlarining faoliyat ko'rsatishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahonning bir qator mamlakatlarida (RF, AQSh, Buyuk Britaniya, GFR va boshqalar) O'zbekistonning savdo- sanoat palatalari faoliyat ko'rsatib turibdi.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida tashqi savdoning tutgan o'rni va ahamiyatini gapirib bering.
2. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosining 2003-2004 yillardagi ko'rsatkichlarini gapirib bering.
3. Tashqi savdo strukturasi qanday o'zgarishlar ro'y bermoqda?
4. Respublikamiz qaysi xalqaro tashkilotlar bilan tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirib bormoqda?
5. Tashqi savdoni erkinlashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbekiston Respublikasining USTga a'zo bo'lish istiqbollari xarakterlab bering?
7. Keyingi yillarda tashqi savdo sohasida ro'y berayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib bering.
8. Respublikamizning eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy rivojlanish modelini tanlashi tashqi savdoni rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini tavsiflab bering?

Adabiyotlar:

- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г
- Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.
- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.

- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007
- Фигурнова, Н. П. Международная экономика: учеб. пособие / Н.П. Фигурнова. — Москва: Издательство «Омега-Л», 2007
- Shodiyev R.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: G’ofur G’ulom, 2005

4-BOB. XALQARO ISHCHI KUCHI MIGRATSIYASI

§ 4.1. Jahon xo'jaligida inson resurslari. Bandlik va ishsizlik

Jahon iqtisodiyotida demografiya – aholi sonining harakati va mehnat resurslari bilan shug'ullanuvchi fan bo'lib, u ijtimoiy, iqtisodiy, biologik va geografik omillar asosida aholi tarkibini, dinamikasini, shuningdek, joylashuvi va ko'chishining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Shular asosida turli mamlakat va mintaqalarda aholi sonining o'zgarishlari, istiqbol davri uchun taxminlar ishlab chiqiladi. Demografik statistikada tug'ilish koeffitsienti (har 1000 kishiga tug'ilganlar soni), o'lim koeffitsienti (har 1000 kishiga o'lganlar soni), nikoh koeffitsienti, tabiiy o'sish koeffitsienti, ya'ni tug'ilish va o'lim koeffitsienti o'rtasidagi farqlar kabi ko'rsatkichlardan keng foydalaniladi.

Tug'ilish va o'lim natijasida aholining uzluksiz yangilanish jarayoni davom etadi va u aholini takror ishlab chiqarish deb nomlanadi. Bu jarayon esa ikki tushuncha bilan, ya'ni aholining tabiiy qo'shimcha o'sishi va avlodlar almashuvi bilan bog'liqdir. U yoki bu aholi dinamikasini o'rganishning eng oddiy usuli - bu uning yillik qo'shimcha o'sishini aniqlashdan iborat. Yillik qo'shimcha o'sish koeffitsienti - bu mazkur yil davomida (ya'ni ikki ketma-ket 1-yanvar orasida) aholining o'rtacha arifmetik qo'shimcha o'sishidir.

Yillik qo'shimcha o'sish koeffitsienti

$$R_n = R_k \times R_m$$

Bu yerda **R_k** - yil davomida qo'shimcha o'sish; **R_m** - aholining o'rtacha yillik soni.

Avlodlar almashuvi qanchalik ta'minlanganligini bilish uchun ayrim olingan avlodni tug'ilgan vaqtdan boshlab to nasl yaratishgacha bo'lgan davrini kuzatish zarur bo'ladi. Agar ma'lum bir avlodning 1000 kishisi 1000ta farzandni dunyoga keltirgan bo'lsa, demak avlod almashuvi to'la ta'minlangan bo'ladi.

Aholi dinamikasini tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ko'pgina Yevropa mamlakatlarida va shuningdek Shimoliy Amerika davlatlarida XIX va XX asrlarda aholi o'rtasida o'lim darajasi kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Dunyoning boshqa mamlakatlarida esa o'limning kamayishi asosan Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda kolonial imperiyalarni tugatilishidan keyin boshlandi. O'limning kamayishi quyidagi sabablarga

asoslanadi:

- ◆ aholi turmush darajasining o'sishi;
- ◆ meditsina xizmatining yaxshilanishi;
- ◆ yuqumli va boshqa kasalliklar oldini oluvchi chora-tadbirlarning o'tkazilishi va h.k. lar.

Shunday qilib, aholi o'rtasida o'limning kamayishi aholining keskin o'sish jarayonini keltirib chiqargan omillardan biri bo'ldi. 2000-yilga kelib yer shari aholisi soni 6 mlrd.kishiga yetib, 2030-yillarga borib esa 10 mlrd. kishiga yetishi kutilmoqda.²³ Aholi o'zgarishini o'rganish dinamikasining tahlili asosida ko'rsatilgan demografik koeffitsientlar natijasida quyidagi o'ziga xos bosqichlar yoki populyatsion turlarni ajratish mumkin:

1.Dastlabki populyatsion xarakterdagi siklga quyidagilar xos:

- yuqori darajada tug'ilish;
- yuqori o'lim va buning natijasida aholi o'sishining sekin borishi;

Bunday xususiyatlar kam rivojlanib borayotgan mamlakatlarga, jumladan, Afrikaning bir qator tropik davlatlari (Gabon,Nigeriya) va ba'zi bir Janubiy-Sharqiy Osiyo (kamrok darajada) mamlakatlariga xosdir.

2. Ikkinchi populyatsion xarakterdagi turlga quyidagilar xos:

- yuqori darajada tug'ilish;
- o'limning pasayishi va natijada aholining keskin o'sishi;

Bunday xususiyatlar Afrika va YAqin Sharq mamlakatlariga, Sharqiy Osiyoning ko'pgina davlatlariga, nisbatan rivojlangan ba'zi bir Lotin Amerikasi davlatlariga (Paragvay va Argentina) xosdir.

3.Uchinchi o'ziga xos populyatsion turlga quyidagilar xos:

- Tug'ilishning pasayishi;
- o'limning qisqarishi;

Bunday populyatsion xarakterda tug'ilish o'limga nisbatan (uncha katta bo'lmagan holda) yuqoriroq bo'lishi saqlansada, aholining o'sish darajasi doimo pasayib borishi kuzatiladi. (Masalan, Zamonaviy AQSh).

4.To'rtinchi populyatsion xarakterdagi turlga quyidagilar xos:

- Tug'ilishning pastligi;
- o'limning kamligi va natijada nisbatan barqarorlashuv yoki aholi o'sish dinamikasining minimal rivojlanishi. Bularga ko'plab Yevropa

---

²³ Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г

davlatlarini ko'rsatsa bo'ladi.

Shu bilan bir qatorda ba'zan demografiyada o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan populyatsion xarakterdagi cikllar ham namoyon bo'lmoqda. Ya'ni o'lim tug'ilishga nisbatan oshib borishi bilan aholining tabiiy xarakterda minus belgisiga ega bo'lgan koeffitsient paydo bo'ladi (depopulyatsiya, ya'ni mamlakatlarda aholining tabiiy qisqarishi yuz beradi). Bunday tendensiya hozirgi kunda Rossiyada aniq ko'rinmoqda.

Yer shari aholisining o'sish darajasi borgan sari davom etib, XXI asrning oxirgi yillariga kelib taxminan 10,5 mlrd. kishiga yetishi va barqarorlashuvi kutilmoqda. Xullas, dunyo aholisining o'sish darajasi pasayib borayotgan bo'lsada, absolyut miqdorda uning o'rtacha yillik o'sishi 80 mln. kishidan ortiqroqni tashkil etmoqda (Buni biz asosan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi ba'zi mamlakatlar misolida ko'rishimiz mumkin).

Ma'lumki, xalqaro statistikada «iqtisodiy faol aholi» va «iqtisodiy faol bo'lmagan aholi» kategoriyalari keng qo'llaniladi. Xalqaro mehnat tashkiloti tavsiyanomasiga binoan iqtisodiy faol aholiga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda qatnashuvchi barcha kishilar kiradi. Bular qatoriga yollanma mehnat kishilari - ishchilar va xizmatchilar, mustaqil ishchilar, oilaning hak to'lanmaydigan a'zolari, mavsumiy va tasodifiy ishchilar, obyektiv sabablarga ko'ra (kasallik, ta'til) vaqtincha ishlamayotgan kishilar, to'liqsiz ish vaqti rejimida ishlab o'qishni davom ettirayotgan o'quvchilar, stipendiya yoki ish haqi olib ishlab chiqarishda kasb o'rganayotgan shogirdlar kiradi.

Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida iqtisodiy faol aholi - ishchi kuchi deb yuritiladi. Iqtisodiy faol aholining mehnat statusi miqdoriy jihatdan ma'lum muddat (1 yil) ichida ishlagan hafta yoki kunlari soni bilan aniqlanadi. Shunga ko'ra iqtisodiy faol aholi - bandlar, ishsizlar va qisman bandlarga bo'linadi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholiga yoshidan qat'iy nazar iqtisodiy faol aholi kategoriyasiga kirmaydigan kishilar taaluqlidir. Bunday aholi tarkibiga kunduzgi bo'lim talabalari, uy bekalari, qarilik va nogironlik bo'yicha nafaqaxo'rlar, ijtimoiy tashkilotlar va xususiy shaxslardan moddiy yordam oluvchi kishilar va boshqalar kiradi. Iqtisodiy faol bo'lmagan aholiga shuningdek bir qancha alohida funksional guruhlar kiradi. Haq to'lanmaydigan ijtimoiy ish bilan mashg'ul kishilar, ixtiyoriy tekin xizmatlar ko'rsatuvchi kishilar, subyektiv va obyektiv sabablarga ko'ra ish qidirmayotgan mehnatga yaroqli yoshdagi kishilar ham kiradi.

Mehnatga yaroqli aholining ijtimoiy mahsulot yaratishdagi faoliyati bandlik deyiladi. Bundan tashqari ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholi tushunchasi ham mavjud bo'lib, ularga ishsizlar va majburiy band bo'lmagan kishilar kiradi.

XX asrning 70-yillarida sanoati rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy faol aholining asosiy qismi (30-45 %) sanoat va qurilishlarda band bo'lgan edi. Ammo keyinchalik bu munosabat nisbatan o'zgarib borishi bilan bog'liq holda bu tarmoqlarda aholi sonining avval nisbiy, keyinchalik absolyut bandligi keskin kamayib borayotganligi ko'zga tashlanmoqda. Shu bilan bir qatorda aholining iqtisodiy faolligini pasayishi qishloq xo'jaligida ham kuzatilmoqda.

Xalqaro Mehnat tashkilotining ta'rifiga ko'ra ishsizlar deb - oxirgi 4 hafta ichida ish qidirayotgan va ishga ega bo'lmagan yoki ishga joylashib, hali ishga kirishmagan kishilarga aytiladi. Bu kategoriya turli mamlakatlarda turlicha talqin etiladi. Turli mamlakatlarda ishsizlar sonini aniqlashda ikki xil yondashuv mavjud. Birinchisi - 1 haftalik tekshirishda ishsizlar statusiga javob beruvchi kishilar sonini aniqlaydi, bu usul AQSh va Yaponiyada ishlatiladi. Buyuk Britaniyada bu usul qimmat hisoblanib, ishsizlar soni davlat bandlik xizmatlariga ishsizlik nafaqasini olishga topshirilgan talabnomalar asosida hisoblanadi.

Ishsizlarning asosiy qismini ish stajiga ega ishdan bo'shatilgan kishilar tashkil qiladi. Bu kategoriyaga iqtisodiyotda va ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlar natijasida korxonalarining bekilishi, yangi mahsulot ishlab chiqarishga o'tishi, ishlab chiqarishning modernizatsiyalashuvi natijasida ishini yo'qotgan ishchilar kiradi. Bola tarbiyasi bilan mashg'ul ayollar, o'qishni tugatib ish qidirayotgan yoshlar ishsizlar safiga kiritilmaydi.

Zamonaviy sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun xarakterli tendensiyalardan biri ishsizlikning o'sib borishidir, 2004 yilda ular iqtisodiy faol aholining 8-10% ni tashkil etgan.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda ishsizlar sonini aniqlash hozirgi kunda eng qiyin muammolardan biri bo'lib turibdi. Xalqaro Mehnat tashkilotining bergan ma'lumotiga ko'ra, 2003 yilda sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ishsizlarning umumiy soni 600 mln.kishidan ortib, bu yer shari aholisining o'ndan bir qismini tashkil qilgan.

§ 4.2. Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari

Jahon aholisi yoshiga bog'liq ravishda ikki tipdagi odamlarni o'z ichiga oladi: mehnatga layoqatli - 15-60 yoshlilar, mehnatga layoqatsiz - bolalar va qariyalar. Aholi umumiy hajmining taxminan 70 foizi birinchi tipga tegishli, biroq bu ulush turli hududlarda o'zgarib turadi. Masalan, Osiyo va Afrikada voyaga yetmaganlar, Yevropa va Shimoliy Amerikada qariyalar ulushi yuqoriroq.

O'z navbatida mehnatga layoqatli aholi ham ikkiga ajratiladi: iqtisodiy faol va faol bo'lmaganlar. Uy bekalari, talabalar (ta'til paytida), davlat qaramog'idagi fuqarolar, shuningdek, fuqaroligi bo'lmaganlar iqtisodiy faol bo'lmaganlar qatoriga kiradi. Bizni iqtisodiy faol aholi, ya'ni mehnatga layoqatli va unga intiluvchi odamlar qiziqtiradi. Fuqarolarning aynan shu toifasi mamlakat ichkarisida va xorijdan ish qidirish jarayonida faol ishtirok etadi.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyani uzoq tarixga ega bo'lsada, faqatgina XX asrga kelib ishlab chiqarish omillari harakatining yetakchi ko'rinishlaridan biriga, binobarin XIMning alohida sohasiga aylandi.

Buni quyidagi sabablar bilan bog'lash mumkin:

- xo'jalik hayotining baynalmilallashuvi;
- ijtimoiy-demografik o'zgarishlar;
- fan-texnika va axborot sohasidagi inqilob;
- integratsiya jarayonlarining rivojlanishi;
- transmilliy korporatsiyalar faoliyati.

Bu barcha omillar mehnatga layoqatli aholining harakatchanligini kuchayishiga sababchi bo'ldi, zero insonlar mamlakatlar va qit'alararo ko'chish uchun rivojlangan kommunikatsiya infratuzilmasidan foydalanishadi. Hozirgi kunga kelib jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) vujudga keldiki, bu bozor asosini milliy xo'jalik tizimlari va jahon iqtisodiyoti doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning darajasi, tabiati va joylashuviga sezilarli ta'sir etuvchi iqtisodiy faol aholining mamlakatlar va hududlar o'rtasida jami migratsiya aylanmasi tashkil etadi. XX asrning oxiriga kelib mehnatkash-migrantlarning bir yildagi o'rtacha miqdori 35 mln. kishiga yetdi (1960-yilda 3,5 mln.). JIKB faqatgina migrantlarni emas, balki turli darajadagi migratsiya xizmatlarini, shuningdek, xorijiy mehnatkashlar huquqiy statusi, ularning mehnatini himoyalash, ularga ijtimoiy kafolatlar berish va boshqa masalalar bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilotlarni ham o'z ichiga oladi.

Mazkur mavzuda aholining ko'chishi jarayonlari ichida ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlar keltirib chiqargan mehnat migratsiyasi to'g'risida so'z boradi. Fuqarolarni o'z vatanidan tashqarida ish qidirishga majbur etuvchi omillar ichida eng asosiysi turmush darajasini yaxshilash va o'z qobiliyatlaridan unumli foydalanishga intilishlari hisoblanadi. Ayni paytda ishsizlik, qishloq xo'jaligida aholining ko'payib ketishi kabi salbiy ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar ham yashash joyini vaqtincha yoki doimiy o'zgartirishga sababchi bo'ladi.

Hozirgi paytda davlatlar mehnat migratsiyasini tartibga solish borasida o'z harakatlarini kuchaytirib borishmoqda. Migrantlarni jo'natuvchi (eksportyor-mamlakatlar) va qabul qiluvchi (importyor-mamlakatlar) tomonlarning o'zaro manfaatlarini huquqiy ifodasi odatda ikki va ko'p tomonlama kelishuvlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Bu sohada xalqaro konvensiyalarni tayyorlashda aholi bo'yicha BMT Komissiyasi, Xalqaro mehnat tashkiloti, Migratsiya bo'yicha xalqaro tashkilot kabi global tashkilotlar sezilarli ko'mak berib kelmoqda. Ishchi-migrantlar huquqlarini himoya qilish bilan shug'ullanuvchi hududiy tuzilmalarga misol sifatida G'arbiy Yevropadagi Migratsiya masalalari bo'yicha hukumatlararo qo'mitani keltirish mumkin. JIKB doirasidagi munosabatlarni tartibga solishning asosiy xalqaro me'yoriy xujjatlari Xalqaro mehnat tashkilotining 1962, 1975, 1982 yillardagi Konvensiyalari hisoblanadi. Bu xujjatlarning moddalari migrantlarni yollash, ularning huquqlarini kafolatlash, migratsiyaning yashirish kanallari bilan ko'rashish kabi masalalarni tartibga soladi.

§ 4.3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari

Mehnat migratsiyasi deyarli barcha milliy iqtisodiyotlarga xos jarayondir. Biroq uning jadallik darajasi jahonning u yoki bu hududlarida sezilarli farq qiladi. Mehnatkash-migrantlarning eng jadal oqimi ishchi kuchini eksport/import qiluvchi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasida va tabiiy demografik o'sish sur'atida jiddiy farq bo'lganda kuzatiladi. Migratsiyaning asosiy to'rtta yo'nalishlari ichida jami migratsiya oqimining hajmi bo'yicha rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlar tomon ishchi kuchlarini ko'chishi birinchi o'rinda turadi. Mutaxassislar quyidagi migratsiya oqimlarini alohida ko'rsatib o'tishadi: G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlari o'rtasida, sobiq sotsialistik mamlakatlardan bozor iqtisodiyotli mamlakatlarga, rivojlanayotgan yoki o'tish davri iqtisodiyotli davlatlar o'rtasida (mas.

Janubiy Amerika chegarasida, Ukrainadan Rossiyaga).

Ishchi kuchi migratsiyasining yana bir yo'nalishi, ya'ni rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan yoki o'tish davri iqtisodiyotli davlatlarga migratsiya uchrasa-da, bu yo'nalishni tanlovchi migrantlar soni unchalik ko'pchilikni tashkil etmaydi va ular TMKlarning shahobchalari va Shu'ba korxonalarida band bo'lgan kadrlar, turli xayriya tashkilotlari va fondlari a'zolari, shuningdek, sarguzasht izlovchilar hamda tavakkalchilardan iborat. Ishchi kuchini o'ziga tortuvchi markazlar ichida eng yirik va uch yuz yildan beri mavjud bo'lgan markaz Shimoliy Amerika (AQSh va Kanada) hisoblanadi. Amerikalik statistlarning ma'lumotlariga ko'ra 90-yillar davomida AQShga belgilangan kvota 675 ming kishi bo'lishiga qaramay yiliga 1 mln.dan ortiq migrantlar kirib kelgan.²⁴

Migrantlarni o'ziga tortuvchi boshqa bir «ohangrabo» Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridir. Ularga xorijiy ishchi kuchi jami aylanmasining to'rtidan bir qismidan ko'prog'i to'g'ri keladi. Bu hududda Fransiya (mamlakat aholisining 8 foizi xorijliklar), Germaniya (7,5 foiz) yetakchilik qilmoqda. Bulardan tashqari Buyuk Britaniya, Belgiya, Niderlandiya, Shvetsiya, Avstriya ham ishchi kuchi qabul qilishda oldingi o'rinlarda turadi. Mehnat migratsiyasining uchinchi yirik markaz Avstraliyadir. Avstraliya hukumati mamlakat hududining katta qismida aholi zichligi darajasi pastligi va uning tarkibida xitoy etnosining ulushi ko'payib borayotganidan havotirda. Shuning uchun ham Kanberra tomonidan Avstraliya mamlakatiga - qit'aga oq irqga mansub aholini, asosan fertil (turmush qurish va farzand qurishga qodir) yoshdagi ayollarni ko'chib o'tishini rag'batlantirish borasida chora-tadbirlar majmuasini e'lon qilgan.

Muhim migratsiya markazlardan biri sifatida Isroilni esga olishimiz ham maqsadga muvofiq. Isroil barcha yaxudiylarni o'zlarining tarixiy vatanlariga qaytarishga harakat qilmoqda. Yaxudiylarning «Jannatmakon yer»ga migratsiyasi umuman olganda siyosiy sabablar tufayli bo'lsada, uning iqtisodiy jihatlari ham mavjud, turmush darajasi past bo'lgan mamlakatlardan Isroilga kelayotgan migrantlar oqimining jadalligi ham bundan dalolat berib turibdi.

Keyingi yigirma yil ichida migrantlarni o'ziga jalb etuvchi yangi markazlar vujudga keldi. Ularning ichida Fors ko'rfazi mamlakatlari (Saudiya Arabistoni, Qatar, Quvayt, Baxrayn, Birlashgan Arab Amirligi) va Lotin Amerikasi (Argentina, Braziliya, Meksika) xamda Osiyoning

---

²⁴ Мировая экономика и международный бизнес: учебник / кол. авторов ; под общ. Ред. д-ра экон. Наук, проф. В.В.Полякова и д-ра экон. Наук, проф.р.к.Щенина.- 5-е изд., стер.- М.:КНОРУС, 2008

(Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tayvan) yangi industrial mamlakatlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Afrika qit'asida esa bunday markaz JAR hisoblanadi.

MDH doirasida Rossiya yirik markaz bo'lsa-da, u ham eksportyor, ham importyor mamlakat sanaladi. Rossiyadan MDHdan tashqari ishchi kuchi eksport qilinsa (yiliga 10 ming kishi), MDH mamlakatlaridan - asosan Ukraina, Belorusiya, Moldaviya, Qozog'istondan (yiliga 300-500 ming kishi) import qilinadi.

Xalqaro migratsiya aylanmasi tarkibini tushunib yetish uchun mehnat migratsiyasining ko'rinishlarini belgilab chiqish zarur, ularni turli mezonlarga ko'ra sinflash mumkin. Migratsiyasining asosiy ko'rinishlari quyidagilar:

- davomiyligiga ko'ra - vaqtinchalik, mavsumiy va doimiy;
- ijtimoiy tarkibiga ko'ra - malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, talabalar (ta'til paytida), mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar;
- tabiatiga ko'ra - bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);
- mehnat shartnomasi ko'rinishiga ko'ra - shaxsiy va jamoaviy;
- qabul qiluvchi mamlakatda huquqiy holatga ko'ra - assimilyatsion (keyinchalik fuqarolik berilishi) va neassimilyatsion.

Xalqaro statistika ma'lumotlariga ko'ra, migrantlarning asosiy qismini ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida band bo'lgan kam malakali ishchilar tashkil etadi. shunday bo'lsa-da, mutaxassislarning, ya'ni TMKlar tuzilmasida e'tiborli va yuqori haq to'lanadigan mansablarni egallagan yuqori malakali ishchi kuchining migratsion oqimi o'sib bormoqda (gap «aqlilarning ketib qolishi» to'g'risida bormoqda). Bundan tashqari yildan yilga Yevropa Ittifoqi kabi integratsion birlashmalarda ayollar va yoshlarning safarbarligi kuchaymoqda.

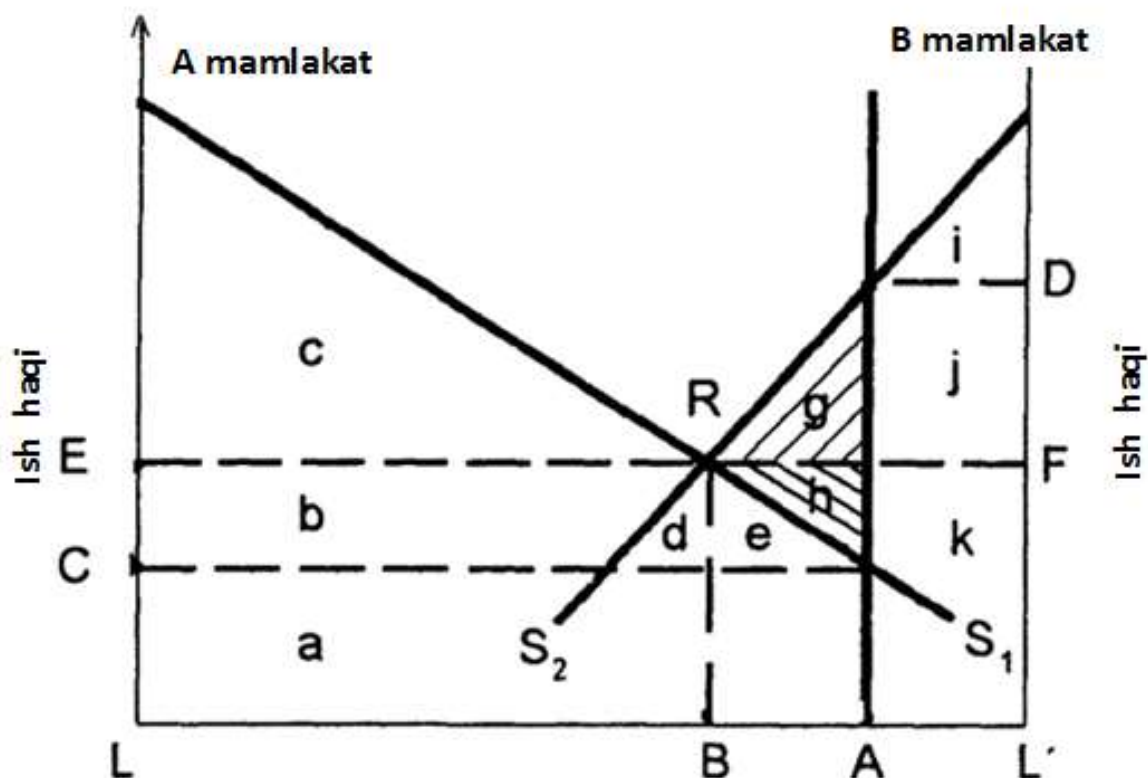
XIMda migratsiya oqimlarini kuchayib borishi tufayli ularning qabul qilib oluvchi va jo'natuvchi davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri yanada sezilarli bo'lib bormoqda. Shuning uchun jahon ishchi kuchi bozorini ana shu nuqtai-nazardan ko'rib chiqish joiz.

§ 4.4. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining milliy iqtisodiyotga ta'siri

Ishchi kuchi ko'chib yurishining iqtisodiy sababi mehnatga to'lanadigan haqning turli davlatlarda turlichaligidir. Xalqaro ishchi kuchi harakatining asosiy bosh sababi, demak, turli davlatlarda o'rtacha real ish

haqi darajasining har xilligida.

4.4.1-rasm. Mehnat migratsiyasining iqtisodiy samaradorligi.

Tasavvur qilamizki dunyoda "A" va "B" davlatlari mavjud. "A" davlat LA miqdorda mehnat resurslari bilan, "B" davlat esa AL` miqdorida resurslar bilan ta'minlangan. Ikkala davlatning umumiy mehnat resurslari LL` ga tengdir.²⁵

S1 va S2 to'g'ri chiziqlari bu ishchi kuchi evaziga yaratilgan mahsulot hajmi. Agarda, xalqaro mehnat migratsiyasi namoyon bo'lmasa, "A" davlat ichki mehnat resurslari zahirasidan foydalanib ularga o'rtacha real ish haqi LC to'laydi. "B" davlat ham o'z mehnat resurslari zahirasidan foydalanib L'D miqdorida o'rtacha real ish haqi to'laydi. "A" davlat bor ichki mehnat resurslaridan foydalangan holda a+b+c+d+e miqdorda mahsulot ishlab chiqaradi. "B" davlatning ishlab chiqaradigan mahsuloti hajmi i+j+k ga teng bo'ladi. "B" davlat "A" davlatga qaraganda ishchi kuchiga bir muncha ko'p haq to'lamoqda. $LC < L'D$, ya'ni "A" davlatdagi ish kuchi bahosi "B" davlatnikiga qaraganda past.

Davlatlarning real o'rtacha ish haqlari turlicha bo'lganligi munosabati bilan "A" davlatning bir qism AB ishchilari "B" davlatga o'tishadi. Natijada, ikkala davlatning ish haqi darajalari BR muvozanat

²⁵ Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.

holatga erishadi. "A" davlatda qolgan mehnat resurslari va "B" davlatga ishlash uchun ketgan ishchi kuchi evaziga yaratilgan yalpi mahsulot hajmi $a+b+c+d+e+h$ ga ko'paygan. Bu yerda $a+b+c+d$ "A" davlatdan ketmagan ishchi kuchiga tegishli yaratilgan mahsulot bo'lsa, $e+h$ "B" davlatga emigratsiya qilingan ishchi kuchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini tashkil etadi. Rasmga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, "A" davlat, mehnat unumdorligini oshirgani holda va ko'chib o'tgan ishchilar tomonidan yaratilgan yalpi mahsulot h segmentiga ortgan. Bu esa ishlovchilar daromadini oshishiga olib kelmoqda. "B" davlatdagi o'zgarishni qaraydigan bo'lsak, "A" davlatdan kelgan migrantlar hisobiga, "B" davlatning o'rtacha real ish haqi L^D dan $L^F=BR$ gacha pasayganligi kuzatiladi. Ammo o'z navbatida "B" davlatda yaratilgan ichki mahsulot hajmi $i+j+h$ dan $i+j+h+g+e$ ga ko'paygan. Bunda $g+e$ segmentlar, xorijiy ishchi kuchidan yaratilgan mahsulot hajmiga to'g'ri keladi va bir qismi daromaddan ushlab qolinadigan soliqni ayirib tashlagan holda xorijiy ishchi kuchiga maosh tarzida to'lanadi. Sof ichki ishlab chiqarish hajmi esa g segmentni tashkil etadi. Real o'rtacha ish haqi darajasi pasayganligi munosabati bilan "B" davlatdagi ishlovchilar daromadlari $j+k$ danga qisqaradi. Boshqa ishlab chiqarish omillari egalarining daromadi i -dan $i+g+j$ ga ko'tariladi. Bir davlatdan ikkinchi davlatga ishchilarni migratsiya qilish natijasida yaratilgan yalpi umumiy ishlab chiqarish hajmi $[a+b+c+d+e] + [k+j+I]$ dan $[a+b+c+d] + [e+g+h+i+j+k]$ ga ko'paygan. Bu yerda h , "A" davlatning bir kism mehnat resurslarining "B" davlatga emigratsiya qilish tufayli va qolgan ishchi kuchidan samarali foydalangan holda oshirilgan ishlab chiqarish hajmini anglatadi. g -segment esa "B" davlatning, xorijiy ishchi kuchidan foydalanilgan holda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidir. shunday qilib, ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi tufayli ikkala davlat ham o'zaro manfaatli natijalarga erishishga muyassar bo'lishdi.

O'zbekiston ham xalqaro savdo va moliya-kredit munosabatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda ishchi kuchining xalqaro migratsiyasida o'zining ishtirokini kengaytirmog'i lozim.

§ 4.5. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasining eksportyor-importyor mamlakatlarga iqtisodiy ta'siri

Xalqaro huquqiy xujjatlarda ishsizlikni kamaytirish, emigrant-ishchilardan valyuta mablag'larini kirib kelishi, qabul qiluvchi mamlakatda ularga yetarli darajadagi turmush sharoitini ta'minlashga

ko'mak berish uchun emigratsion siyosat olib borilishi qayd etiladi. Migrantlarning asosiy qismini 30-40 yoshdagilar tashkil etadi, ularning xorijga chiqishi ichki mehnat bozoridagi raqobatni yumshatish imkoniyatini beradi. Binobarin, milliy iqtisodiyotning beqarorligi sharoitida ijtimoiy keskinlik yumshatiladi.

Emigrantlarning o'tkazmalaridan kelib tushadigan valyuta mablag'lari jahondagi asosiy ishchi kuchi eksportyorlari (Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining bir qator mamlakatlari, shuningdek, ba'zi sobiq sotsialistik davlatlar) uchun milliardlab dollar bilan o'lchanadi. Bunday mamlakatlar o'nta atrofida. O'ttizdan ko'proq mamlakat yiliga 100 va undan ko'proq million dollar miqdorida emigrantlarning pul o'tkazmalarini oladi. Bunda kanal orqali valyuta daromadlari olishda ishlab chiqarish xarajatlari bilan kuzatilmaydi, zero bunday xarajatlar tovar savdosiga xosdir. Natijada ishchi kuchi eksportidan iqtisodiy samara tovarlar yoki xizmatlar savdosidagidan taxminan besh marta yuqori bo'ladi. Mutaxassislar migrantlarning chet elga chiqishidan keladigan valyuta daromadlarining beshta manbasini ko'rsatib o'tishadi: vositachi-firmalar foydasidan soliqlar, migrantlarning o'z yurtiga pul o'tkazmalaridan soliqlar, migrantlarning shaxsiy investitsiyalashlari, ishchi kuchini import qiluvchi mamlakatlardan eksportyor mamlakatlarga davlarlararo kanallar orqali kelib tushadigan kapitallar, hayriya fondlari va xalqaro tashkilotlarning subsidiyalari.

Bundan tashqari migrantlar chet elda ishlab kaytgandan so'ng, odatda ikki-etti yil davomida valyuta o'tkazmalariga ekvivalent miqdorda qimmatli buyumlar va jamg'armalar olib kelishadi. Ishchi kuchi eksportining o'ziga xos ijobiy tomonlariga uzoq vaqt davom etgan xorijiy faoliyatdan so'ng bu ishchilarning umumiy kasb mahorati darajasi ortadi va ular o'z vatanlarida iqtisodiy hayotning yangi sohalarida ishlashga tayyor bo'lishini kiritish mumkin.

Ishchi kuchining chet elga yuborilishining salbiy jihatlari ichida eng asosiysi mehnatga layoqatli va yuqori malakali mutaxassislarning yo'qotilishi hisoblanadi.

Ishchi kuchini import qiluvchi mamlakatlar odatda, migrantlar soni va sifatiiy tarkibini tartibga solib boruvchi iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlardir. Tartibga solish dastklari sifatida immigratsion kvotalar va turli cheklashlardan (migrantning yoshi, ma'lumotlilik saviyasi, kasb maxorati darajasi, sog'ligi kabilar) foydalaniladi. Shuning uchun ham xorijdan ishchi kuchini jalb etishga tanlov tamoyilidan foydalanish to'g'risida gapirish mumkin.

Ichki mehnat bozorida qo'shimcha ishchi kuchini paydo bo'lishining shubhasiz ijobiy jihatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- immigrantrlar tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlarning xarajatlarni kamayishi (xorijliklar importyor-mamlakat fuqarolariga nisbatan faolrok va kamrok ish haqiga ishlashga tayyor bo'lishadi) hisobiga raqobatbardoshligi oshadi;

- migrant-ishchilar tomonidan tovar va xizmatlarga ichki talabni rag'batlantirilishi;

- malakali mutaxassislar tayyorlash, ijtimoiy dasturlar, shuningdek, boshqa davlatlardan patentlar, litsenziyalar va nou-xaular sotib olishga zarur mablag'larni tejalishi;

- ishchi kuchi taklifi sohasida raqobatni kuchaytirish orqali ichki mehnat bozoriga qo'shimcha egiluvchanlikni berish.

Biroq ishchi kuchini eksport qilishdagi singari uning importida ham salbiy jihatlar mavjud. Xususan, rezidentlar va migrantlar o'rtasidagi ish joyi uchun qo'shimcha raqobat ishsizlikni kuchayishiga olib keladi. Immigrantlar oqimini kengayishi bilan bog'liq ravishda mamlakatdan valyuta mablag'larini xorijga chiqib ketishi ortib boradi. Bundan tashqari xorijiy ishchi kuchi, ayniqsa, afrikalik va osiyoliklar G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada milliy, irqiy va diniy negizdagi to'qnashuvlarni keltirib chiqaradi, iqtisodiyot kriminallasadi.

Shunday qilib migratsiya jarayonlarining jahon mamlakatlari iqtisodiyotiga ta'siri yetarli darajada ziddiyatlidir, uning salbiy va ijobiy tomonlarini nisbiy baholash mazkur mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va uning XIM tizimidagi holatiga bevosita bog'liq bo'ladi.

§ 4.6. «Aqlli kishilarning ketib qolish» muammosining mohiyati

Ishchi kuchi eksporti milliy iqtisodiyotda ijobiy oqibatlar bilan bir qatorda salbiy oqibatlar ham qoldiradi. Bu eng avvalo «aqli kishilarning ketib kolishi» (ingl. brain-drain) deb ataluvchi yuqori malakali mutaxassislarning xorijga ketib qolishi bilan bog'liqdir. Bu jarayonning mohiyati shundaki, mutaxassislar turmush darajasi past davlatlardan yuqori ish haqi, yaxshi mehnat sharoitlari, ijodiy imkoniyatlarni amalga oshirishga yetarli shart-sharoit va nihoyat ijtimoiy kafolatlar yaratib bera oladigan mamlakatlarga ketib qoladi.

Ishchi kuchini jo'natuvchi davlat uchun salbiy bo'lgan jihatlar qabul qilib oluvchi mamlakatlar uchun ijobiy hisoblanadi. Chunki kirib keluvchi ishchilarning aksariyat qismini yuqori darajada ijtimoiy,

iqtisodiy va siyosiy faol bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Bunga misol sifatida Polshadan 1983-1987 yillarda yosh kadrlarni chiqib ketishi bilan bog'liq vaziyatni keltirish mumkin: bu mamlakatni tark etganlarning 15 foizini (50 ming kishi atrofida) oliy ma'lumotlilar tashkil etgan, bu Polsha oliy o'quv yurtlarining bir yillik bitiruvchilariga to'g'ri keladi. "Intellectual migratsiya" jami ishchi kuchi migratsiyasi miqdorining 3—5 foiziga teng bo'lsa-da, hozirgi paytda bu ulushning yildan-yilga ortib borishi kuzatilmoqda, binobarin jo'natuvchi mamlakat uchun iqtisodiy zarar miqdori ham oshib boryapti. Bu zarar ba'zi bir mamlakatlarning milliy daromadining 10 foizigacha teng bo'lmoqda. Mutaxassislarni chetga chiqib ketishi jahon bozoridagi raqiblarning mavqeini kuchaytiradi, Chunki bu mutaxassislarning ko'pchiligi yirik transmilliy korporatsiyalarga ishga joylashadi.

«Yuqori sifatli» ishchi kuchini o'ziga jalb qiluvchi asosiy markazlar eng boy mamlakatlar: AQSh, Kanada, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Shvetsiya, kamroq darajada Yaponiya, Singapur, Tayvan sanaladi. Aqlli kishilarni chiqib ketishining asosiy kanallari birinchidan, xorijiy talabalar va aspirantlarni chet eldagi universitetlari tomonidan jalb etilishi, ikkinchidan, tajribali mutaxassislarni xalqaro kompaniyalarda ishga taklif etilishi hisoblanadi.

Tayanch iboralar: Ishchi kuchi migratsiyasi, ishsizlar, ishga layoqatli shaxslar, ishchi kuchini eksport-import qiluvchi mamlakatlar, «aqli kishilar»ning ketib qolish muammosi.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) o'zining hozirgi ko'rinishiga so'nggi ellik yil davomida shakllandi. JIKB tarkibiga ham migrantlar -mehnat qobiliyatli yoshdagi iqtisodiy faol odamlar, ham xorijda ish qidirishga intilayotgan odamlarga ko'maklashuvchi migratsiya xizmatlari va xalqaro tashkilotlari kiradi. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishi ishchi kuchining rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlarga chiqishi sanaladi, xorijiy ishchilarni o'ziga tortuvchi asosiy xalqaro markazlar Shimoliy Amerika, G'arbiy Yevropa, Avstraliya va Isroil hisoblanadi. Bular bilan mehnatkash-migrantlarni o'ziga tortuvchi yangi hududiy «qutblar»: ba'zi arab davlatlari raqobat qila boshladi.

Mehnat migratsiyasining milliy iqtisodiyotlarga ta'siri darajasi turlicha bo'lib, ko'p jihatdan hukumat tomonidan olib boriladigan siyosatga bog'liq. Ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakatlar asosiy

foydani xorijdan valyuta transferti oqimlarini kengayishidan oladi, ammo bunda ko'pchilik xollarda yuqori malakali kadrlarini yo'qotadi. Importyor mamlakatlar esa mehnat immigratsiyasining miqdoriy va sifat darajasini kvotalar va cheklashlar joriy qilish orqali tartibga solishga harakat qiladi, hozirgi paytda malakali kadrlarni va ilmiy-texnika sohasidagi ekspertlarning kirib kelishi maqsadga muvofiqdir.

Aqlli kishilarni ketib kolishi muammosi XIMda keyingi yigirma-o'ttiz yillar ichida eng dolzarb muammoga aylandi. Muammoning mohiyati shundaki, ishga joylashish maqsadida xorijga chiqib ketgan malakali kadrlarni yo'qotish eksport qiluvchi mamlakat uchun ma'lum miqdorda iqtisodiy zarar yetkazadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Jahon ishchi kuchi bozorining vujudga kelish sabablarini ayting.
2. JIKBning mohiyati nimada?
3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlarini ayting.
4. Mehnat migratsiyasining qanday ko'rinishlarini bilasiz?
5. O'zbekistonning xalqaro migratsiya aylanmasidagi holatini tushuntiring?
6. Ishchi kuchi eksportining jo'natuvchi mamlakatlar ijobiy va salbiy jihatlarini tushuntirib bering.
7. Ishchi kuchi importidan olinadigan iqtisodiy samara qanday?
8. «Aqlli kishilarning ketib kolishi» muammosining mohiyati nimada?

Adabiyotlar:

- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г
- Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.
- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007

5- BOB. XALQARO KAPITAL MIGRATSIYASI VA TRANSMILLIY KOMPANIYALAR

§ 5.1. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida

Kapitalni xorijga chiqarish, uning davlatlar orasida faol migratsiyasi zamonaviy jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning eng muhim ajratib turuvchi tomoniga aylandi.

Kapital olib chiqish jahon xo'jaligining chuqur rivojlanishi davrida tovar olib chiqish monopoliyasini sindirdi. Tovlar olib chiqishni to'ldiruvchisi va uning vositachisi bo'lib, kapital olib chiqish xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida aniqlovchi omilga aylanib bormoqda. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining (IHRT) baholashiga qaraganda, 80-yillardan boshlab to'g'ridan-to'g'ri yo'natirilgan investitsiyalarning yillik o'sishi taxminan 34-35% ni tashkil etib, xalqaro savdo o'sishidan qariyb 5 marta ko'proqdir.

Kapital olib chiqish ma'lum bir milliy davlat o'z aylanmasidan bir qism kapitalni olib, uni boshqa bir davlatning ishlab chiqarish jarayoniga va aylanmasiga tovar yoki pul formasida joylashtirishida namoyon bo'ladi. Dastlabki yillarda kapital olib chiqish jahon xo'jaligi pereferiyasiga kapitalni eksport qiladigan kam sonli sanoati rivojlangan davlatlarga xos bo'lgan edi. Jahon xo'jaligining rivojlanishi esa bu jarayon doirasini sezilarli ravishda kengaytirdi, natijada kapital chiqarish har qanday muvaffaqiyatli, dinamik rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotning funksiyasi bo'lib qoldi. Hozirgi kunda kapitalni ilg'or sanoati rivojlangan davlatlar ham, o'rtacha rivojlangan davlatlar ham, rivojlanayotgan, ayniqsa «Yangi industrial» davlatlar ham chiqarmoqdalar.

Kapital olib chiqishning asosiy sababi uning ma'lum bir davlatlarda «nisbatan» ortiqcha bo'lib qolishligidir. Ishbilarmonlik foydasi yoki foiz olish maqsadida kapital chet elga chiqariladi. Kapital eksporti ichki investitsiya uchun kapital yetishmagan holda ham amalga oshirilishi mumkin. 90-yillarda umumjahon bo'yicha ortiqcha kapital 180-200 mlrd. dollarga teng deb baholangan edi. XX asrning ikkinchi yarmidan so'ng chetga kapital chiqarish tinimsiz o'sib bordi. Kapital eksporti hozirgi kunda o'sish sur'atlari bo'yicha tovar eksportini ham, sanoati rivojlangan davlatlarda yalpi ichki mahsulotning o'sish darajasini ham orqada qoldirmoqda. Kapital olib chiqish masshtabining keskin kengayishi xalqaro migratsiyaning kuchayishiga olib kelmoqda.

Xalqaro kapital migratsiyasi-kapital egasi uchun foyda keltiruvchi, davlatlar orasidagi qarama-qarshi harakatdir. Har bir davlat bir vaqtning o'zida kapitalning importyori va eksportyori bo'lib hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida katta foyda uchun kapital olib chiqishning eng muhim sabablari quyidagilardan iboratdir:

- kapital olib chiqilayotgan davlatda uning ortiqcha to'planganligi;
- jahon xo'jaligining turli zvenolarida kapital talabi va taklifining mos kelmasligi;
- mahalliy bozorni monopolizatsiya qilish imkoniyati mavjudligi;
- kapital eksport qilinadigan davlatda arzonroq xom-ashyo va ishchi kuchining mavjudligi;
- barqaror siyosiy holat va umuman qulay investitsion muhitning mavjudligi.

Amaliy hayotda investitsiya qilish zaruriyati o'zida investitsion muhitning barcha qismlarini mujassamlashtirgan sabablar kompleksi va shuningdek ayrim bozorlarning nisbiy ustunligi tamoyillari bilan belgilanadi. Kapital olib chiqishga sabab bo'luvchi va uni rag'batlantiruvchi omillar quyidagilardir:

1. Kapital olib chiqishni faollashtiruvchi, harakatlantiruvchi kuch bo'lib milliy iqtisodiyotlarning o'sib borayotgan o'zaro bog'liqligi hisoblanadi. Ishlab chiqarishning baynalminallashuvi xalqaro kapital harakatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kapital eksportining bosh omili bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar ishlab chiqarishni xalqaro ishlab chiqarishga aylanishi va shuningdek xalqaro mahsulot yaratishidir. Xalqaro mahsulot-global xalqaro bozorda sotiladigan mahsulotdir. U unifikatsiya qilingan va geografik joylashishi, milliy yoki boshqa o'ziga xosliklardan qat'iy nazar sotiladi (avtomobillar, samolyotlar, radioelektronika, komp'yuterlar, asbob-uskunalar va h.k.lar).

2. Xalqaro sanoat kooperatsiyasi, transmilliy korporatsiyalarning sho'ba korxonalariga qo'yiladigan qo'yilmalari.

3. Sanoati rivojlangan davlatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlarini ushlab turish, sanoatning ilg'or sohalarini rivojlantirish, bandlik darajasini saqlash uchun sezilarli hajmda kapital jalb qilishga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosati.

4. Xorijiy kapital jalb qilish yordamida o'z iqtisodiy rivoji uchun sezilarli turtki berish, «kambag'allik doirasidan» chiqib ketishga harakat qilayotgan rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy o'z-o'zini tutishi.

5. Ekologiya omillari sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro korporatsiyalar qattiqlashayotgan ekologik normalar tufayli ishlab

chiqarishni sanoati rivojlangan davlatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chirishi.

6. Kapital oqimini yo'naltiruvchi va tartibga soluvchi xalqaro moliyaviy tashkilotlar muhim rol o'ynashi.

§ 5.2. Kapital eksportining asosiy shakllari va uning o'ziga xos tomonlari

Jahon ho'jaligida kapital olib chiqish asosan quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- sanoat, savdo va boshqa korxonalariga to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar;

- portfel investitsiyalar (xorijiy obligatsiyalar, aksiya, qimmatbaho qog'ozlar);

- ssuda kapitalining sanoat va savdo korporatsiyalari, bank va boshqa moliyaviy tashkilotlariga o'rta va uzoq muddatli kreditlari yoki zayomlari;

- iqtisodiy yordam- tekinga va imtiyozli kreditlar shaklida (foizsiz, kam foizli).

Jahon iqtisodiyotida kapital ko'chishi va xorijiy investitsiyalar o'rtasida aniq farq belgilangan. Kapital ko'chishi quyidagilarni o'z ichiga oladi: xorijiy hamkorlar bilan operatsiyalar bo'yicha to'lovlar, zayomlar berish (5 yildan ortiq bo'lmagan muddatda), faqat kapital joylashtirish maqsadida xorijiy kompaniyalarning aksiya, obligatsiya va qimmatbaho qog'ozlarini sotib olish, qimmatbaho qog'ozlar portfelini diversifikatsiya qilish va h.k.lar.

Xorijiy investitsiyalar bu kapital qabul qiluvchi davlatda kompaniya ustidan nazorat o'rnatish va uni boshqarishda ishtirok etish maqsadida kapital ko'chirishdir. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar shaklida kapital olib chiqish bu kapital qabul qiluvchi davlat hududida kapital eksportiyori tomonidan ishlab chiqarishni tashkil etishini bildiradi. Bu shuningdek, kadrlarni tayyorlash va o'qitish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarga raqobatchilik ta'siridir.²⁶

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar xalqaro korporatsiyalarning jahon xo'jaligidagi xukmronligining asosini tashkil qiladi. Ular korporatsiyalarning xorijiy korxonalariga to'liq egalik qilishi yoki aksionerlik kapitalining amalda egalik qilishiga imkoniyat beradi. Odatda, bu shunday investitsiyalarki bunda xorijiy investor kompaniyaning

---

²⁶ Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtayev A.A., Xakimov N.Z., Salixova N.M. Jahon iqtisodiyoti va XIM. T.: 2006

aksionerlik kapitalining 25% dan kam bo'lmagan miqdoriga egalik qiladi. AQSh, GFR, Yaponiyaning statistika boshqarmalari aksionerlik kapitalining 10% i va undan ko'prog'ini o'ziga olgan investitsiyalarni to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar deb hisoblaydi. P.X.Lindertning fikricha, «To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va portfel investitsiyalari orasidagi farq avvalambor kapital qo'yiladigan firma ustidan nazorat qilish muammosiga borib taqaladi».

Portfel investitsiyalari yirik korporatsiyalar, markaziy va xususiy banklar tomonidan chiqariladigan obligatsiya zayomlarini moliyalashtirish uchun xorijiy kapitalni jalb qiluvchi muhim manbadir. Xorijiy portfel investitsiyalarini jalb qilishda odatda yirik investitsion banklar vositachilik qiladi. Portfel investitsiyalarning harakatiga ko'p jihatdan alohida davlatlarda obligatsiyalar uchun to'lanadigan foiz stavkalaridagi farq ta'sir qiladi.

Jahon iqtisodiyotida 50-yillardan keyingi davrda kapital eksporti strukturasi sezilarli o'zgarishlar ro'y berib jahon xo'jaligi rivojlanishining o'ziga xos tomonlarini namoyon qildi. Ulardan eng muhimi 70-80-yillarda xalqaro kreditlarning o'sishi va kapitalning kredit-moliya sohasini paydo bo'lganligidir. Iqtisodiyotda ssuda kapitalining roli keskin oshdi.

Xalqaro ssuda kapitali bozori: a) pul bozori; b) kapital bozoriga bo'linadi. **Pul bozori** – bu asosan qisqa muddatli kreditlar (1 yilgacha) bozori. Bunday kreditlar odatda aylanma mablag'lar yetishmovchiligini qoplash uchun ishlatiladi. **Kapital bozori** esa o'zida bank kreditlari va uzoq muddatli kreditlarni namoyon qiladi. Ular asosan obligatsiyalar chiqarish va sotib olishda namoyon bo'ladilar.

Sanoati rivojlangan davlatlar tomonidan tekin yoki imtiyozli kreditlar shaklida ko'rsatiladigan iqtisodiy yordamni biz jahon davlatlariga yordam berish bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinda (Yaponiyadan keyin) turadigan AQSh misolida ko'rib chiqishimiz mumkin. Masalan, «Xorijiy davlatlarga yordam haqidagi» qonunga muvofiq, AQSh 1998-moliyaviy yilda yordam uchun 13 mlrd. dollardan ortiq assignatsiya qilgan edi (uning 76% iqtisodiy va 24% harbiy maqsadlarga ajratilgan). Bu davrda kredit oluvchilar ro'yxatida birinchi o'rinda Isroil (3 mlrd. doll.) turgan bo'lsa, ikkinchi o'rinda Misr (2,1 mlrd.doll.) turgan. Ko'rsatilgan ushbu yordamning b5% ni tekin va 35% ni imtiyozli ko'rinishdagi kreditlar). Xorijiy mamlakatlarga iqtisodiy yordamning ko'rsatishdan maqsad AQSh milliy xavsizligini ta'minlash, davlatlarga ochiq bozor iqtisodiyoti tizimini o'rnatish va shuningdek demoqratyani rivojlanishiga yordam berishdir.

Jahon iqtisodida kapital olib chiqish asosan sanoati rivojlangan davlatlardan olib chiqiladi. Sanoati rivojlangan davlatlar o'rtasida ham kapitalning faol migratsiyasi ro'y bermoqda. Sanoati rivojlangan davlatlar doirasida ro'y berayotgan kapital migratsiyasini bir necha xolatlarida ko'rib chiqishimiz lozim:

- «Uchlik» davlatlar o'rtasidagi kapital migratsiyasi (AQSh - G'arbiy Yevropa-Yaponiya) o'rtasida.
- Alohida sanoati rivojlangan davlatlar o'rtasidagi kapital migratsiyasi.
- Sanoati rivojlangan davlatlarning bir xil sohalari o'rtasida ro'y berayotgan kapital migratsiyasi.

Kapital migratsiya o'z subyektlari nuqtai nazaridan makro va mikro darajalar bilan farqlanadi. Makro daraja- bu, kapitalning davlatlararo oqimi bo'lib, statistikada u davlatlarning to'lov balansida tasvirlanadi. Mikro daraja – bu, kapitalning xalqaro monopoliyalar ichida korporatsiyalar ichki kanallari orqali ro'y berayotgan harakatidir. Jahon tasnifida eng yirik kapital «donorlari» bo'lib Yaponiya (53%), Shveysariya va Tayvan hisoblanasa, eng yirik «zayomchilar» esa – AQSh (27%), Buyuk Britaniya, Meksika va Saudiya Arabistoni hisoblanadi.

Kapital olib chiqishning zamonaviy alomatlari orasida ishlab chiqarish kapitali eksportining o'sib borayotgan ahamiyatini ajratib ko'rsatish lozim. Ishbilarmonlik faoliyatida portfel investitsiyalar qatnashishdan to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarga o'tdi. 50-yillardan boshlab to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalarni qazib chiqarish sanoatidan qayta ishlash sanoatiga, shuningdek xozirgi kunda yillik hajmining 50%dan ortig'i to'g'ri kelayotgan xizmat sohalariga yo'naltirilishi ro'y bermoqda. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning tendensiyasida sezilarli o'zgarishlar ro'y bera boshladi: 1990 yilda bank zayomlari summasi 468 mlrd. doll.ni tashkil etdi, qimmatli qog'ozlar bozorida esa investitsiyalar 756 mlrd. dollarni tashkil etib, 1993-yil oxirida bu nisbat xususiy kapital to'plangan fond bozori hisobiga keskin o'zgarib, 2.3 trln.doll. kapital bozorini tashkil etdi.

90-yillarda kapital bozorlarini baynalminallashuvi jarayonining asosiy xususiyati namoyon bo'ldi. Agar 70-80- yillarda baynalminallashuv jarayoni asosan rivojlangan bozor iqtisodiyotidagi davlatlarni qamrab olgan bo'lsa, 90-yillarda u rivojlanayotgan davlatlarni ham birinchi navbatda Osiyo-Tinch okeani mintaqisi va shuningdek, Lotin Amerikasi davlatlariga ham tarqaldi. Bu esa albatta ushbu davlatlarning moliyaviy

salohiyati, valyuta ahvolining mustahkamlanishi va ularning kreditga layoqatligini o'sishi, milliy moliyaviy bozorlarining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan edi.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda 80-90 yillarning muhim tomonlaridan biri rivojlanayotgan davlatlar o'rtasida va ayniqsa «Yangi industrial davlatlar» o'rtasida kapital migratsiyasining faollashuvidir. Kapitallar bozorida hamon neft eksportyor - davlatlari tashkiloti (OPEK) faoldir. Masalan, Quvayt xususiy sektorining xorijdagi investitsiyalari 1995-yilda 100 mlrd. doll.ni tashkil etib, o'z navbatida davlat qo'yilmalari 30 mlrd. doll.ga yetgan. 90-yillarda to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirayotgan investitsiyalarning hajmlari asosan rivojlanayotgan davlatlarga to'g'ri kelib 1993-yilda 65 mlrd. doll.ni, 1994-yilda 74 mlrd. doll.ni tashkil etgan. Bu 1991-yilga nisbatan ikki barobar ko'p demakdir. Investitsiyalarning asosiy qismi Osiyo va Lotin Amerikasining 10-15 ta rivojlanayotgan davlatlarida to'plangan. Xitoy xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda ancha yutuqlarga erishdi. Bu ko'rsatkich bo'yicha u AQShdan keyingi ikkinchi o'rinni egallab 1993 yilda 26 mlrd. doll.ni (1991 yilga nisbatan 6 marta ko'p) tashkil etdi.

Xorijiy kapitalning ahamiyatini, avvalo, biz Xitoyning yuqori iqtisodiy sur'atlarda o'sishi bilan ta'minlanganligida ishonchligida va shuningdek siyosiy barqarorligida ko'rishimiz mumkin. Xitoy YaMMning o'sishi 10-13% ga teng. Xuddi shunday o'sishlik darajasini biz ba'zi bir Osiyo «ajdarho»lari davlatlarida va shuningdek ba'zi bir Lotin Amerikasining «Yangi industrial mamlakatlari»da ham ko'rish mumkin.

Ayni bir paytda kambag'al davlatlar qatoriga kiruvchi ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlar ekspertlarning fikricha sanoati rivojlangan davlatlarning investorlari uchun ozroq qiziqish uyg'otmoqdalar. Bunday davlatlar qatoriga tobora kamayib borayotgan to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar oqimi to'g'ri keladi. 90-yillarda kam rivojlangan davlatlar qatoriga xorijiy investitsiyalarning 5-6%ti to'g'ri kelgan edi xolos.

Urushdan keyingi 50-yillarda kapital olib chiqish jarayonining muhim alomatlaridan biri davlatning tartibga soluvchi, nazorat qiluvchi, rag'batlantiruvchi funksiyalar bilan bu jarayonga faol aralashuvidir.

Sanoati rivojlangan davlatlarning kapital migratsiyasiga ta'siri, milliy va davlatlararo darajada kapitalning eksport va importini rag'batlantirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Zayom, portfel investitsiyalari shaklidagi kapital ko'chishishi asosan davlat siyosatining harakati yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashlash asosida olib borilmoqda. Davlat to'g'ridan-to'g'ri

xorijiy investitsiyalarga nisbatan iqtisodiyotda milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan har qanday cheklanishlarni qo'llash huquqi saqlab qolingan. Xarakterli tomoni shundaki, kapitalni xorijga olib chiqish, xorijiy kapitalni olib kirishdan ko'ra ko'proq tartibga solinadi. Davlat quyidagi tartibga solish choralaridan keng foydalanadi:

1. Moliyaviy tartibga solish usullari. Ushbu usullarga tezlashtirilgan amortizatsiyani, soliq imtiyozlarini, subsidiya va zayomlar berishni, kreditlarni sug'urtalash va kafolatlashni kiritish mumkin.

2. Nomoliyaviy usullar. Ushbu usullarga yer maydonlarini berish, kerakli infrastruktura bilan ta'minlash, texnik yordamlarni ko'rsatishni kiritish mumkin.

Xorijiy kapital qo'yilmalarni tartibga solishning muhim amaliy hujjati bo'lib Osiyo-Tinch okeani hamkorlik tashkiloti doirasida ishlab chiqilgan «Ko'ngilli kodeks»dir (1994 yil Jakarta). Mutaxasislarning fikricha istiqbolda Jahon savdo tashkiloti tomonidan foydalaniladigan ushbu «Kodeks» da quyidagi investitsion tamoyillar belgilab berilgan:

- donor davlatlarga diskriminatsiyasiz yondashuv;
- xorijiy investitsiyalar uchun milliy rejim;
- investitsion rag'batlantirishlar sog'liqni saqlash, xavfsizlik va atrof-muhit himoyasi sohalaridagi talablarning kuchsizlanishiga yo'l qo'ymasligi kerak;

- savdo va kapital sohalar cheklovchi va tartibga soluvchi investitsion talablarni minimallashtirish;

- yetarli va samarali kompensatsiya to'lash sharti bilan ijtimoiy jamiyat maqsadlariga, milliy qonun va xalqaro huquq tamoyillariga muvofiq diskriminatsiyasiz investitsiyalarni ekspropriatsiya qilishdan voz kechish;

- ro'yxatga olish va konvertatsiya imkoniyatini ta'minlash;
- kapital olib chiqishdan cheklashlarni olib tashlash;
- xorijiy investorni milliy investorlar bilan teng ravishda davlat qonunlariga, ma'muriy qoida va holatlariga rioya qilinishi;

- investitsion loyihani amalga oshirish munosabati bilan xorijiy personalga kelish va vaqtinchalik turishga ruxsat berish;

- kelishmovchiliklarni konsultatsiyalar va muzokaralar yoki xo'jalik sudlari orqali hal qilish.

Iqtisodiy amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, investitsiyalarni jalb qilishda rag'batlantirish siyosati bozor omillariga nisbatan kamroq ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy erkinlik, bozor mexanizmlarining to'siqsiz ishlashi tashqi investitsiyalarni jalb qilishda muhim kriteriy hisoblanadi. Amerika

iqtisodchilari tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy erkinlikning integral ko'rsatkichi u yoki bu mamlakatda davlat xo'jalik subyektlariga nisbatan kanchalik faol aralashuvining 10 dan ortiq turli ko'rinishdagi xususiy ko'rsatkichlarining agregiratsiya qilingan karakteristikasi ishlab chiqilgan bo'lib, ular quyidagi sohalardagi hollarda namoyon bo'ladi:

- savdo siyosati sohasida;
- solik siyosati sohasida;
- monetar siyosati sohasida;
- bank tizimining ishlashi sohasida;
- xorijiy investitsiyalarni huquqiy tartibga solish sohasida;
- mulk huquqi sohasida;
- mamlakatda ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar sohasining umumiy hajmida davlat iste'molining ulushi;
- iqtisodiy rag'batlantirish siyosati sohasida;
- davlatda mavjud «qora bozor»ning miqyosi;
- narxning tashkil topishi va ish haqini tartibga solish sohasida va boshqalar.

Ushbu ko'rsatkichlarning har biri bo'yicha davlat 1 dan 5 ballgacha olishi mumkin (davlatning iqtisodiyotga eng kam va eng ko'p aralashuviga muvofiq). Tadkikotlar natijasiga ko'ra 1995 yilda eng erkin (bank ishi va monetar siyosatdan boshqa barcha ko'rsatkichlar bo'yicha bir bal olgan) Gonkong iqtisodiyoti tan olindi. Ayni bir paytda Xitoy yuqoridagi diagrammada oxirgi o'rinni egallaydi. Ammo bu Xitoyga har yili milliardlab xorijiy investitsiyalarni jalb qilishiga halaqit bermaydi.

§ 5.3. Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari

O'z tarkibiga bosh boshqaruvchi markaz orqali rivojlanishning umumiy strategiyasini ishlab chiqaruvchi va amalga oshiruvchi, ikki yoki undan ortiq mamlakatda xo'jalik birliklariga ega bo'lgan xamda katta miqdorda xorijiy aktivlarga ega xalqaro kompaniya mutaxassislar tomonidan transmilliy korporatsiya (TMK) nomini olgan.

Jahon iqtisodiyotining o'ziga xos «umurtqa pog'onasi» bo'lgan zamonaviy TMKlarning xarakterli belgilari quyidagilar hisoblanadi:

- Ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko'rsatish faoliyatining katta qismini bosh shtab-kvartira joylashgan mamlakat iqtisodiy makoni chegarasidan tashqariga olib chiqish;
- Turli davlatlarda shahobchalar, shu'ba va assotsiatsiyalangan

kompaniyalarning katta tarmog'ini shakllantirish;

- Iqtisodiy faoliyatni samarali bashoratlash va rejalashtirish sharoitida tashqi va ichki investitsion oqimlarni boshqarish;

- Kapitallar, ishchi kuchi, axborot ko'chishi (transferti)ning firma ichkarisidagi kanallarining ko'pligi.

Ishlab chiqarish quvvatlarini va servis markazlarini jahonning turli hududlariga bo'lib-bo'lib joylashtirish (diversifikatsiyalash), bunday korporatsiyalarga xalqaro mehnat taqsimoti shartlari va ichki milliy bozor xususiyatlaridan kelib chiquvchi ustunliklardan foydalanish hisobiga katta daromad olish imkoniyatini beradi.

Milliy kompaniyani xalqaro kompaniyaga aylanishiga konkret misol sifatida «Electroluks» guruhini keltirish mumkin. «Electroluks» elektr uskunalari ishlab chiqish va ta'mirlash bilan shug'ullanuvchi ikki shved firmasining qo'shilish yo'li bilan 1912 yilda tashkil etilgan. 50-yillarda bu kompaniya avval Shvetsiyada so'ngra boshqa Skandinaviya mamlakatlarida ham yetakchi mavqega ega bo'ldi. Tayyorlanayotgan mahsulotlar nomenklaturasini uzluksiz kengaytirib borgan holda kompaniya G'arbiy Yevropada savdo va xizmat ko'rsatish korxonalari tarmog'ini yaratishga kirishdi. 80-yillarda «Electroluks» o'z tuzilmasiga AQSh («Uayt Consolidated» elektr uskunalari ishlab chiqarish bo'yicha mamlakatda 3-o'rinda turardi), Germaniya («AEG» - 1-o'rin), Italiyaning («Zanussi» - 1-o'rin) kabi bir necha yirik kompaniyalarini qo'shib oldi. Hozirgi paytda uni jahonning 75 mamlakatida bo'limlari mavjud, bu TMKning personalni 110 ming kishidan ortiq, yillik aylanmasi 16 mlrd. doll.dan oshadi.

TMKning namunaviy tuzilmasini bosh kompaniya (ushbu mamlakatda ro'yxatdan o'tgan korporatsiyaning bosh shtab-kvartirasi) va boshqa davlatlarda joylashgan shahobchalar, Shu'ba va assotsiatsiyalashgan kompaniyalar tizimi. Ko'pincha TMK tuzilmasiga moliya-kredit muassasalari (banklar, investitsiya fondlari va sug'urta kompaniyalari) ham kiritilish mumkin. Bundan tashqari yirik xalqaro korporatsiyalar odatda o'zining muhofaza xizmati, kadrlar treningi, transport va boshqa xizmatlariga ega bo'lishadi.

Shahobchalarning shu'ba korxonalaridan farqi shundaki, ular o'z balansi va iqtisodiy mustaqillikka ega emas. Assotsiatsiyalashgan kompaniyalarga kelsak, ular bosh kompaniya tomonidan odatda shartnoma munosabatlari tizimi (pudrat, trast kabilar) orqali nazorat qilinadi.

TMK ko'rinishlari tanlangan mezonga bog'lik ravishda turlicha sinflanadi. Eng keng tarqalgan alomat xalqaro korporatsiyaning bosh

tuzilmasi nizom fondidagi kapital ulushini belgilovchi milliy mansublik belgisi hisoblanadi. Bu holatda quyidagilar ajratib ko'rsatiladi:

- monomilliy kompaniyalar (milliy kompaniya, masalan — Shveysariyadagi "Nestle" konserni);
- multimilliy kompaniyalar (baynalmilal kompaniya, masalan — ingliz-golland "Royal Dutch Shell" korporatsiyasi);
- konsorsiumlar (uzoq muddatli kapital sig'imli loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun bir necha korporatsiyalar aktivlarining bir qismini vaqtinchalik maqsadga yo'naltirilgan birlashtirish).

Jahon iqtisodiyoti qayd etilgan guruhlarning solishtirma og'irligi doimo o'zgarib turadi. 70-yillarda monomilliy TMKlar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lsa, 80-yillarga kelib konsorsiumlar paydo bo'ldi. So'nggi o'n yil ichida raqobat kurashining kuchayishi va global bozorlardagi inqirozli vaziyatlar tufayli milliy kompaniyalar bir-biri bilan qo'shib multimilliy TMKlarga aylandi.

Xo'sh, transmilliy korporatsiyalarni paydo bo'lishiga sabab nima? TMKlar paydo bo'lishining asosiy sababi milliy-davlat chegaralaridan chiqib ketgan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi asosida ishlab chiqarish va kapitalning baynalmillashuvidir. Ishlab chiqarish va kapitalning baynalmillashuvi yirik kompaniyalar tomonidan xorijiy mamlakatlarda o'z bo'limlarini tashkil etib, milliy korporatsiyalarning TMKga aylanishi orqali ekspansiya xarakteriga ega bo'ladi. Jahon iqtisodiyotida kapital olib chiqish xalqaro korporatsiyalarning shakllanishi va rivojlanishining eng muhim omillaridan biridir.

Transmilliy korporatsiyalar vujudga kelishining sabablaridan yana biri haddan tashqari foyda olishga bo'lgan intilishidir. O'z navbatida, kuchli raqobat bu kurashda g'alaba qozonish zaruriyati, xalqaro miqyosda ishlab chiqarish va kapitalning konsentratsiyasi ham TMKlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Jahon xo'jaligida ro'y berayotgan iqtisodiy jarayonlarning obyektiv natijasiga ko'ra vujudga kelgan transmilliy korporatsiyalar o'ziga xos xususiyatga ega. Jahon iqtisodiyotida TMKlar xalqaro mehnat taqsimotining faol ishtirokchisi bo'lib, uning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Transmilliy korporatsiyalarda kapitalining harakati, odatda, korporatsiya joylashgan davlatda bo'layotgan jarayonlardan mustaqil ravishda sodir bo'ladi.

§ 5.4. Jahon xo'jaligida transmilliy korporatsiyalarning roli

BMT ekspertlarining fikricha transmilliy korporatsiyalar (TMK) «jahon mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishidagi asosiy dvigatellari» dan biri bo'lib hisoblanadi. 90-yillarning o'rtalariga kelib jahon xo'jaligida 40 mingdan ortiq TMKlar mavjud bo'lib, ular o'z davlatlaridan tashqarida faoliyat qo'rsatib kelayotgan 250 mingga yaqin sho'ba korxonalarini ham nazorat qilib turishgan. TMKlarning soni oxirgi yigirma yillar mobaynida 5 barobar ko'paygan edi (1970 yilda 7 mingta bunday firmalar ro'yxatga olingan). Hozirgi kunda jahon xo'jaligida mavjud bo'lgan 100 ta eng yirik xalqaro kompaniyalarning 40% mulki (Shu jumladan moliyaviy mulki ham) boshqa davlatlar hududiga to'g'ri keladi.

Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalarning asosiy qismi AQSh, YeI davlatlari va Yaponiyada joylashgandir. TMK jahon xo'jaligida ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 40% ni xalqaro savdoni esa 50 – 55%i ustidan o'z nazoratini o'rnatgan. TMKning korxonalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarning yillik miqdori 1 trln. AQSh dollaridan oshiqroqni tashkil etib, ularda 73 mln.dan ortiqroq kishi ishlaydi (ya'ni jahonda ish bilan band aholining 1/10 qismini tashkil etadi).

BMTning savdo va rivojlanish bo'yicha komissiyasi (UNCTAD) tomonidan xar yili kompaniyalar aksiyalarining bozorda kapitallashtirilishini baholash orqali o'tkaziladigan reytingda quyidagi o'nta kompaniya yetakchilik qilishmoqda (5.4.1.-jadvalga qarang).

5.4.1-jadval. Dunyoning yirik kompaniyalari

Reytingdagi mavqei 2002y.	Kompaniya	Bosh ofis qayd qilingan mamlakat
1	Vodafone	Buyuk Britaniya
2	General Electric	AQSh
3	Exxon Mobil	AQSh
4	Vibendi	Fransiya
5	General Motors	AQSh
6	Royal Dutch/Shell Group	Niderlandiya, Buyuk Britaniya
7	British Petroleum	Buyuk Britaniya
8	Toyota Motor	Yaponiya
9	Telefonica	Ispaniya
10	Fiat	Italiya

Manba: www.unctad.org

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, yetakchi o'rinlarni Amerika, G'arbiy Yevropa va Yaponiya TMKlari egallab turishibdi. "Financial Times" eng ishonchli va e'tiborli Yevropa TMKlari qatoriga «ABB» Shvetsiya-Shveysariya mashinasozlik konsernini, Buyuk Britaniyaning «British Airways» kompaniyasini, Shveysariyaning «Nestle» guruhini, «BMW» nemis avtomobil konsernini va «Simens» elektrotexnika korporatsiyasini kiritadi

Hozirgi kunda transmilliy korporatsiyalarning huquqiy filiallari va sho'ba korxonalarini jahonning turli davlatlarida faoliyat yuritib kelmoqda. Bu kompaniyalar nisbatan mustaqil bo'lib, ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlarni sotish, ilmiy tadqiqot va iste'molchilarga xizmat ko'rsatish kabi ishlarni bajaradi. Umuman ular yagona ishlab chiqarish-sotish majmuini tashkil etib, bu majmuada hissadorlik kapitalga faqat ta'sischi davlat egalik qiladi. Shu bilan birga TMKlarning filial va sho'ba korxonalarini aralash korxonalar ko'rinishida ham bo'lishi va ularda milliy kapital ustunlik qilishi ham mumkin.

Jahon xo'jaligida transmilliy va ko'pmilliy korporatsiyalar qatoriga xalqaro kompaniyalar ichida ajralib turuvchi global korporatsiyalarni (GK) ham kiritish mumkin. Ushbu kompaniyalar XX asrning 80-yillarida vujudga kelgan bo'lib, hozirgi kunda kuchayib bormoqda. Global korporatsiyalar zamonaviy jahon moliya kapitalining butun qudratini namoyon qiladi. Jahon iqtisodiyotida globalizatsiya jarayonlari hozirgi kunda ko'proq ximiya, elektrotexnika va elektron sohalarda neft va avtomobil sohasida axborot, bank va boshqa bir necha sohalarda ro'y bermoqda.

Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalar yirik investitsiya va yuqori malakali mutaxassislarni talab qiluvchi yuqori texnologiyali, ilmtalab sohalarga kirib boradi. Ushbu sohalarni transmilliy korporatsiyalar tomonidan monopoliya qilish tendensiyasi ro'y bermoqda. Hozirgi kunda 500 dan ortiq eng kuchli transmilliy korporatsiyalardan 90 ga yaqini xorijiy mamlakatlardagi investitsiyalarning 70-75% i ustidan o'z nazoratini o'rnatgan bo'lib, bu 500 dan ortiq gigant TMKlar hissasiga jahon bozorlariga chiqarilayotgan elektronika va ximiya sanoatining 80-82% i, farmatsevtikaning 93-95%, mashinasozlikning 76-80% sanoat mahsulotlari to'g'ri kelmoqda.

Jahon iqtisodiyotida kuchli ishlab chiqarish bazasiga ega bo'lgan transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqarishni, tovar bozorlarini samarali rejalashtirishni ta'minlovchi ishlab chiqarish-savdo siyosatini yurgizadilar. Rejalashtirish bosh kompaniya doirasida amalga oshiriladi va sho'ba

korxonalariga tarqatiladi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro korporatsiyalarni vujudga kelishi va rivojlanishiga misol qilib, o'z qo'lida jahon kundalik elektr jihozlari va sanoat uskunalari bozorining 25% ini ushlab turgan «Electroluks» TMKni ko'rsatish mumkin. 1912 yilda ikki shved kompaniyalarining birlashishi natijasida vujudga kelgan «Electroluks» 20-yillardayoq Avstraliya va Yangi Zelandiya bozoriga chiqib, u yerda ishlab chiqarishini tashkil qilgan edi. Oxirgi o'n yilliklarda «Electroluks» AQShda uchinchi o'rinda turuvchi, «Vestingauz», «Gibson» va boshqa markalar ostida kundalik texnika va asbob-uskunalarni ishlab chiqaruvchi «Uayt Consolidated» kompaniyasini, Italiya va butun janubiy Yevropada eng yirik elektr tovarlari ishlab chiqaruvchi «Zanussi» firmasi va shuningdek GFRda asosiy elektr tovarlari ishlab chiqaruvchi «AEG» firmasini aksiyalarini sotib olgan edi. Xullas, bu uch firmani kushib olganidan keyin Shvedlarning «Electroluks» kompaniyasi jahonning 75 mamlakatida kundalik elektrotexnika buyumlarini ishlab chiqarish, sotish va xizmat ko'rsatish bo'yicha rivojlangan tizimga ega bo'lgan lider kompaniyaga aylandi.

90-yillarning o'rtalarida ushbu transmilliy korporatsiyaning korxonalarida 110 mingdan ortiq kishi ishlab, uning yillik aylanmasi o'rtacha 16 mlrd. AQSh dollarni tashkil etgan edi.

Jahon iqtisodiyotida o'z ekspansiyasini kengaytira borib, transmilliy korporatsiyalar jahon bozorini o'zlashtirishning turli shakllaridan foydalanadilar. Bu shakllar ko'p jihatdan shartnomaga asoslanadi va hissadorlik kapitalida boshqa firmalarning qatnashishiga bog'liq bo'lmaydi. TMK iqtisodiyotining bunday shakllariga ko'pincha quyidagilar kiritiladi:

- litsenziya berish;
- franchayzing;
- boshqaruv shartnomalari;
- texnik va marketing xizmatlarni ko'rsatish;
- korxonalarni «kalit ostida» topshirish;
- vaqt bo'yicha cheklangan qo'shma korxonalar tuzish haqidagi shartnomalar va alohida operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha kelishuvlar va boshqalar.

Litsenzion kelishuv yuridik shartnoma bo'lib, unga ko'ra litsenziar litsenziantga bir qancha muddatga ma'lum to'lov evaziga ma'lum huquqlar beradi. Litsenziya berish transmilliy korporatsiyaning ichki firma shartnomalari bo'yicha ham, texnologiya berishning tashqi kanallari

bo'yicha ham amalga oshiriladi.

Franchayzing – uzoq muddatga mo'ljallangan litsenzion kelishuvdir. Bunda franchayzer klient-firmaga ma'lum huquqlar beradi. Bu huquqlar o'z ichiga ma'lum to'lov evaziga savdo markasi yoki firma nomidan foydalanish, shuningdek texnik yordam ko'rsatish, ishchi kuchi malakasini oshirish, savdo va boshqarish bo'yicha xizmat ko'rsatish sohalarini oladi.

80-yillardan so'ng jahon iqtisodiyotida oxiridan boshqaruv va marketing xizmatlarini ko'rsatish kabi transmilliy korporatsiyalar ekspansiyasini shakli keng tarqaldi. Boshqaruv xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha shartnomaga ko'ra, korxonani operativ nazorat qilish ma'lum to'lovlar evaziga boshqa korxonaga beriladi. Texnik xizmat ko'rsatish haqidagi shartnomaga ko'ra transmilliy korporatsiyalar ushbu firma faoliyatining qandaydir maxsus tomoniga bog'liq bo'lgan texnik xizmatlarni amalga oshiradilar. Ko'pincha bunday shartnomalar mashina va uskunalarni remont qilish, «nou-hau» dan foydalanish bo'yicha maslaxatlar, avariylarni tugatish va sifatni nazorat qilish bilan bog'liq bo'ladi.

Jahon iqtisodiyotida zavodlarni «kalit ostida» topshirish haqidagi shartnomalar keng tarqaldi. Bunda transmilliy korporatsiyalar ma'lum obyektни rejalashtirib ko'rish uchun zarur bo'lgan barcha (asosiy ishni) faoliyatni amalga oshirish javobgarligini bo'yniga oladilar.

Transmilliy korporatsiyalar tomonidan xalqaro bozorlarni egallashning eng muhim shakllaridan biri xorijda maxsus investitsion kompaniyalar tashkil qilishdir. Bu kompaniyalarning vazifasi TMKning sho'ba va hamkorlikdagi korxonalarining mahsulotlarini mintaqaviy bozorlarga chiqarishni rag'batlantirish uchun ularni investitsiyalashdir. Bunday usuldan hozirgi kunda alkogolsiz ichimliklarni sotish bo'yicha eng yirik xalqaro kompaniyalar «Pepsi-cola» va «Coca-cola» Afrikada foydalanishmoqda.

Ma'lumki, transmilliy korporatsiyalar zamonaviy jahon xo'jaligining muhim ishtirokchilariga aylanib bormoqda. Sanoati rivojlangan davlatlar uchun aynan TMKlarining xorijdagi faoliyati ularning tashqi iqtisodiy aloqalarning xarakterini belgilab beradi. Bu davlatlar eksportida milliy kompaniyalarning uzlarining xorijdagi filiallariga tovar yetkazib berishlari va xizmat ko'rsatishlarining ulushi kattadir. 80-yillarning ikkinchi yarmida bunday firma ichidagi savdoning ulushiga AQSh eksportining 14-20% i, Yaponiya eksportining 23-29% i va GFR eksportining 24-28% i to'g'ri kelgan edi. TMK jahondagi xususiy ishlab chiqarish kapitalining 1/3 qismi ustidan, xorijdagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning esa 90% ini nazorat

qiladilar.

Transmilliy korporatsiyalarning sohaviy struturasi ham turli-tumandir. Xalqaro korporatsiyalarning 60% i ishlab chiqarish sohasida, 37% i xizmat ko'rsatish sohasida 3% i qazib chiqarish va qishloq xo'jaligi sohasida banddir. Amerikaning «Fortune» jurnali ma'lumotlariga qaraganda jahonning eng yirik 500 dan ortiq korporatsiyasi ichida 4ta majmua - elektronika, neftni qayta ishlash, ximiya va avtomobilsozlik sanoat tarmoqlar asosiy rol o'ynaydi. Ular jahon iqtisodiyotida TMKlarning olib borayotgan tashqi savdo faoliyatining 80%ti ana shu tarmoqlarga to'g'ri keladi.

Transmilliy korporatsiyalarning jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidagi faoliyatining yaxshi tomonlarini aytganda, ularning faoliyat ko'rsatayotgan davlatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sirini ham aytib o'tish lozim bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- TMK faoliyat ko'rsatadigan davlatlarning iqtisodiy siyosatini amalga oshirishga halaqit berishi;
- davlat qonunlarini buzishi;
- monopol narxlar o'rnatishi, rivojlanayotgan davlatlarning huquqini cheklovchi shartlarga majbur etishi va boshqalar.

Xullas, jahon iqtisodiyotida TMKlar xo'jaliklararo aloqalarning rivojiga doimo e'tibor berib, o'rganish va yetarli darajada xalqaro nazorat talab qiluvchi murakkab va doimiy ravishda rivojlanib borayotgan fenomendir.

Tayanch iboralar: kapital migratsiyasi, portfel investitsiyalar, to'g'ri investitsiyalar, TMK, transmillashuvning jahon iqtisodiyoti va mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'siri

Bobning qisqacha xulosasi:

Kapitalni xorijga chiqarish, uning davlatlar orasida faol migratsiyasi zamonaviy jahon ho'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning eng muhim ko'rinishlaridan biridir. Kapital olib chiqish jahon xo'jaligining chuqur rivojlanishi davrida rivoj topib kelayotgan tovar olib chiqish monopoliyasini inqirozga uchratmoqda. Tovar olib chiqishni to'ldiruvchisi va uning vositachisi bo'lib kapital olib chiqish xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida aniqlovchi omilga aylanib bormoqda.

Jahon kapital bozorining zamonaviy ko'rinishi asosan XIX asirning oxiri XX asirning boshlarida shakllandi. Ya'ni, bu davrda kapitalni ichki muomaladan olib (asosan TMKlar orqali) maksimal darajada foyda olish

maqsadida xorijga chiqarish uchun shart-sharoit yetildi. Jahon iqtisodiyotida rivojlangan kapital bozorlarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda Jahon Banki va uning bo'limlari muhim rol o'ynamoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Kapital migratsiyasining asosiy sabablarini tavsiflab bering.
2. Kapital migratsiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ko'rsating.
3. Xalqaro kapital bozorlarida ro'y berayotgan o'zgarishlarni xarakterlab bering.
4. Transmilliy korporatsiyalarni tavsiflab bering.
5. TMKlarni jahon bozorlariga kirib borish usullarini ochib bering.

Adabiyotlar:

- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г
- Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.
- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Nazarova G.G., Haydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007

6-BOB. JAHON IQTISODIYOTIDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING TUTGAN O'RNI

§ 6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati va ko'rinishlari

Erkin iqtisodiy hudud xo'jalik yuritishning yangi shakllaridan biri bo'lib, xalqaro maydonda 1950 – yillarning oxiri va 60 – yillarning boshlarida paydo bo'lgan. 1970 - yillarning o'rtalariga kelib esa jahon maydonida keng ommalasha boshladi. Bunday hududlar dastlab sanoat ishlab chiqarishi rivojlangan mamlakatlar hisoblangan – AQSh, Yaponiya, Germaniya va Buyuk Britaniyada keyinchalik esa Polsha, Vengriya, Bolgariya kabi mamlakatlarda tashkil etildi. Jahon tajribasidan ma'lumki, erkin iqtisodiy hududlar dastavval daryo va dengiz portlarida, xalqaro aeroportlarda, temir va avtomobil yo'llariga yaqin joylarda, sayyohlik va alohida olingan sanoat markazlarida tashkil etilgan. Chunki tovar moddiy boyliklarni chet el bozorlariga olib chiqishda va chet el investitsiyalarini iqtisodiyotga jalb etishda erkin iqtisodiy hududlarning roli muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqning farovonligi, xayotning ko'rkamlashib borishi, ko'p jihatdan shu mamlakat erkin iqtisodiy hududlarining tashkil etilishi va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liqdir. Chunki bunday xolatlarni iqtisodiyoti rivojlangan va erkin iqtisodiy hududlar tashkil etgan mamalakatlar faoliyatida ko'plab kuzatish mumkin. Negaki, qaysi mamlakatda chet el investorlari va tadbirkorlar faoliyati uchun keng imtiyozlar yaratilsa, ularning o'zlarini tiklab olishlari uchun amaliy yordam berilsa va imkoniyatlar yaratilsa, investitsiya miqdori ham, tadbirkorlikning ishchanlik qobiliyati ham o'sha yerda yuqori bo'ladi.

Erkin iqtisodiy hudud haqida tushuncha birinchi marta 1973-yil 18-maydagi Kioto konvensiyasida berilgan. Unga ko'ra erkin iqtisodiy hudud deb – mamlakatning bir qismini Ya'ni tovarlar importi va eksportini, bojxona va soliq cheklovlarisiz olib kirish mumkin bo'lgan hududga aytiladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 5–sessiyasida qabul qilingan «erkin iqtisodiy hudud to'g'risida»gi qonunning 1–moddasida esa quydagicha tarif berilgan: - «Erkin iqtisodiy hududlar deb – mintaqani jadal ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish uchun ichki va tashqi kapitalni, istiqbolli texnologiyalar va boshqaruvga oid tajribalarni jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududga aytiladi».

Umuman olganda erkin iqtisodiy hududlarning 30 ga yaqin turi bo'ladi. Ulardan keng tarqalganlari: erkin savdo hududlar, erkin bojxona,

erkin ishlab chiqarish, erkin ilmiy – texnik hududlardir. Bularning xar biri erkin iqtisodiy hudud toifasiga kirgani bilan o'z funksiyasiga ko'ra bir biridan farq qiladi.²⁷

Erkin iqtisodiy hududlari – konsignatsiya (ya'ni tovarlarni sotish uchun berish) omborlarini, erkin bojxona zonalarini, shuningdek tovarlarga ishlov berish, ularni o'rash – joylash, saralash, saqlash hududlarini o'z ichiga oladi.

Erkin bojxona hududlari – chet elda ishlab chiqarilgan va mamlakatga kirib kelayotgan mahsulotlarni imtiyozli to'lov asosida saqlash, markalar va sortlarga ajratish, ishlov berish, agar kerak bo'lib qolgan holda komplektlashtirish va sotish kabi vazifalarni bajaradi. Bunday erkin bojxona hududlari daryo va dengiz portlarida, chegaradosh temir yo'l tarmoqlarida va aeroportlarda chet el valyutasida daromad olish maqsadida tashkil etiladi.

Erkin savdo hududlari AQShda ko'plab tashkil etilgan bo'lib, ular tashqi savdo zonolari (Foreign Trade Zones) deb nomlanadi. Bugungi kunda AQShda 200 ga yaqin zona va subzonalar faoliyat qo'rsatmoqda. Bu hududlarning faoliyatini nazorat qilish tashqi savdo zonolari Departamentiga yuklatilgan bo'lib, tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, Departament tomonidan zona ochilishi uchun ruxsat berilgandan so'ng uning faoliyat ko'rsatguniga qadar 6 oydan – 3 yilgacha vaqt kerak bo'ladi.

Erkin ishlab - chiqarish zonolari maqsadli sotsial – iqtisodiy dastur bo'lib, yangi ishlab chiqarish munosabatlari asosida alohida territoriyada tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotning ustivor tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb etish, istiqbolli texnologiyalarni erkin raqobat, ma'muriy – iqtisodiy mustaqillik va o'zini – o'zi mablag' bilan ta'minlash tamoyillari asosida joriy etilishidir. Bu maqsad uchun ijara, kooperativ, qo'shma va chet el korxonalarini qurish va ularni ekspluatatsiya qilish evaziga erishiladi.

Shuni qayd etish lozimki, xalqaro maydonda erkin eksport ishlab chiqarish hududlari ham muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Fikrimizning dalili sifatida aytib o'tishni istardikki, Irlandiyadagi «Shennon» aeroporti erkin eksport – ishlab chiqarish hududlarining tipik vakili hisoblanib, bu aeroportning o'ziga xos xususiyatlari ya'ni turistlarning ko'pligi va juda ko'plab mamlakatlarning xavo yo'llari kesishganligi, boshqa ko'plab qulay imkoniyatlari uchun bu yerda sotuvga qo'yilgan chet el firmalarining tovarlari firma egalariga ko'p foyda

---

²⁷ Колесов В.П., Кулаков М.В. Международнауа экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 474 с.

keltiradi.

6.1.1 – Jadval

Xalqaro maydonda tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalarda faoliyat yuritayotgan korxonalar soni dinamikasi

№	Mamlakatning nomi	Qayd etilgan korxonalar soni	Soʻnngi uch yil mobaynidagi oʻsishi % hisobida	Korxonalar soni	Soʻnngi uch yil mobaynidagi oʻsishi % hisobida
1	Britan – Virgin orollari	43000	48.2	208000	100
2	Irlandiya	16000	14.3	150000	36.4
3	Panama	15201	1.7	337004	20
4	Bagama orollari	12000	33.3	50000	127.3
5	Men orollari	5776	16.3	38536	20.5
6	Kipr	4400	89.9	26900	136.9
7	Lyuksemburg	3600	1.8	55000	17.5
8	Kaymanovo orollari	3565	14.7	38716	39.6
9	Gibraltar	3260	6.8	59600	17.3
10	Ljersi	3100	1.3	30500	8.2
11	Terks va Kaykos	3000	56.6	15000	36.4
12	Niderlandiya – Antil orollari	2200	10.0	22500	18.4
13	Mavrikiy	1550	219.6	4550	574.1
14	Gernsi	1148	6.5	14550	3.8
15	Beliz	1430	104.3	4810	270.0
16	Barbados	1293	546.5	12804	1064.0
17	Antigua	1000	33.3	5500	120.0
18	Bermud	988	28.6	8659	19.1
19	Madeyra	600	50.0	2210	84.2
20	Gonkong	570	26.7	4429	34.2

Manba: XXR statistik kundaligi. 2006.

Erkin ishlab chiqarish zonalarida ishlab chiqaruvchilarga baholarni erkin raqobat va bozordagi talab – taklif asosida belgilash, sherikni tanlash, ishlab chiqariladigan mahsulotlarning soni va turlarini belgilash, ishchilarni ishga qabul qilish va boʻshatish masalalarini hal etish va ularga toʻlanadigan ish haqi miqdorini milliy va chet el valyutasida belgilash huquqi berildi. Bundan tashqari erkin iqtisodiy hududlarda tashkil etilgan ishlab chiqarish munosabatlariga mos keluvchi – moliya va hisob oliygohlari tizimi ham tashkil etiladi. Bu tizim tarkibiga milliy va chet el valyutalarida operatsiyalar olib boruvchi davlat va tijorat investitsiya

banklari, tijorat – xo'jalik sudlari, valyuta va fond birjalari kiradi.

Erkin ilmiy – texnik hududlar, ilmiy ishlab chiqarish va o'quv markazlari jamlangan xozirgi kunda ishlayotgan va rivojlangan infrastrukturaga, chet el ilmiy – texnikaviy va texnologiyasiga, ishlab chiqarish va moliyaviy jihatdan potensialga ega bo'lgan va maxsus huquqiy tartibot o'rnatiladigan alohida ajratilgan hududlardan iborat bo'ladi.

Erkin ilmiy texnik zonalar yuksak texnopolislar, texnoparklar, mintaqaviy inovatsiya markazlari – texnopolislar ishlaydigan zonalar shaklida tashkil etiladi. Bunday hududlarni tashkil etishda maqsad fan va texnika rivojlanishida muhim yo'nalishlarni olib borish va uni xalqaro maydondagi nufuzini oshirishdan iboratdir.

Erkin ilmiy texnik hududlar tashqi iqtisodiy masalalarni xalqaro etish bilan bir qatorda mamlakatning ichki umumiy xo'jalik masalalarini yechishga ham qaratilgan bo'lishi lozim. Bunday xolatda bu zonalarda ilmiy tadqiqotlarni amalga oshiruvchi va atrof muhitga ziyon – zahmat yetkazmaydigan ishlab chiqarishni tashkil etish va ishlab chiqarish resurslarini o'zlashtirish uchun yuqori imkoniyatlar mavjud bo'ladi.

Erkin iqtisodiy hududlar o'zlarining bojxona hududiga ega bo'lib, bu hudud territoriyasiga kirib – chiqish o'rnatilgan tartibga amalga oshiriladi. Erkin iqtisodiy hududlar geografik jihatdan joylashishiga qarab, «tashqi» ya'ni ikki yoki bir necha mamlakat hududida joylashgan – xalqaro va bir mamlakat hududida joylashgan «ichki» erkin iqtisodiy hududlarga bo'linadi.

Shu bilan birga erkin iqtisodiy hududlar xalqaro maydonda xo'jalik ixtisosligi va tashkil etish turlariga qarab ham klasifikatsiya qilinadi. Bu klassifikatsiya asosida erkin iqtisodiy hududlar xo'jalik ixtisosligi bo'yicha:

1. Erkin savdo hududi.
2. Sanoat va ishlab chiqarish zonasi.
3. Texnik va texnologiyani joriy etish hududlari.
4. Xizmat ko'rsatish zonalari.
5. Kompleks zonalar.

Tashkil etish turlariga qarab esa:

1. Hududiy zonalar.
2. Maxsus tartibot zonalariga bo'linadi.

Erkin iqtisodiy offshor hududlari deb maxsus soliq tizimi o'rnatilgan hududga aytiladi yoki bu hududni chet el investitsiyasi uchun soliq

imtiyozlari qo'llaniladigan hudud deb ham atash mumkin. Ma'lumki xalqaro xamjamiyatdagi davlatlarda soliq tizimi bir – biridan anchagina farq qiladi. Masalan: Shvetsiyada kompaniya foydasining 63 foizi soliqqa tortilsa, AQShning Delavar shtatida esa bu salmoq olinadigan foyda miqdoridan qat'iy nazar 400 AQSh dollarini tashkil etadi.

Shuning uchun xar qanday kompaniya ro'yxatga olinish davrida soliqqa tortilish sharoitlariga qarab 2 turga:

1. Oddiy kompaniyalar.
2. Offshor kompaniyalarga bo'linadi.

Birinchi offshor hududlar 1960 yillarda tashkil etilgan bo'lib, buning asosiy sababi mustaqillikka erishgan mamlakatlar chet el investitsiyalarini jalb etish uchun soliq imtiyozlarini joriy eta boshladi. AQSh va boshqa mamlakatlardagi qattiq bank nazoratidan aziyat chekkan yirik korporatsiyalar bu hududlarda o'zlarining filiallarini tashkil etishga kirishdilar. Bu bilan offshor tadbirkorlarning strukturasi ham rivojlana boshladi.²⁸

6.1.2- Jadval

Offshor kompaniyalar orasidagi farqlar

Kompaniyalar statusi	Xo'jalik faoliyati	Muassislar	Daromad manbalari	Soliq stavkalari
Oddiy	mamlakat hududida va tashqi iqtisodiy aloqalarida ishtirok etishi mumkin	fuqaroligi bo'lgan va chet ellik fuqarolar	mamlakat hududida va chet ellarda ham bo'lishi mumkin	soliq kodeksida belgilangan tartibda
Offshor	norezidentlar shug'ullanishi mumkin bo'lgan xo'jalik faoliyati bilan	mamlakat tashqarisida asosiy filial ro'yxatdan o'tgan mamlakatda	mamlakat tashqarisida Chunki offshor kompaniyalari uchun mahalliy resurslar (tabiiy, moliyaviy) dan foydalanish taqiqlanadi	imtiyozli soliq stavkalari yoki fiksatsiyalangan to'lovlar

Manba: Киреев А. Международная экономика. М.: 2004

²⁸ Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 474 с.

Offshor tadbirkorligi o'zining xususiyatlari jihatdan bir qancha turga:

1. Bank – offshor markazlari.
2. Savdo – offshor kompaniyalari.
3. Sug'urta – offshor keptik.
4. Investitsiya – offshor kompaniyalari.
5. Turistik – rekreatsion hududlarga bo'linadi.

Bunday kompaniyalar bir qancha imtiyozlarga ega bo'lib, ular birinchidan: - soliq stavkalarining minimal miqdori; ikkinchidan: - ma'muriy nazoratning yumshoqligi va hisoblarni topshirish muddatlarining uzoqligi; uchinchidan: - offshor kompaniyalar faoliyatining konfidentsialligi yoki sir saqlash muhimligi bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi kunda xalqaro hamjamiyatda katta mavqega ega bo'lgan offshor zonalari bo'lib: Malta orollari, Men orollari, Britan – Virgin orollari, mingta banka ega Nauru orollari, Gonkong, Kipr, Bagama orollari, Bermud orollari, Singapur davlati, Lixtenshteyn, Lyuksemburg, Shvetsariya, Panama, Gibraltar bo'g'ozini mamlakatlari hisoblanadi.

Yuqoridagi mamlakatlar iqtisodiyoti tahlili va ularda tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlar rivojlanish dinamikasidan ko'rinib turibdiki, bu mamlakatlardagi makro va mikro iqtisodiy ko'rsatkichlarga erkin iqtisodiy hududlar katta tasir o'tkazadi.

§ 6.2. Erkin iqtisodiy hududlarni yaratishda jahon tajribalari

Hozirgi kunda dunyoda 400 tadan 2000 tagacha erkin iqtisodiy hudud mavjud deb hisoblanadi. Birinchi erkin iqtisodiy hududlar AQShda 1934-yili erkin savdo hududi ko'rinishida tashkil etilgan. Ularning asosiy yo'nalishi tashqi savdoni faollashtirish bo'lgan. Bunga esa bojxona bojlarining pasaytirilishi va erkinlashtirilishi sabab bo'lgan. Bu hududlarning eng qiziqarli joyi shundaki, import qilinga yarim tayyor mahsulotlar – agar tayyor mahsulot sifatida eksport qilinsa bojxona tozalashlaridan o'tmagan va agar import qilingan yarim tayyor mahsulotlar – tayyor bo'lganidan keyin AQShbozoriga kirsa to'la bojxona to'lovlariga va tozlovlariga tortilgan.

Buyuk Britaniya qo'shma qirolligi – hududida tashkil etilgan kompaniyalar faoliyati va soliq tizimi xalqaro maydonda takomillashgan sistemalardan biri bo'lib, bu qonun qoidalar, ayniqsa, offshor zonalarning rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonun 1965 yilda

Moliyaviy qonun (Finance act) asosida qabul qilingan bo'lib, Buyuk Britaniya iqtisodiyotida faoliyat ko'rsatuvchi barcha kompaniyalar uchun amal qiladi. Bu soliq turidan faqatgina nokorporativ korxonalar, «o'rtoqchilik» kompaniyalari va mahalliy hokimiyatgina ozod etilgan. Soliq solish bazasi bo'lib kompaniya foydasi hisoblanadi. Bu tizimning o'ziga xosligi soliq stavkasi daromad solig'i tamoyillari asosida foyda ortishi bilan soliq stavkasi ham ortib boradi. Bu qonunga 1972 yilda o'zgartirish kiritilib 1973-yil 1-yanvaridan boshlab amal qila boshlagan va «soliq sistemasining klassik» turi deb nomlangan yangi turi hisoblashning shartli sistemasi asosida yuritiladi.

Hisoblashning «klassik sistemasi» ikki tamoyilga asoslanadi. Birinchidan: foydani soliqqa tortish davrida – aksiyadorlar tomonidan olingan dividendlar soliq bazasiga qo'shilmasdan – alohida aksiyadorlarga tarqatilish vaqtida daromad solig'iga tortiladi; ikkinchidan: - mayda korxonalarni soliqqa tortish tizimini takomillashtirish maqsadida, yopiq mayda korxonalar toifalarini tashkil etilishi bilan.

Beliz mamlakatining janubiy qismi hisoblanmish Korsol rayonida 1994 yilda erkin savdo zonasi tashkil etildi. Mazkur savdo zonasining asosiy maqsadi quyidagilardan iborat bo'lib hisoblanadi:

birinchidan: chet ellik diplomatlarga ulgurji va chakana savdo xizmatlarini tashkil etish;

ikkinchidan: chet elga safarga ketayotgan kemalarga tovarlarni sotish yoki ayriboshlash;

uchinchidan: bojxona xizmatlarining nazorati asosida tovarlarni suvda, quruqlikda va havo liniyalari orqali eksport qilishni tashkil etish;

to'rtinchidan: ulgurji tovarlarni bojxona xizmatlarining hududida saqlab berish va olib kirishni amalga oshirish;

beshinchidan: tovar mahsulotlarini bir tadbirkordan olib ikkinchi tadbirkorga sotish, ya'ni vositachilik funksiyalarini bajarish.

Shu bilan birga mazkur tashqi savdo hududida chet el valyutasini olib kirish va olib chiqish qattiq nazorat qilinmaydi, chet el ishlatganligi uchun hech qanday soliq olinmaydi. Mazkur iqtisodiy zonadagi tadbirkor, shu yerda joylashgan banklarning birida, har qanday davlatning pul birligidan qa'tiy nazar hisob – raqamini ochishi mumkin. Tashqi savdo hududiga olib kirilgan tovar moddiy boyliklaridan soliq yoki bojxona to'lovlari olinmaydi, yangi tashkil etilgan korxonalar yoki firmalar 5 yil mobaynida soliqdan ozod etiladi, bu muddat davlat tomonidan 10 yilga uzaytirilishi mumkin. Eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun esa soliqdan ozod qilish muddati 25 yilga ham uzaytrilishi mumkin.

Hozirgi kunda eng tez rivojlanayotgan iqtisodiyotlardan biri bo'lmish - Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyoti ham asosan erkin iqtisodiy hududlarda amalga oshirilgan islohotlar tufayli yuzaga kelgan va aynan Xitoy Xalq Respublikasi hozirgi kunda erkin savdo hududlarini tashkil etishda eng yaxshi natijalarga erishgan mamlakat hisoblanadi.

§ 6.3. Xitoy EIH modeli xususiyatlari

Xitoy mamlakati – o'zining rivojlanishi, tarixi va mukammalligi, ishbilarmonligi borasida faqatgina bizning Respublikamiz ishbilarmonlari uchun emas, balki butun dunyo ishbilarmonlari uchun ham sirli bir mamlakat bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga hozirda bu mamlakat dunyoda iqtisodiy o'yg'onish va rivojlanish sohalarida ham muvaffaqiyatga erishmoqda. Fikrimizning dalili sifatida Shuni aytib o'tmoqchi edikki, Xitoyning YaMM hozirgi kunda deyarli AQShning YaMM bilan tenglashib qolgan. Bu ko'rsatgichga esa asrlardirki hech qaysi mamlakat iqtisodiyoti yaqinlasha olmagan.

Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish Xitoy Xalq Respublikasida Xitoy Kommunistik partiyasi tomonidan 1979-yilning o'rtalarida ko'rib chiqilgan. Tashkilotchilarning fikriga ko'ra erkin iqtisodiy hududlar «tashqi dunyoga oyna» bo'lishi kerak edi. Hozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasida tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlar dunyodagi eng omadlilaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy hududlar orqali mamlakatga: kapital, yuqori texnologiyalar, bilim, boshqarish usullari kirib kelishi va o'zlashtirilgandan keyin mamlakatning boshqa hududlarida ishlatilishi ko'zda tutilgan edi. Bundan tashqari: erkin iqtisodiy hududlar bozor iqtisodiyoti mexanizmini sinashga, chet el firmalari bilan yangi aloqalar o'rnatishga va mulkchilikning har xil shakllarini aniqlashda poligon bo'lib xizmat qilishi kerak edi.

2008-yilning birinchi choragida Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyotining o'sishi 10,6 foizni tashkil etdi. Umuman olganda, 2010-yilga borib Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyoti AQSh iqtisodiyotiga yetib oladi degan taxminlar to'g'riligiga ishonch hosil qilsak bo'ladi.

Oxirgi 10 yil ichida Xitoy Xalq Respublikasi YaMMning o'rtacha o'sishi 10,4 foizni tashkil etgan. Bu 1978 – 96 yilga qaraganda 0,6 foizga ko'p, lekin 1991 – 95 yilga qaraganda 0,6 foizga kamdir. 1991 – 95 yillarda YaIMning o'rtacha o'sishi 11 foizni tashkil etgan, bu ko'rsatkich jahon o'rtacha ko'rsatkichidan (3,4%) ancha yuqori bo'lgan. Xitoy Xalq

Respublikasi xukumati iqtisodiyotning «qizib» ketmasligi uchun uni rivojlanishini sun'iy 8 foizgacha tushirishni rejalashtirib chora – tadbirlar ko'ra boshladi, lekin 10 foizdan pastga tushira olmadi. Bu rivojlanish ayniqsa agrar sektorni qayti qurish sohasida bo'lib, tashqi savdo balansining misli ko'rilmagan darajada o'sishiga olib keldi. Bu savdo oboroti 2007 yilda 2 trln. 173,8 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Shu bilan aholining ish bilan ta'minlanish darajasi ham yuqoriligi qayd etilmoqda. 798,1 mln. ishga yaroqli aholining deyarli 96 foizi ish bilan ta'minlangan. Bundan tashqari milliy valyutaning qadri ham ortib borishi chet el investitsiyasini jalb qilish borasida eksportga mo'ljallangan tovarlarni ishlab chiqarish korxonasi va tashkilotlarning ko'plab qurilayotgani mamlakat iqtisodiy faoliyatida kuzatilmoqda. Shu bilan Xitoy Xalq Respublikasida iqtisodiy rivojlanish modeli barqaror bir ko'rinishga ega ekanligini ham ko'rish mumkin. Lekin Shuni qayd etish lozimki, Xitoy Xalq Respublikasi va O'zbekiston Respublikalarining iqtisodiy, sotsial – ijtimoiy rivojlanish tamoyillari bir – biriga o'xshab ketadi. Masalan, har ikkala mamlakat ham bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyuion yo'lini emas, balki bir necha bosqichda rivojlanish, ya'ni evolyuion yo'lini tanlaganligi, o'tkazilgan va o'tkaziladigan iqtisodiy reformalarda davlatlarining asosiy refomator ekanligi va iqtisodiy rivojlanishning «esankirativchi muolaja» holatidan voz kechganligi bu ikki mamlakatni «Buyuk ipak yo'li»ning 1000 yillik tarixi ham o'zaro bog'lab turganligi bilan o'xshab ketadi.

Hozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasida 5 ta maxsus erkin iqtisodiy hududlar faoliyat ko'rsatmoqda. Shulardan uchta: Shenchjen, Chjuxay va Shantou Butun Xitoy Xalq vakillari yig'ilishining Doimiy komissiyasi qarori bilan 1980 yilda tashkil etilgan bo'lib, Guandun provinsiyasida faoliyat ko'rsatmoqda. O'sha yilning oktyabr oyida Fuszhan provinsiyasida Samen erkin iqtisodiy hududda tashkil etildi. Beshinchi iqtisodiy hudud bo'lib hisoblangan Xaynan provinsiyasi – Butun Xitoy Xalq Vakillari yig'ilishining 7 – chaqiriq 1 – sessiyasi qaroriga asosan 1988 yilning aprel oyida tashkil etilgan.

Shu bilan bir qatorda 1984 – 93 yillar davomida XXRning hukumat qaroriga asosan 32 ta texnik – iqtisodiy rivojlantirish hududlari tashkil etilgan bo'lib, mohiyati jihatdan erkin iqtisodiy hududlarga yaqin turadi. Bundan tashqari muhim ahamiyatga ega bo'lgan «Pudun – yangi iqtisodiy rivojlantirish hududi» Shanxay rayonida 1990 yil sentyabr oyida Xitoy xukumatining qaroriga asosan tashkil etildi. Erkin iqtisodiy hududlar va texnik iqtisodiy rivojlanish hududlari bir – biridan faqatgina mahalliy

joylashishga qarab va huquqiy jihatdan o'zaro farq qilishi mumkin. Bu 5 ta erkin iqtisodiy hududlar Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. 2007 yilda bu hududlarda 480 mlrd. AQSh dollarlik operatsiyalar o'tkazildi. Bu miqdor Xitoy Xalq Respublikasi tashqi savdo oborotining 20 foizdan yuqoriroq qismini tashkil etadi. Bu Erkin iqtisodiy hududlarda 100 mingdan ortiq chet el investitsiyasi bilan korxonalar tashkil etilib, Shulardan faqat 15 foizi Xitoy Xalq Respublikasi kompaniyalari hisoblanadi. Jalb qilingan investitsiyalar miqdori 40 mlrd. AQSh dollariga yaqin bo'lib Xitoy Xalq Respublikasiga kiritilgan investitsiyalarning 12 foizini tashkil etadi.

6.3.1 – jadval

Xitoy Xalq Respublikasining texnik – iqtisodiy rivojlantirish hududlari

№	Hududlar nomlanishi	Joylashgan joyi
1	Yangi tajribali texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Pekin sh.
2	Eksportga mo'ljallangan yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Uxan sh.
3	Yangi sanoat – texnologiyalarini rivojlantirish hududi	Nankin sh. Sukou rayoni
4	Fan va texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Shenyan sh. Nanxu rayoni
5	Yangi sanoat texnologiyalari hududi	Tyanszin sh.
6	Eksportga mo'ljallangan yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Sian sh.
7	Yuqori industrial – texnologiyalarini rivojlantirish zonasi	Chendu sh.
8	«VEYXAY» yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Veyxay sh.
9	«Chjunshan» yuqori industrial – texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Chjunshan sh.
10	Yangi sanoat texnologiyalari hududi	Chanchun sh.
11	Yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Xarbin sh.
12	Fan-texnika yutuqlarini tajribadan o'tkazish hududi	Chansha sh.
13	Fan – texnika hududi	Fuchjou sh.
14	Yuqori industrial – texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Guanchjou sh.
15	Fan va texnikani rivojlantirish hududi	Xeyfey sh.
16	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Chunshin sh.
17	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Chanchjou sh.
18	Yangi texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Guylin sh.
19	Yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Chjenjou sh.
20	Yangi texnologiyalar tajribasini rivojlantirish zonasi	Lanchjou sh.
21	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Shitszyachjuan sh.
22	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Szinan sh.

23	Yangi texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Shanxay sh.
24	Yuqori texnologiyalar sanoat hududi	Dalyan sh.
25	Fan va texnikani rivojlantirish hududi	Shenchjen EIH
26	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	«Syamin» EIH
27	Xalqaro fan – texnika rivojlantirish hududi	Xaynan EIH

Manba: Capital Access Index. Milken Institute, Policy Brief. Santa Monica, USA, May 2006.

Xitoyda tashkil etilgan texnik iqtisodiy rivojlanish zonalarida esa chet el investitsiyalari bilan birgalikda tashkil etilgan korxonalar soni 30 mingni tashkil etgan (Shulardan 4 mingtasi Pudunda tashkil etilgan), jalb qilingan chet el investitsiyalari esa qariyb 25 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan (Shu jumladan 2 mlrddan oshiqrog'i – Pudun maxsus hududiga to'g'ri keladi). Eksport miqdori bu hududlarda 90 mlrd. AQSh dollarini tashkil etib butun Xitoy Xalq Respublikasi eksportining 7 foizini tashkil etadi. Shundan 36 mlrd. AQSh dollari Pudun maxsus hududidan eksport qilingan, demak 3 foiz eksport qilingan tovar va xizmatlar Pudun erkin iqtisodiy hududiga to'g'ri kelmoqda.

Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiy rivojlanishining asosi bo'lib 1979 yilda xukumat tomonidan o'tkazilgan va iqtisodiyotni integratsiyalash, tashqi iqtisodiy aloqalarni yuksaltirish va chet el investitsiyasini jalb etish borasida «ochiq eshiklar» siyosatining o'tkazilishi bo'lib xizmat qiladi. Bu siyosat o'z o'rnida bir necha davrlardan tashkil topgan.²⁹

Tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlar asosan mamlakatning janubiy – Sharqida joylashganligi uchun bu hududda sanoat ishlab chiqarish va savdo faoliyati, tashqi savdoni rivojlantirish xalqaro iqtisodiy va texnologik kooperatsiya jarayonlarida qatnashishni yo'lga qo'yish uchun xizmat qiladi. Biz yuqorida Xitoy Xalq Respublikasiga jalb qilingan investitsiyalar faoliyati va ularning iqtisodiyotga ta'sirini ko'rib o'tgan bo'lsak, endi o'sha investitsiyalarning erkin iqtisodiy hududlarga qanchalik ta'sir etishini ko'ramiz.

Bu erkin iqtisodiy hududlarga iqtisodiy boshqaruv tizimidan qat'iy nazar huquqlar berilgan. Investorlar uchun bu yerda kamaytirilgan soliq stavkalari, kirish va chiqish uchun maxsus qoidalar amal qiladi. Bu hududlardagi barcha sanoat ishlab chiqarish va savdo korxonalari chet el investitsiyasi hisobiga, bir qismi esa Xitoy Xalq Respublikasi mehnat resurslari hisobiga tashkil etilgan. Bu hududlarda ishlab chiqarilgan

²⁹ Богомолов О.Т. Мировая экономика в век глобализации: Учебник. — М.: ЗАО «Экономика», 2007

mahsulotning teng yarmi xalqaro bozorlarda realizatsiya qilinadi. Erkin iqtisodiy hududlarda mehnatni tashkil qilish va muhofazasi masalalarida mamlakatning boshqa korxonalariga qaraganda bir muncha farqlanadi. Chet el texnikasi va texnologiyasini ishlab chiqarishga jalb etish borasida Shenjen iqtisodiy hududi qo'shma korxonalarida mehnat unumdorligi 5-6 barobar, kapital qo'yilmalarining samaradorligi esa davlat sektoriga qaraganda ikki barobar yuqoridir. Ishchilarning yashash sharoiti va xizmat ko'rsatish darajasi yuqoriligi va yangi xo'jalik usullarining qo'llanilishi uchun barcha sharoitlar yaratilgandir. Chet el investorlari uchun mehnat unumdorligini oshirish – foyda normasining oshishi uchun xizmat qilganligi bois kuchli huquqiy va iqtisodiy asoslangan bo'lishi lozim. Erkin iqtisodiy hududlar iqtisodiyotining rivojlanish dinamikasi shuni ko'ratmoqdaki 2006 yil ma'lumotlariga ko'ra – YaMM ning o'sishi Pekinda 11,3 foizga, Shanxayda 21,4 foizga, Guandunda 31,5 fizga va Shandunda 33,4 foizga o'sgan. Ichki yalpi mahsulot esa bu 5 erkin iqtisodiy hududlarda 180 mlrd. yuanni tashkil etgan bo'lib, eksport va import xajmi oxirgi besh yillikda 3 barobar o'sgan. Uning xajmi esa 55 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Qolgan 30 ta erkin iqtisodiy va texnologik rivojlanish hududlarida ishlab chiqarilgan YaIM esa 76 mlrd. yuanga teng bo'lib, ularning eksporti esa 3,8 mlrd. AQSh dollariga tengdir. Jami erkin iqtisodiy hududlar va erkin rivojlanish hududlariga jalb qilingan chet el kapitali – sanoatda 60 foiz qo'shma qiymat va nodavlat sektorlarida sanoatdagi qo'shimcha mulk asosida 61 foiz qayta ishlab chiqarilgan qo'shimcha qiymatning tashkil topishiga olib keldi. Qo'shimcha qiymat chet kapitali bilan tashkil etilgan korxonalarda 48,8 foizga o'sgan bo'lsa, chet el investorlari jalb qilinmagan jamoa korxonalarida 28,5 foizga, davlat korxonalarida esa 14,4 foizga o'sdi xolos.

Erkin iqtisodiy hududlar rivojlanish dinamikasini tahlilidan ko'rinib turibdiki, bu hududlarning tashkil etilishi haqiqatdan ham iqtisodiyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Buni Pudun iqtisodiy hududi misolida isbotlash mumkin.

Pudun iqtisodiy hududining rivojlanish asoslarini yuqorida aytib o'tdik. Qo'shimcha sifatida shuni takidlash joiz – ki, 1996 yildan boshlab bu iqtisodiy hudud uchun yangi imtiyozlar belgilangan me'yoriy xujjatlar ishlab chiqildi. Bu me'yoriy xujjatlar asosida hududlarda korxonalarining faoliyat ko'rsatishi uchun litsenziyalar berish Pudun rayoni ma'muriyatining o'zida amalga oshiriladigan bo'ldi. Rayon ma'muriyatiga shu bilan birga 30 mln. AQSh dollarigacha bo'lgan loyihalar taqdirini mustaqil xalq etish huquqi ham berildi. Shu bilan bir qatorda bu rayonda

chet ellik tadbirkolar ko'chmas mulklarni, yerni ijaraga olish huquqiga egadirlar. Bu yerda o'zlari uchun ofislar va boshqa qurilish ishlarini amalga oshirishlari mumkin. Qishloq xo'jaligi uchun kerakli bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, ko'mir, metallar va qimmat baho qog'ozlar savdosi uchun 10 mlrd. AQSh dollari xajmigacha bo'ladigan jarayonlar uchun umumiy asosdagi forvrd birjalari tashkil etildi. Bir yil davomida 4 mlrd. AQSh dollari xajmidagi jarayonlar uchun valyuta markazi va valyuta jarayonlarini sug'urta qilish kompaniyalari, chet ellik tadbirkolar uchun Xitoy Xalq Respublikasidagi kompaniyalar aksiyalarini tarqatuvchi qo'shma banklar faoliyat ko'rsatmoqda. Tashkil etilgan ko'pchilik korxonalar eksport mahsulotlari ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan bo'lib, chet ellik investorlarni xizmat ko'rsatish sohasiga, ilmiy ishlab chiqarish birlashmalarini va uning infrastrukturalarini tashkil etish uchun sarflamoqdalar.

Pudun iqtisodiy hududining faoliyat ko'rsatayotgaligi sababli Shanxay rayoni xalqaro iqtisodiy - savdo va bank markaziga aylanib, yirik kompaniyalarning 130 tasi faoliyat ko'rsatmoqda. YaIMning o'sish sur'atlari esa 1980 yildagiga nisbatan 1990 yilda 15 fozga o'sgan bo'lsa, chet el investitsiyalarining salmog'i 2 barobarga o'sib 3.5 mlrd. AQSh dollarin tashkil etdi. 1995 yilda bu rayonda YaIM 41.2 mlrd yuanni tashkil etib, 1994 yilga nisbatan 22 foizga o'sgan. Shu bilan birga 3.5 ming dona chet el investitsiyasi bilan ishlaydigan korxonalar tashkil etilgan bo'lib, jalb etilgan investitsiyalar salmog'i 1995 yilda 14.2 mlrd. AQSh dollarni tashkil etdi. Bu korxonalardan eksport qilingan mahsulot xajmi esa 2.5 mlrd. AQSh dollari miqdoridadir.

Erkin iqtisodiy hududlar bilan bir qatorda Xitoy Xalq Respublikasida yuqori texnologiyalar zonasi ham muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Bunday zonalarning tashkil etilishi, fan – texnika yutuqlarini sanoat ishlab chiqarishga tezroq jalb etish uchun muhim ahamiyatga ega omillardan biridir. Bunday zonalarning tashkil etilishi 1985 yilda Xitoy Xalq Respublikasi Fanlar Akademiyasi rayosati tomonidan Pekin shahriga yaqin bo'lgan Chjunguansunda «Elektron ko'chalar» deb atalgan zona va Shenchjenda ilmiy – texnik sanoat zonasining tashkil etilishi bilan asos solindi.

Erkin yuqori texnologiyali rivojlanish zonasi mamalakat hududida bir tekisda taqsimlanmagan. Bu taqsimlanish mamlakatda fan – texnika yutuqlarini barcha erkin iqtisodiy rivojlanish hududlarida tajribadan o'tkazish imkonini beradi. Bu hududlarning barchasi o'z – o'zini mablag' bilan ta'minlash, iqtisodiy mustaqillik tamoyillari asosida tashkil etilgan.

Bu zonalarga chet el investitsiyalarining kiritilishi ham muhim ahamiyatga egadir. Shu bilan bir qatorda bu zonalarda joylashgan korxonalar soliq va bojxona imtiyozlariga egadir. Bu korxonalarda boshqaruv apparatining ratsional formalaridan foydalanish va ishlab chiqarishning turli xil usullaridan barcha mulk ko'rishlarida foydalanish loyihalari sinovdan o'tkaziladi. Davlat tomonidan moliyalashtirish miqdori ko'p emas, Shuning uchun bu korxonalar ko'pchilik xollarda bank kreditlaridan foydalaniladi. Albatta bu tashkil etilgan zonalarda o'ziga xos muammolar mavjud. Bu muammolar majmuasini 1997 yilda Xitoy Xalq Respublikasiga qaytarib berilgan – Gonkong iqtisodiy offshor hududi faoliyatini tahlil qilish orqali olish mumkin.

§ 6.4. O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish imkoniyatlari va mavjud istiqbollar tahlili

Erkin iqtisodiy hududlarini tashkil etishda mamlakatimizda ham bir qator ishlar olib borilmoqda. Eng asosiylari sifatida 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan «Erkin iqtisodiy hududlari» to'g'risidagi qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida»gi Farmoni (02.12.2008 y. № PF-4059) kabilarni keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan Navoiy shahri xalqaro aeroporti hududida MDH mamlakatlarida birinchi bo'lgan «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etilmoqda. Erkin industrial-iqtisodiy zonaning muvaffaqiyatini belgilovchi eng muhim jihatlardan biri – bu uning yonida joylashgan transkontinental intermodal xab bo'lib, u 2009 yil yanvaridan buyon yuk tashish bo'yicha dunyoda yetakchi sanalgan «Korean Ayr» kompaniyasi tomonidan boshqarilmoqda.

Jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek Navoiy viloyatining sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadlarida, «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zona hududida xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi - zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar va modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish

hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lamda ishlab chiqarishdan iborat etib belgilandi.

Hamda, «Navoiy» EIIZ uchun quyidagi talablar hukumat tomonidan asosiy ustuvorliklar sifatida belgilab olindi:

-«Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonaning faoliyat ko'rsatish muddati 30 yilni tashkil etadi va bu muddat keyinchalik uzaytirilishi mumkin;

-EIIZ faoliyati davomida uning hududida alohida bojxona, valyuta va soliq rejimlari, O'zbekiston Respublikasi norezident fuqarolarining uning hududiga kirish, hududda bo'lish va chiqib ketishning, shuningdek ular tomonidan mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnomalar olishning soddalashtirilgan tartibi joriy etiladi;

-alohida huquqiy tartib, shu jumladan, soliq, valyuta va bojxona tartibi faqat EIIZ hududida faoliyat ko'rsatayotgan va EIIZ direksiyasi tomonidan ro'yxatga olingan xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun amal qiladi;

-«Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zona faoliyatini muvofiqlashtirish va tezkor boshqarish tegishli ravishda davlat organlari vakillaridan tashkil etiladigan Ma'muriy kengash va EIIZ direksiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Ma'muriy kengashning shaxsiy tarkibi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi;

-«Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etilgan barcha hudud EIIZ faoliyat ko'rsatadigan butun davr mobaynida foydalanish va boshqarish uchun Ma'muriy kengashga beriladi;

-«Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zona direksiyasi xo'jalik yurituvchi subyektlarga EIIZ hududida yer uchastkalarini subijaraga topshirish, o'z huquq va majburiyatlarini ijara shartnomasi bo'yicha boshqa shaxsga berish, ijara huquqini garovga qo'yish, ularni ulush sifatida ustav kapitaliga qo'shish huquqsiz ijaraga beradi. EIIZ hududida yer uchastkalarini sotish va boshqacha tarzda o'zgaga berish taqiqlanadi.

O'z navbatida «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga bir qator imtiyozlar taqdim etilgan, xususan - ularga kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi quyidagicha bo'lgan taqdirda yer solig'i, mulk solig'i, daromad solig'i, obodonchilik va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona soliq to'lovi (kichik korxonalar uchun), Respublika yo'l jamg'armasi va Respublika maktab ta'limini rivojlantirish jamg'armasiga majburiy to'lovlardan ozod etilsin:

- 3 million YeVROdan 10 million YeVROgacha - 7 yilga;

- 10 million YeVROdan 30 million YeVROgacha - 10 yilga. Keyingi 5 yil davomida foyda solig'i va yagona soliq to'lovi hajmi amaldagi stavkadan 50 foiz miqdorida belgilanadi;

- 30 million YeVROdan ortiq bo'lganda - 15 yilga. Keyingi 10 yil davomida foyda solig'i va yagona soliq to'lovi hajmi amaldagi stavkadan 50 foiz miqdorida belgilanadi.

EIIZda ro'yxatga olingan xo'jalik yurituvchi subyektlar EIIZ faoliyat ko'rsatadigan butun muddatga eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqarish maqsadida mamlakatga olib kelinayotgan asbob-uskunalar, shuningdek xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlar bojxona to'lovlaridan (bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig'implardan tashqari) ozod qilinadi. O'zbekistonning ichki bozorlarida sotish uchun mo'ljallangan mahsulotni ishlab chiqarish maqsadida mamlakatga olib kiriladigan xom-ashyo, materiallar va butlovchi qismlar uchun bojxona to'lovlari, agar qonun hujjatlarida boshqa imtiyozli tartib ko'zda tutilmagan bo'lsa, belgilangan stavkalarining 50 foizi miqdorida (bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig'implardan tashqari) undiriladi, bunda ularni to'lash muddati 180 kungacha kechiktirilishi mumkin. Qayd etilgan imtiyozlardan foydalangan holda EIIZ hududiga olib kirilgan asbob-uskunalar, xom-ashyo, materiallar va butlovchi qismlar sotilgan yoki bepul berilgan taqdirda, bojxona to'lovlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda byudjetga to'liq hajmda undiriladi.

Shuningdek, «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga quyidagilar ruxsat etildi:

-ular o'rtasida tuzilgan shartnomalar va kontraktlar bo'yicha hisob-kitob va to'lovlarni EIIZ hududida xorijiy valyutada amalga oshirish;

-O'zbekiston Respublikasi rezidentlari bo'lgan boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ish va xizmatlarning haqini erkin almashtiriladigan valyutada to'lash;

-eksport va import qilinadigan tovarlar uchun haq to'lash va hisob-kitob qilishning ularga qulay shartlari va shakllaridan foydalanish.

Umuman «Navoiy» EIIZ O'zbekistonda faoliyatini boshlagan dastlabki tajriba bo'lib, uning qanday rivojlanishi albatta mamlakatimiz iqtisodiyotida juda katta rol o'ynaydi.

Tayanch iboralar: Erkin iqtisodiy hudud, sanoat ishlab chiqarish va moliyaviy erkin hududlar, ma'muriy-iqtisodiy imtiyozlar, investitsion siyosat, qulay investitsion muhit, O'zbekistondagi Navoiy EIIZ.

Bobning qisqacha xulosasi:

Erkin iqtisodiy hududlar – bu muayyan imtiyoz va preferensiyalar ostida alohida ajratilgan mamlakatning qonunchilik tizimidan tashqarida bo'lgan iqtisodiy hududidir. Bunday hududlardan davlatlar o'zining nisbatan qoloq hududlarini rivojlantirish yoki muayyan siyosatni amalga oshirishda tajriba sifatida foydalanishni maqsad qilganlarida qo'llaydilar.

Erkin iqtisodiy hududlarning turli-tuman shakllari mavjud: iqtisodiy ishlab chiqarish zonalari, savdo zonalari, offshor hududlar, erkin turizm zonasi, texnopark va h.k. erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishda AQSh, Braziliya va XXRning tajribalari muhim sanaladi. Chunki ular o'z mamlakati manfaatlaridan kelib chiqqan holda turli modellarni tanlab olganlar va bu samarali ish bergan.

O'zbekistonda ham Navoiy viloyatida EIIZ tashkil etildi va bu mamlakatning ushbu mintaqasini rivojlantirishda muhim rol o'ynashi kutilmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Erkin iqtisodiy hudud deganda nimani tushunasiz?
2. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishdan maqsad nima?
3. Qaysi mamlakatlarning EIIZ tashkil etish bo'yicha tajribalarini bilasiz va ularning xususiyatlari?
4. Offshor hududlarning savdo hududlaridan farqi nimada?
5. Navoiydagi EIIZning istiqbolini qanday baholaysiz?

Adabiyotlar:

- «Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni 25.04.1996
- Karimov I.A. “Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyoti yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi” //Xalq so'zi, 2011 yil 22 yanvar
- Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. T.: “O'zbekiston”, 2010.
- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г
- Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.
- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и

- направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
  - Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
  - Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007
  - Фигурнова, Н. П. Международная экономика: учеб. пособие / Н.П. Фигурнова. — Москва: Издательство «Омега-Л», 2007
  - Shodiyev R.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: G’ofur G’ulom, 2005

7-BOB. XALQARO VALYUTA-MOLIYA VA KREDIT MUNOSABATLAR

§ 7.1. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi

XX asrning 50-60-yillarida xalqaro iqtisodiy, moliyaviy va valyuta munosabatlarini rivojlanishida yangi davr boshlandi. Ochiq iqtisodiyotning umumiy tendensiyasi savdo ayirboshlashuvining tezlashishiga, xalqaro moliyalashtirishning rivojlanishiga, yangi valyuta bozorlarini hosil bo'lishiga, turli mamlakatlar orasida valyuta-moliya munosabatlarining kengayishiga imkon berdi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta munosabatlari pulning jahon puli funksiyasi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiladi. Pul jahon puli sifatida tashqi savdo va xizmatlar, kapital migratsiyasi, foydaning investitsiyalarga ko'chishi, zayom va subsidiyalar berish, ilmiy-texnik almashuv, turizm, davlat va xususiy pul ko'chirishlariga xizmat qila boshladi.

Valyuta munosabatlari odatda milliy va xalqaro darajalarda amalga oshiriladi. Milliy darajada ular milliy valyuta tizimlari (MVT) sohasini qamrab oladi. Milliy valyuta tizimi - bu valyuta qonunchiligi bilan belgilanadigan davlat valyuta munosabatlarini tashkil qilishning shaklidir. MVTning o'ziga xos tomoni u yoki bu davlat iqtisodiyotining, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasini va o'ziga xosligi bilan aniqlanadi. Jahon iqtisodiyotida milliy valyuta tizimi quyidagi holatlari bilan xarakterlanadi:

- milliy valyuta birligi bilan;
- rasmiy oltin va valyuta zahiralarning tarkibi bilan;
- milliy valyuta pariteti va valyuta kursi shakllanishining mexanizmi bilan;
- valyuta qaytishi sharoitlari bilan;
- valyuta cheklanishlarining mavjudligi yoki yo'qligi bilan;
- davlatlarning tashqi iqtisodiy hisob-kitoblarini amalga oshirish tartibi va boshqalar.

Jahon iqtisodiyotida milliy valyuta tizimlarini bog'lovchi zveno bo'lib valyuta kursi va valyuta pariteti xizmat qiladi. Valyuta kursi alohida mamlakatlarning valyutalariga bo'lgan nisbati yoki ma'lum bir davlat valyutasining boshqa bir davlatlar valyutasida hisoblangan «narxi»ni namoyon qiladi. Valyuta pariteti - valyutalarning ulardagi oltinga mos keluvchi nisbatidir. Valyuta kursi amalda hech qachon paritet bilan mos

kelmaydi.

Xalqaro valyuta tizimi (XVT) jahon xo'jaligi doirasida valyuta munosabatlarini tashkil qilishning shaklidir. U jahon kapitalistik xo'jaligi evolyusiyasi natijasida paydo bo'lib, huquqiy jihatdan davlatlararo kelishuvlar bilan rasmiylashtirilgan. Xalqaro valyuta tizimining asosiy elementlari quyidagilardan iboratdir:

- valyuta birliklarining milliy va kollektiv zahiralarini;
- xalqaro likvidli aktivlarning tarkibi va strukturasi;
- valyuta paritetlari va kurslari mexanizmi;
- valyutalarning o'zaro almashuv shartlari;
- xalqaro hisob-kitob shakllari;
- xalqaro valyuta bozori va jahon oltin bozori rejimi;
- valyuta-moliya tashkilotlarini (XVF, XTTB va boshqalar) tartibga soluvchi davlatlararo valyuta-kredit tashkilotlarining maqomi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta tizimining asosiy vazifasi - muhim iqtisodiy o'sishni ta'minlashdan, inflyatsiyani kamaytirishdan, tashqi iqtisodiy almashuv va to'lov oborotining tengligini qo'llab-quvvatlash uchun xalqaro hisob-kitoblar va valyuta bozori sohasini tartibga solishdan iboratdir.

§ 7.2. Xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta tizimi dinamik rivojlanib boruvchi tizimdir. U evolyuion rivojlanish bosqichlarda doimo o'zgaradi va rivojlandi. O'zining evolyuion rivojlanishida Xalqaro valyuta tizimi to'rtta xalqaro valyuta tizimlarini o'zida namoyon qiluvchi to'rt bosqichni bosib o'tgan.

Xalqaro valyuta tizimida oltin standart deb ataluvchi birinchi tizim stixiyali ravishda XIX asr oxirida vujudga keldi. Unda qator davlatlarning valyutalari o'z davlatlarining ichki bozorida erkin ravishda oltinga tenglashtirilgan. Oltin standart tizimi quyidagilar bilan ajralib turgan:

- valyuta birligi ma'lum miqdorda oltin qiymatiga egaligi bilan;
- valyutaning oltinga konvertatsiyalanishi alohida bir davlatning ichida ham tashqarisida ham ta'minlanganligi bilan;
- oltin quymalar erkin ravishda tangalarga almashtirilishi mumkin, oltin erkin eksport va import qilinadi, xalqaro oltin bozorlarida sotilishi bilan;
- milliy oltin zahirasi va ichki pul taklifi o'rtasida kuchli nisbatning saqlanishi bilan.

Oltin standartga asoslangan xalqaro hisob-kitoblar mexanizmi qayd qilingan kursni o'rnatadi. Oltin tanga, oltin yombi, oltin deviz standartlari oltin standartning turlaridir. Oltin standartning bir turidan ikkinchisiga evalyutsion o'tishi xalqaro kapitalistik tizimining rivojlanishi mobaynida ro'y bergan edi.

Kapitalistik xo'jalik faoliyatining asta-sekin murakkablashuvi, jahon xo'jaligi aloqalarining kengayishi va chuqurlashishi, davriy ro'y berib turgan iqtisodiy inqirozlar iqtisodiyotni tartibga solishni, davlatning iqtisodiy jarayonlarni boshqarishga aralashuvini kuchaytirishni obyektiv zaruriyatga aylantirdi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining kuchayib borishi bilan erkin raqobatchilik kapitalizm rivojlanishining alomatlariga javob beruvchi oltin standarti mexanizmi bilan aniqlanadigan valyuta kurslari tizimlari ham o'zgarib boshladi.

Ikkinchi tizim - oltin-deviz standarti Genuya konferensiyasi (1922 y.) qarorlari natijasida vujudga keldi. Keyinchalik u ko'pchilik kapitalistik davlatlar tomonidan tan olindi. Bunda banknotalar oltin emas, balki keyinchalik oltinga almashtirilishi mumkin bo'lgan boshqa davlatlar deviziga (banknota, veksel, cheklar) almashtirilgan. Deviz valyuta sifatida dollar va funt sterling tanlandi. Oltin-deviz standarti amalda tartibga soluvchi valyuta kurslari standarti tizimini oltin valyuta standarti tizimiga o'tish bosqichi bo'ldi. Oltin-valyuta standarti tizimi 30-yillarda tashkil topdi va 50-yillar oxirida to'liq shakllandi. Bu tizim sharoitida qog'oz pullar oltinga almashtirilmaydigan bo'ldi. 1944 yilda bo'lib o'tgan Bretton-Vuds (AQSh) xalqaro konferensiyasida bu tizim huquqiy maqomni oldi. Bretton-Vuds valyuta tizimining o'ziga xos tomonlari quyidagilardan iboratdir:

- oltin davlatlar orasida yakuniy pul hisob-kitoblari funksiyasini saqlab qoldi;

- oltin bilan bir qator turli davlatlar valyutalari qiymati o'lchovi, shuningdek to'lovning xalqaro kredit vositasi sifatida tan olingan AQSh dollari rezerv valyuta bo'ldi;

- dollar boshqa davlatlarning markaziy banklari va hukumat idoralari tomonidan AQSh xazinasida 1 troya unsiyaga (31,1g.), ya'ni 35 dollarga teng bo'lgan kurs (1944 y) bo'yicha oltinga almashtirilgan. Bundan tashqari hukumat organlari va xususiy shaxslar oltinni xususiy bozorda sotib olishlari ham mumkin bo'lgan. Oltinning valyuta qiymati rasmiy qiymat asosida shakllanib bordi va u 1968 yilgacha sezilarli o'zgarmadi;

- valyutalarni bir-biriga tenglashtirish. Ularning o'zaro almashuvi oltin va dollarda belgilangan rasmiy valyuta paritetlar asosida amalga

oshirilgan;

- har bir davlat o'z valyutasining boshqa valyutaga nisbatan kursini barqaror saqlashi kerak bo'lgan. Valyutalarning bozordagi kurslari qayd qilingan oltin yoki dollar paritetidan u yoki bu tomonga 1% dan ortiq o'zgarish kerak edi. Paritetlarning o'zgarishi to'lovlar balansining doimiy buzilishi sodir bo'lganda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan;

- valyuta munosabatlarini davlatlararo tartibga solish asosan Bretton-Vuds konferensiyasida tashkil qilingan Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) orqali amalga oshirildi. U a'zo davlatlar tomonidan rasmiy valyuta paritetlari, kurslari va o'zaro erkin valyuta almashtirishga amal qilishlari ta'minlangan.

Bretton-Vuds kelishuvi xalqaro valyuta tizimining rivojlanishini eng muhim bosqichi hisoblanadi. Birinchi marta xalqaro valyuta tizimi hukumatlararo kelishuvlarga asoslana boshladi. Oltin-dollar standarti tizimini mustahkamlagan Bretton-Vuds tizimi xalqaro savdo oborotining kengayishda, sanoati rivojlangan davlatlar ishlab chiqarishining o'sishida ham muhim rol o'ynadi.³⁰

60-yillarning oxiriga kelib Bretton-Vuds tizimi jahon xo'jaligining kuchayayotgan baynalminallashuvi bilan, transmilliy korporatsiyalarining valyuta sohasidagi faol chayqovchilik faoliyati bilan qarama-qarshi chiqa boshladi. Oltin-dollar standarti rejimi amalda asta-sekin dollar standarti tizimiga aylana boshladi. Shu bilan birga 60-yillar oxirida dollarning jahondagi mavqei G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiyaning iqtisodiy quvvati va ta'sir doirasini oshishi natijasida sezilarli yomonlashdi. AQShdan tashqaridagi dollar zahiralari jahon iqtisodiyotida juda katta summada bo'lib, yirik yevrodollar bozorini tashkil qilgan edi. AQSh to'lov balansining kamomadi (defitsiti) mumkin bo'lgan normalardan ortib bordi. Bretton-Vuds tizimining dollarni oltinga aylantirish haqidagi talabi AQSh uchun og'irlik qilib qoldi, Chunki o'z zahiralari hisobidan oltinning past narxini saqlab turishi kerak edi. 70-yillar boshida Bretton-Vuds tizimi amalda o'z faoliyatini to'xtatdi. AQSh dollarni oltinga rasmiy narxlarda almashtirishdan bosh tortdi. Natijada jahon bozorlarida oltinning bahosi keskin ko'tarilib ketdi.

1976 yilda Kingstonda (Yamayka) bo'lib o'tgan XVFning navbatdagi majlisida dunyoda xalqaro valyuta tizimining asoslari aniqlandi. Yamayka kelishuvidan kelib chiqqan holda xalqaro valyuta mexanizmini tashkil etuvchilar deb quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

---

³⁰ Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtayev A.A., Xakimov N.Z., Salixova N.M. Jahon iqtisodiyoti va XIM. T.: 2006

1. Oltinning qiymat o'lhovi va valyuta kurslarini hisoblashning boshlang'ich nuqtasi sifatidagi vazifasi bekor qilindi. Oltin erkin narxli oddiy tovarga aylanadi. Shu bilan bir qatorda u alohida likvidli tovar bo'lib ham qoldi. Ya'ni, zarur bo'lganda oltin sotilishi mumkin, olingan valyuta esa to'lov uchun ishlatilishi mumkin bo'lib qoldi.

2. Asosiy zahira valyuta qilish va boshqa rezerv valyutalarning rolini kamaytirish maqsadida SDR (Special drawing rights - SDR) - «maxsus o'rnini olish huquqi» standarti kiritildi.

3. Davlatlarga valyuta kursining xohlagan rejimini tanlab olish huquqi berildi. Davlatlar o'rtasidagi o'zaro valyuta munosabatlari ularni milliy pul birliklarining suzuvchi kursiga asoslanadigan bo'ldi.

Xalqaro moliyaviy qonunlarda kurslarning o'zgarishi ikki asosiy omil bilan belgilanadi:

a) davlatlarning ichki bozorlarida valyutalarning real qiymatlari nisbati bilan;

b) xalqaro bozorlarda milliy valyutalarga bo'lgan talab va takliflar nisbati bilan.

§ 7.3. Xalqaro rezerv valyuta birliklari

90-yillarning boshiga kelib suzuvchi kurslar faktorini amalga oshirilishi munosabati bilan quyidagi elementlar asosida yetarli darajada murakkab bo'lgan xalqaro valyuta tizimini tashkil qilish sxemasi vujudga keldi:

1. Asosiy ustun birliklar tanlanadi. Bu bilan ular milliy valyutalar munosabatlarini, aniqrog'i o'z valyuta kurslarini saqlab qoldilar;

2. Valyuta kurslarinig o'zgarish darajasi bir xil bo'lmasdan, diapazoni keng edi. Bunda ma'lum diapazon doirasida faqat ayrim valyutalarga nisbatan valyuta kursi saqlanadi, boshqa valyutalarga nisbatan kurs erkin o'zgarib turadi.

Amalda davlatlar e'lon qilgan valyuta rejimlari xilma-xildir. 1988 yilda jahonning 58 davlati o'z valyutalarining asosiy hamkorlaridan birining valyutasiga nisbatan kursini o'rnatishga qaror qildilar. Bular AQSh dollari (39 ta davlat), fransuz franki (frank zonasining 14ta davlati) yoki boshqa valyutalarda (5 ta davlat). Ayrim davlatlar o'z valyutalarini SDRga (17 ta davlat) yoki boshqa valyutalar savatchasiga (29 ta davlat) bog'ladilar. Bundan tashqari, 4 ta davlat yagona valyutaga nisbatan cheklangan moslashuvchanlik rejimini ma'qullaydilar. O'z navbatida Yel ning 8 davlati o'zlari uchun valyuta hamkorligi mexanizmini ta'sis etishib,

o'z valyuta kurslarini barqarorlashtirdilar. Jahonning 19ta davlatlari Shu jumladan, AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya va Yaponiya mustaqil suzish rejimini tanladilar.

Yamayka kelishuvi jamoa valyuta birligi sifatida «maxsus o'rnini olish huquqi» (SDR) ni tan oldi. SDR 1969 yilda oddiy kredit vositasi sifatida yaratilgan edi. Biroq keyinchalik SDRni «xalqaro valyuta tizimining zahira aktivi» ga aylantirish vazifasi qo'yildi. Oldiniga SDR birligi dollarning oltin qiymatiga (1970 y.) mos ravishda oltinga tenglashtiriladi. 1974 yilning iyulida valyutalarning suzuvchi kursga o'tishi bilan SDRning oltin qiymati bekor qilindi. Bu valyuta birligining kursi valyuta savatchasi - tashqi savdosi jahon savdosining 1% dan kam bo'lmagan 16 davlat valyutalarining o'rtacha kursi asosida aniqlanardi. 1981 yildan boshlab SDR 5ta davlat valyutasi (AQSh dollari, GFR markasi, yapon ienasi, fransuz franki va Angliya funt sterling) to'plamidan kelib chiqdan holda aniqlanadigan bo'ldi.

Valyuta korzinasini - bu bir valyuta o'rtacha hisoblangan kursining boshqa valyutalarning ma'lum to'plamiga nisbatan solishtirish usulidir. Valyuta kursini hisoblash uning tarkibi, valyuta komponentlarining o'lchovi, valyutalarning dollarga nisbatan bozor kursiga bog'liq.

SDR foizlar keltiradi. Mamlakat agarda SDRdagi avuarlar assotsiatsiyalaridan ko'p bo'lsa foizlar oladi va aksincha SDRdagi avuarlari asosiatsiyalaridan kam bo'lsa foiz to'laydi. SDR birligi birlikdir. U XVFnning maxsus schetlarida XVFga a'zo davlatlarga ajratilgan kvotalar asosida keltiriladi. Bu kvotalardan konventirlanadigan valyuta sotib olish yoki to'lov balansi defitsitini to'lash uchun foydalaniladi. Ammo ularning kapitalistik dunyo umumiy valyuta zahiralaridagi ulushi -6%ga yaqin bo'lib uncha katta emas (7.3.1.-jadval).

Ko'pgina iqtisodchilar SDRni kamroq zahira valyuta sifatida, ko'proq kredit sifatida ko'rish mumkin deb hisoblaydilar. Xullas, SDR ham zahira valyuta ham kreditdir. Uni yaratuvchilardan biri aytganidek SDR «ayrimlar qora yo'lli oq ayrimlar oq yo'lli qora jonivor sifatida ko'radigan» - zebraga o'xshaydi.

Valyuta savatchasi qiymati asosida belgilanadigan yana bir jamoa zahira valyuta birligi EKYUdir. EKYU (European currency unit) YeiGa kiruvchi Yevropaning ilg'or 12 davlati valyutalariga asoslangan edi. Ular bir valyutaning savatchadagi og'irligi a'zo-davlatlarning Yei YaMMsi va Ittifoq ichidagi eksportdagi ulushiga muvofiq belgilanadi. 1 EKYU taxminan 1,3 AQSh dollariga tenglashtirilgan edi. SDRdan farqli ularoq EKYUning rasmiy emissiyasi qisman naqd oltin va dollarga aylantirilgan.

SDR birligi qiymati (1994 yil 15 avgustdagi holati)

Valyuta	Valyuta qiymati (valyuta birligi)*	15 avgustdagi almashtirish kursi**	Dollar ekvivalenti***
Nemis markasi DM	0,4530	1,55150	0,291787
Fransuz franki	0,8000	5,32800	0,150150
Yapon ienasi	31,8000	100,370000	0,316828
Buyuk Britaniya Funt sterlingi	0.0812	1,54400	0,125373
AQSh dollari	0,5720	1,00000	0,572000
JAMI			1,456138

Izoh: 1 SDR=1,45 614 AQSh doll. 1 AQSh doll.= 0,686748 SDR

SDR savatchasining valyuta komponentlari.

* Valyuta birliklarida AQSh dollari uchun almashuv kursi, bir funt uchun AQSh dollarida hisoblangan funt sterlingi kursidan tashqari.

** valyuta komponenti ahamiyatining almashuv kursi ahamiyati nisbatining natijasi sifatida hisoblangan AQSh dollaridagi ekvivalent.

*** AQSh dollarining SDRdagi rasmiy qiymati-dollar ekvivalenti summasiga teskari kattalik ya'ni verguldan so'ng oltinchi belgigacha 1/1,456138.

Xuddi SDR kabi EKYU ham naqdsiz shaklda - ular bo'yicha naqdsiz ko'chirishda markaziy banklar (yoki tijorat banklari) schyotlarida yozuv sifatida namoyon bo'ladi.

Yevropa valyuta tizimida (EVT) YeI har bir a'zosi valyutasining EKYUda hisoblangan asosiy kursi belgilangan. Mana shu asosiy kurs negizida valyutalarning o'zaro kursi hisoblanadi. Bu kursdan kurslar amalda 2,25% dan ortiq farq qilishi mumkin emas. YeVTga qo'shilgan ispan peseti uchun imtiyozli rejim va Italiya lirasi uchun 1993 yil avgustidan 15% gacha o'zgarishlar chegarasi o'rnatilgan.

EKYU yaratishdan maqsad - ayrim YeIga a'zo davlatlarni valyuta kurslarining barqarorligiga erishish edi. EKYUni yaratishning undagi muhim tomonlaridan biri AQSh dollarining oltinni o'rnini bosish uchun yetarli darajada ishonchli emasligidir.

Bundan tashqari EKYUni yaratish Yevropa valyuta tizimini dollar o'zgarishi va AQShning iqtisodiy total diktatiga bog'liqlikdan ozod qilinishi ham ko'zda tutildi. EKYU qo'shma fondlar va xalqaro valyuta-kredit moliya tashkilotlarida valyuta birligi sifatida, yagona qishloq xo'jaligi narxlari, YeI a'zolari markaziy banklarining valyuta

³¹ Международный финансовый рынок: учеб. пособие / под ред. д-ра экон. Наук, проф. В.А. Слепова, д-ра экон. Наук, проф. Е.А. Звоновой. – М.: Магистр, 2007.

intervensiyasini o'tkazishda hisob-kitoblari valyutasi sifatida namoyon bo'ladi. 500dan ortiq yirik xalqaro tashkilotlar EKYUdan kredit berishda foydalanadilar.

§ 7.4. Yevropa valyuta tizimi

Yevropa iqtisodiy hamjamiyatining tuzilishi yagona Yevropa valyutasini yaratishni ko'zda tutmagan edi. Ammo 70-yillarning o'rtalariga kelib yagona valyuta ittifoqini tuzish yo'llarini qidirish faollashdi. Yevropa hamjamiyati liderlari nafaqat AQSh dollariga muqobil valyuta birligini yaratish, balki valyuta intervensiyasini amalga oshirish, valyuta o'zgarishlarini davlat tomonidan nazorat qilishni amalga oshirishga harakat qildilar.

Murakkab muzoqaralar natijasida YeI doirasida 1979 yilning martida Yevropa valyuta tizimi (YeVT) tashkil topdi. YeVT - umumiy iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiluvchi, iqtisodiy integratsiya doirasida milliy valyutalarning ishlashi bilan bog'liq bo'lgan xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimidir. YeVT - jahon valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Yevropa valyuta tizimini yaratilish tarixining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat. 1972 yilda YeIHning, Vazirlar Kengashi hamjamiyatiga kiruvchi davlatlar valyutalarining bir-biriga nisbatan o'zgarishi amplitudasini cheklash haqida qaror qabul qildi. Ushbu maqsadga erishish uchun Markaziy banklar valyuta bozoridagi intervensiyalarini muvofiqlashtirishlari lozim edi. shunday qilib «Yevropa valyuta iloni» tug'ildi. YeIH, davlatlari valyutalarining bir-biriga nisbatan kursining o'zgarishi turli yillarda $\pm 4,5\%$ gacha ruxsat berildi. Grafik tasvirda «ilon» YeIHga a'zo 6ta davlat (GFR, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya, Lyuksemburg) valyutalarining o'zaro kursining o'zgarishlarini eng kam miqdorini bildirgan. Agar mamlakat valyutasining kursi mumkin bo'lganidan pastga tushib ketsa, Markaziy bank milliy valyutani chet el valyutasida sotib olishi lozim bo'lgan.

«Valyuta iloni» a'zo-davlatlarning u yoki bu tarkibi bilan 1979 yilda V.Jiskar d'Esten va G.Shmidt taklifi bilan Yevropa valyuta tizimi kiritilgunicha amalda bo'ldi. YeVT o'zida uch muhim elementni (EKYU - YeVT asosiga, valyuta kurslari va intervensiyalari mexanizmi, Hamjamiyat davlatlari valyutalari nisbatida har ikki tomonga $\pm 2,25\%$ dan ortiq o'zgarishi mumkin emasligini) qamrab oladi. Yevropa valyuta

tizimida valyuta intervensiyasi bilan bog'liq vaqtinchalik to'lov balansi defitsiti va hisob-kitoblarni qoplash uchun Markaziy banklarga kredit berish yo'li bilan davlatlararo mintaqaviy valyutani tartibga solish amalga oshirilgan. Yevropa valyuta tizimi oldiga quyidagi maqsadlar qo'yilgan:

- EI ichida yuqori valyuta barqarorligini o'rnatish;
- barqarorlik sharoitida o'sish strategiyasining asosiy elementi bo'lish;
- iqtisodiy rivojlanish jarayonlarining o'zaro bog'liqligini kuchaytirish va Yevropa jarayoniga yangi turtki berish;
- xalqaro iqtisodiy va valyuta munosabatlariga barqarorlashtiruvchi ta'sir ko'rsatish.

Yevropa valyuta tizimi harakat mexanizmi EKYU tashkil qilish va barqaror, ammo tartibga solinuvchi YeI davlatlari orasida valyuta kurslari orqali qiymatni o'zaro o'lchash negizini o'rnatishni ko'zda tutadi. YeVT valyuta rezervlarini umumiy foydalanishga berilishini kafolatlaydi. yaratilgan tizim YeI ichida kredit mexanizmlarining butun bir arsenalini harakatga keltiradi. Yevropa valyuta tizimining faoliyat jarayoni va rivojlanish «Delor rejasini» bilan chambarchas bog'liq. 1989 yilda YeIning atoqli arbobi (YeIK raisi) J.Delor Yevropa valyuta birlashuvining uch bosqichli rejasini tasvirlagan hisobotni taqdim qildi. Bu plan quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1) alohida YeI davlatlarining muvofiqlashtirilgan iqtisodiy va valyuta siyosatini amalga oshirish; 2) YeI Markaziy bankini tashkil qilish; 3) Milliy valyutalarni YeI ning yagona valyutasiga almashtirish.

1990 yilda Yevropa valyuta tizimi kengaydi. Unga Angliya, Ispaniya, Portugaliya kirdi. 1991 yilda yagona Yevropa hududini tashkil qilish haqidagi Maastrixt shartnomasi imzolandi. Bu shartnomaga muvofiq YeI a'zolarining hukumat boshliqlari valyuta ittifoqini tuzish haqida kelishib oladilar.

G'arbiy Yevropa valyutalari o'zgarishini tartibga solish maqsadida tuzilgan Yevropa valyuta tizimi qariyb 15 yil mobaynida o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajardi. Ammo 1992 yilning kuzidan u izdan chiqib boshladi. Bir yil mobaynida 1992 yil sentYabridan YeVT dan Angliya funt sterlingi, Ispaniya peseti va Portugaliya eskudosi devalvatsiya qilindi.

Buning asosiy sabablaridan biri - qayd qilingan davlatlar markaziy banklarining valyuta devalvatsiyasiga umid qilib, kursni pasayishiga o'ynayotgan birja olib-sotarlarining tobora kuchayayotgan hujumlariga dosh berishga qodir emasliklaridadir. Natijada 1993 yil yozida YeVT ga kiruvchi 8 pul birligidan 5 tasi - Fransiya va Belgiya franki, Daniya

kronasi, Ispaniya peseti va Portugaliya eskudosi o'rnatilgan eng past darajaga tushib qoldi. Markaziy banklar tomonidan o'z valyutalarini sun'iy ravishda ushlab turish mumkin emas degan qapop qabul qilindi. Ular belgilangan kurslar atrofida u yoki bu tomonga 15%ga o'zgarishlari mumkin. Markaziy banklar shuningdek almashish kurslarini qo'llash maqsadida yuqori darajada saqlab turgan hisobga olish stavkalarini pasaytirishlari mumkin.

Maastrixt shartnomasi qaroriga muvofiq YeI davlatlari tomonidan valyuta ittifoqi tuzishning oxiri, ya'ni milliy valyutalar bir-biriga nisbatan yakuniy qayd qilinadigan bosqichi 90-yillar oxirida ro'y berishi kerak edi.

EI rejasiga binoan valyuta ittifoqni tashkil qilinishi uch bosqichda amalga oshirilishi kerak edi.

1998 yilda boshlanadigan birinchi bosqichda valyuta ittifoqiga kirish uchun ruxsatnoma beradigan mezonlar javob beradigan davlatlar aniqlanadi. Maastrixt shartnomasi tomonidan belgilangan bu mezonli qarorga quyidagilarni - inflatsiya darajasi, davlat byudjeti kamomadi (3%dan ortiq emas), hisobga olish stavkasining o'lchami, milliy valyutaning barqarorligi va boshqalarni kiritish mumkin.

Ushbu mezonlarga to'liq javob beruvchi davlatlar birinchi guruhga kirib, bu guruh davlatlari, valyuta ittifoqini tashkil qiladi. Avvaliga bu mezonlarga faqat Germaniya, Lyuksemburg, Irlandiya va Avstriya javob bergan edi. 1998 yilning oxirigacha Markaziy Yevropa banki tashkil qilinib, Yevropa Markaziy banklar tizimi harakatga keltirildi.

Ikkinchi bosqichda (1999-2001 yy.) Markaziy Yevropa banki, birinchi qadam sifatida valyuta almashtirish bo'yicha operatsiyalarda yagona valyutani ishlata boshladi. Tijorat banklari va moliyaviy tashkilotlar undan valyuta bozorlarida keng foydalanisha boshladilar.

Keyingi uchinchi bosqichda (2002 y.) milliy tanga va qog'oz pullarni yangi Yevropa pul birligi Yevro bilan almashtirildi. yangi yagona valyuta naqd pul muomalasiga kiritildi. Milliy valyutada amalga oshirilayotgan hisob-kitoblar tizimiga mos o'zgartirishlar kiritildi. Boshlanishida (6 oy mobaynida) yangi valyuta milliy valyutalar bilan bir vaqtda muomalada bo'ldi. Bu davrning oxiriga kelib, rejaga muvofiq milliy valyutalar «to'lov vositasi statusini yo'qotdilar». Uchinchi bosqichda Yevropa valyuta-iqtisodiy ittifoqi hududida barcha bank schyotlari Yevropa valyutasiga konvertirlanadigan bo'ldi.

Yagona Yevropa valyutasi, iqtisodchi olimlarning fikricha, dunyoda eng kuchlilardan biri bo'lishi uchun barcha imkoniyatlarga ega. U inflatsiya bilan ko'rashishni yengillashtirib, AQSh va Yaponiya bilan

bozorlar uchun ko'rashda YeI davlatlari tovar va xizmatlarining raqobatbardoshligini oshirib YeI barqarorligining muhim omiliga aylanib boradi.

Yevroning paydo bo'lishi qimmatli kog'ozlar bilan bog'liq barcha kelishuvlar hajmining oshishiga olib kelishi lozim. yagona valyutaning kiritilishi butun dunyo investorlarining YeI ga bo'lgan qiziqishlari tobora oshirib bormoqda. Yevroni juda muhim bo'lgan valyuta bozoriga aylantirish kerak. yagona valyutaning o'zi esa kapital bozorida dollarning o'rnini egallash uchun barcha imkoniyatlarga ega. Yevro ga o'tish butun dunyodagi moliyaviy holatga muhim o'zgartirishlar kiritmoqda. yagona Yevropa valyutasi dollar va iena bilan teng raqobat qilishi mumkin. Banklar, qonunga ko'ra, kelishuvlar sonining keskin o'sishi va investitsiyalarning yanada baynalminallashuvi sababli moliyaviy bozorlarda oladigan foydalarining oshishiga umid qilishlari kerak.

Yangi pul birligi, shuningdek bor valyutani boshqa valyutaga almashtirish bilan bog'liq bo'lgan sezilarli harajatlarni yuqotish imkonini beradi. Bu harajatlarda ba'zi hisob-kitoblarga qaraganda yiliga 40 mlrd. AQSh dollaridan 50 mlrd. dollargacha borgan. Masalan, 2 ming dollar bilan 10-12 kun G'arbiy Yevropa davlatlari bo'ylab yurgan fransuz sayyohi bir valyutani ikkinchi valyutaga almashtirishda bu summaning qariyb 40-50%ini yo'qotgan. Ayni paytda, yevroning paydo bo'lishi bilan negizida YeI ichida endi tenglashtiriladigan hisobga olish stavkalari farqi yotadigan operatsiyalar ham yo'qoladi.

§ 7.5. Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari

Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari jahon xo'jaligida, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning juda muhim bo'g'inlaridan biridir. XX – XXI asrlar bo'sag'asida jahon mamlakatlarida moliya bozorlari gurkirab rivojlandi. Dunyoning ilg'or davlatlari umumiy moliya aktivlari, ularning yalpi ichki mahsulotiga (YaIM) nisbatan 2,5 barobarga o'sdi. Jahon valyuta va savdo operatsiyalari qiymatlarining nisbati esa dunyoning ilg'or davlatlari umumiy aktivlari, ularning yalpi ichki mahsulotiga nisbatan 2,5 barobar tez o'sdi. Jahon valyuta va savdo operatsiyalari qiymatlarining nisbati 1980 yildagi 10:1 dan 1992 yildagi 60:1 gacha o'sdi. Shu bilan birga, xorij ekspertlarining fikricha, davlat obligatsiyalarining xalqaro bozori ba'zi bir kattaliklar bo'yicha faqatgina 1920 yildagidek faoldir.

Kapitalni harakatchanligi asr boshidagi darajaga yaqinlashmoqda, xolos.³²

Jahon iqtisodiyotida faoliyatidagi kapital davriy oboroti qonuniyati moliyaviy bozor rivojlanishining obyektiv asosidir. Jahonning ba'zi joylarida ortiqcha erkin kapital paydo bo'ladi, ba'zi joylarda unga talab paydo bo'ladi. Jahon valyuta moliya-kredit bozorlari bu qarama-qarshiliklarni jahon xo'jaligi darajasida hal qiladi. Jahon valyuta, kredit, qimmatli qog'ozlar bozorlari tashkil topishining ko'rinishi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- kapitalning ishlab chiqarish va bank ishida konsentratsiyasida;
- xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvida;
- banklararo telekommunikatsiyalarining rivojlanishida.

Valyuta bozorlari - xorijiy valyutaning milliy valyutaga bo'lgan talab va taklifi asosida hosil bo'luvchi kurs bo'yicha oldi-sotdisini amalga oshiriladigan markazdir. Milliy valyuta bozorlari rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan barcha davlatlarda mavjud. Milliy bozorlar va ularning o'zaro aloqalari rivojlanib borishi bilan yagona jahon valyuta bozori vujudga keladi. U o'z ichiga jahon, mintaqaviy, milliy (mahalliy) valyuta bozorlarini o'z ichiga oladi. Bu bozorlar valyuta operatsiyalarining hajmi, xarakteri va operatsiyalarda qatnashayotgan valyutalar miqdori bilan bir-biridan farq qiladi. Jahon valyuta bozorlari jahon moliya markazlarida (JMM) to'planadi.

Jahon moliya markazlari - bu banklar, ixtisoslashgan kredit-moliya institutlari yig'iladigan joy. Unda xalqaro valyuta, kredit, moliya operatsiyalari, qimmatli qog'ozlar, oltin oldi-sotdisi amalga oshiriladi. Xalqaro moliya markazlari orasida London, Nyu-York, Frankfurt, Parij, Syurix, Tokiodagi bozorlar ajralib turadi. 1973 yildan 1992 yilgacha valyuta operatsiyalar hajmi kuniga 10-20 mln. AQSh doll. dan 900 mlrd. AQSh doll.ga o'sdi.

90-yillarning boshida xalqaro valyuta savdosining 50% ga yaqini uch jahon valyuta bozorida amalga oshiriladi. Jumladan, London valyuta bozorida kuniga 187 mlrd. doll., Nyu-York - kuniga 129 mlrd. doll., Tokio valyuta bozorida esa kuniga xalqoro valyuta savdosining 115 mlrd. dollari amalga oshirildi. 90-yillar o'rtasiga kelib, xalqaro valyuta operatsiyalarining umumiy kunlik hajmi 1 trln. 230 mlrd. doll. ga yetdi. Mintaqaviy va mahalliy valyuta bozorlarida ma'lum bir konvertirlanadigan valyutalar bilan operatsiyalar o'tkaziladi. Masalan, Xitoyning valyuta markazlarida 5ta asosiy sanoati rivojlangan davlatlarning valyutalari bilan

---

³² Международный финансовый рынок: учеб. пособие / под ред. д-ра экон. Наук, проф. В.А. Слепова, д-ра экон. Наук, проф. Е.А. Звоновой. – М.: Магистр, 2007.

operatsiyalar o'tkazadi. Zamonaviy jahon xo'jaligida valyuta bozorlari uchun quyidagilar o'ziga xosdir:

1. Jahon xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi, valyuta savdosi amalga oshirishda avtomatik aloqa vositalaridan keng foydalanish asosida valyuta bozorlarini baynalminallashuvi;
2. Valyuta operatsiyalarining nomarkazlashuvi va global miqyosi;
3. Valyuta operatsiyalarining unifikatsiyasi;
4. Chayqovchilik savdosining keng miqyosidaligi.

Valyuta kurslarining barqarorligi.

Valyuta bozorlari xalqaro hisob-kitoblarni operativ amalga oshirish, xalqaro valyuta bozorlarining kredit va moliya bozorlari bilan o'zaro aloqasini ta'minlaydi. Valyuta bozorlari yordamida banklar, korxonalar, davlatlarning valyuta zahiralari to'ldiriladi. Bundan tashqari, valyuta bozorlari mexanizmidan iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarilishida, shu jumladan makrodarajada davlatlar guruhi doirasida (masalan, YeI) foydalaniladi. Institutsion nuqtai nazarida, valyuta bozorlari - bu birja, brokerlik firmalari, banklar, korporatsiyalar va shuningdek transmilliy korporatsiyalar umumiyligidir. 80-yillarning oxirida banklararo bozorda o'zaro bir-birlari bilan, shuningdek savdo-sanoat mijozlari bilan 85-90% atrofida valyuta savdosini amalga oshirilgan bo'lsa, 90-yillar o'rtalarida savdo kelishuvlarining tobora ko'pchiligi banklar emas, investitsion fondlar tomonidan amalga oshirilgan edi.

Xalqaro kredit-moliya munosabatlari ssuda kapitalining jahon kredit va moliya bozorlaridagi harakati bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimini qamrab oladi. Xalqaro kredit bozorida davlatlar o'rtasida qaytarish, vaqtli, foiz to'lash shartlari bo'yicha pul kapitalining harakati ro'y beradi. Jahon kredit bozori - ssuda kapitalining bir qismidir. Ssuda kapitali bozori o'z ichiga birinchidan, jahon pul bozorini olsa (1 kundan 1 yilgacha qisqa muddatli depozit-ssuda operatsiyalari, shuningdek yevrovalyutalar bozorini o'z ichiga oladi), ikkinchidan, jahon kapitali bozorini (o'rta va uzoq muddatli xorijiy kreditlar va yevrokreditlar bozorini-1 yildan 15 yilgacha) o'z ichiga oladi.

Jahon moliya bozori - bu ssuda kapitallari bozorining bir qismi bo'lib, unda asosan qimmatbaho kog'ozlarning emissiyasi va savdo-sotig'i amalga oshiriladi. Jahon ssuda kapitali bozori milliy ssuda kapitali bozorlarining xalqaro operatsiyalari asosida paydo bo'ladi, ularning baynalminallashuvi davomida rivojlanadi. Jahon ssuda kapitallari bozori oxirgi o'n yillikda tez rivojlandi. Bunga sabab ssuda kapitali harakatining

uzoq muddatli an'analari, bu harakatni milliy darajada tartibga soluvchi davlatlarning huquqiy normalarining liberallasuvi, qimmatli qog'ozlar harakatining kengayishi, integratsion jarayonlardir. Jahon ssuda kapitali bozori jahon xo'jaligida ssuda kapitali harakatini ta'minlovchi turli kompaniya, bank valyuta-kredit munosabatlari birligini qamrab oladi. Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishining XX asr oxirigidagi muhim tendensiyasi shundaki, xalqaro kredit-moliya munosabatlari o'sish sur'atlari bo'yicha sanoat ishlab chiqarish va xalqaro savdodan ancha oldindadir.

XX asrning 50-yillari oxiridan boshlab xalqaro kredit-moliya bozorining rivojlanishi jahon ssuda kapitali bozorining o'ziga xos tomoni - yevrobozorning vujudga kelishi va kengayishiga sabab bo'ldi.

Yevrobozor - bu yevrovalyutada kredit zayomlar bo'yicha operatsiyalar amalga oshiriladigan bozordir.

Yevrovalyuta - mamlakatning biror bir xorijiy bank hisobiga o'tkazilgan va shu banklar tomonidan barcha davlatlarda, shu jumladan, emitent davlatda ham operatsiyalar amalga oshirishda foydalanadigan konvertirlanadigan valyutasidir.

Yevrobozorlar - davlat, hukumat bozori degan maqomga ega emas. Ularning paydo bo'lishiga korxonalar, investorlar, shuningdek ba'zi bir davlatlarning ehtiyoji sabab bo'ladi. yevrobozorlardagi operatsiyalar ayrim davlatlarni davlat tomonidan valyutani tartibga solinuviga va soliq qonunchiligiga bo'ysunmaydi. Jahon iqtisodiyotida yevrobozorlar 50-yillar oxirida yuzaga kelgan bo'lib, buning asosiy sabablari quyidagilardan iboratdir:

1. Dollarni AQShdan tashqarida joylashtirish taklifining paydo bo'lishi.

2. Yevropada dollarga bo'lgan talabning kattaligi.

3. AQShdagi tartibga solishning bu davlatda dollar bilan valyuta operatsiyalarini o'tkazishning erkin bozordagiga nisbatan mushkullashtirilganligi.

4. Yevropa banklarining xalqaro operatsiyalarini moliyalashtirish qurolini topishga bo'lgan istagi va boshqalar.

Yevrobozorlarning rivojlanishi jahon miqyosida moliyaviy resurslarga talab va taklifning erkin nisbatini yaratishga imkon berdi. Yevrobozorlar korxonalariga moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojlarini ichki kapital bozoriga murojaat qilmasdan qondirish imkoniyatini beradi. Ular moliyaviy resurslarni ratsional joylashtirish imkoniyatini beradi.

Shunday qilib, yevrobozorlar o'z faoliyatlarini diversifikatsiya qilib

jahon miqyosi o'Ichamlarini oladi. Ular kapital joylashtirish va kreditlash bo'yicha operatsiyalarni barcha xalqaro operatorlarga taklif qiladi. Yevrobozorlar barcha yirik xalqaro banklarni, jahon moliyaviy markazlarni va barcha konvertirlanadigan valyutalarni mobilizatsiya qiladi. Yevrobozorlarning rivojlanishi yangi moliyaviy markazlarni (Singapur, Gongkong, Quvayt, Kayman orollari va boshqalar) paydo bo'lishiga olib keldi. 1981 yilning dekabrda Nyu-Yorkda xalqaro bank xizmatlari bo'yicha erkin zona paydo bo'lgan bo'lsa, 80-yillarning oxiriga kelib yangi jahon moliya markazlarida butun dunyo xalqaro valyuta-moliya operatsiyalarining uchdan bir qismi to'plangan edi. shunday qilib, yevrobozorlarni rivojlanishi va xalqaro moliyaviy bozorlarni baynalminallashuvi xalqaro iqtisodiy munosabatlar uchun tovarlar bozorini rivojlanishi va baynalminallashuvida xalqaro mehnat taqsimoti kabi ahamiyatga ega bo'ldi.

Tayanch iboralar: valyuta kursi, valyuta pariteti, oltin standart tizimi, oltin-deviz standarti tizimi, oltin-valyuta standarti tizimi, Yamayka tizimi, SDR, ssuda bozori, yevrobozorlar, yevrodollar.

Bobning qisqacha xulosasi:

XX asrlarning 50-60-yillarida xalqaro moliya va valyuta munosabatlarining rivojlanishida yangi davr boshlandi. Ochiq iqtisodiyotning umumiy rivojlanish tendensiyasi savdoda tovar ayirboshlashning tezlashishiga, xalqaro moliyaning rivojlanishiga, yangi valyuta bozorlarini hosil bo'lishiga, mamlakatlar orasida valyuta-moliya munosabatlarini kengayishiga imkoniyat yaratmoqda.

Jahon iqtisodiyotida valyuta munosabatlari pulning jahon puli funksiyasi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Valyuta munosabatlari odatda milliy va xalqaro darajada amalga oshiriladi. Milliy darajada ular milliy valyuta tizimlari (MVT) sohasini qamrab oladi. MVT – bu valyuta qonunchiligi bilan belgilanadigan davlat valyuta munosabatlarini tashkil qilish shaklidir. MVTning o'ziga xos tomoni u yoki bu davlat iqtisodiyotining, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasini xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Xalqaro valyuta tizimi (XVT) jahon xo'jaligi doirasida valyuta munosabatlarini tashkil qilish shaklidir. U jahon kapitalistik xo'jalik evolyutsiyasi (4 bosqichni bosib o'tgan) natijasida paydo bo'lib, huquqiy jihatdan davlatlararo kelishuvlar bilan rasmiylashtirilgan. Jahon iqtisodiyotida XVTning asosiy vazifasi iqtisodiy o'sishni ta'minlashdan,

inflyatsiyani kamaytirishdan, tashqi iqtisodiy almashuv va to'lov balansining mutanosibligini qo'llab-quvvatlash uchun xalqaro hisob-kitoblar va valyuta bozori sohasini tartibga solishdan iboratdir.

Jahon iqtisodiyotida yevrobozorlarni rivojlanishi va xalqaro moliya bozorlarini baynalminallashuvi xalqaro iqtisodiy munosabatlar uchun tovarlar va bozorlarni rivojlanish va baynalminallashuvida xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishi kabi muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Valyuta kursi qanday aniqlanadi?
2. Valyuta pariteti nima?
3. Jahon valyuta tizimi deganda nimani tushunasiz?
4. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlarini ko'rsatib bering?
5. Bretton-Vuds valyuta tizimining xususiyatlari nimada?
6. Yamayka tizimini vujudga kelishining sabablari nimada?
7. Yevrodollar nima?
8. Yevroning kiritilishi Yel davlatlari va shuningdek, jahon iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
9. Xalqaro moliya bozorlaridagi tendensiyalarni gapirib bering.

Adabiyotlar:

- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Nazarova G.G., Haydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Фигурнова, Н. П. Международная экономика: учеб. пособие / Н.П. Фигурнова. — Москва: Издательство «Омега-Л», 2007

8-BOB. JAHON XO'JALIGIDA RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR IQTISODIYOTI

§ 8.1. Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni

XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni juda katta bo'lib, bunday guruhga kiruvchi davlatlar asosan Yevropa qit'asi va Shimoliy Amerika materigida joylashgandir.

Ma'lumki, rivojlangan «katta yettilik» davlatlar (hozirgi kunda ushbu davlatlar guruhiga Rossiya Federatsiyasini qo'shilishi bilan «katta sakkizlik» davlatlar degan so'zlar ham jahon iqtisodiyotida ishlatilmoqda) iqtisodiyotini rivojlanishi asosan tabiiy resurslardan qanday foydalanishlik darajasiga va Shuningdek uzoq yillarga mo'ljallangan zamonaviy ilmiy-texnikaviy taraqqiyotdagi o'zgarishlarga bog'liqdir. Shuning uchun ham bu mamlakatlar iqtisodiyotida tabiiy resurslardan tejamli foydalaniladi, ishlab chiqarishda esa energetika quvvati pasayishiga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, AQSh ishlab chiqarishida asosan kam harajat qilish evaziga yalpi ishlab chiqarilayotgan mahsulot 1900-1990 yillar davomida 8-9 baravarga, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish esa 4-5 baravarga ortgan edi.

Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda sanoat tarmoqlarining rivojlanishi qanchalik yuqori bo'lmasin narx-navoning ko'tarilishi ushbu davlatlarda yuqoriligicha qolmoqda. Bu holat albatta xizmat ko'rsatish sohalari va Shuningdek ilmiy-texnikaviy inqilobga asoslangan yangi tarmoqli sanoat korxonalarining vujudga kelishi bilan bog'liqdir.

Jahon xo'jaligining rivojlanishida rivojlangan mamlakatlarning qay darajada sanoat energetikasi bilan ta'minlanganligi ham muhim rol o'ynaydi. Hozirgi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlar o'zlari ishlab chiqarayotgan sanoat energetikasi mahsulotlaridan tejamkorlik bilan samarali foydalanib kelmoqdalar. Masalan, 1970-1990 yillar davomida AQSh sanoat energetikasi iste'molini 40% ga, Yaponiya va Fransiya davlatlari esa, 30% ga qisqartirish imkoniyatiga ega bo'lishgan edi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlarining barchasida qayta ishlash sohalari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, ular asosan tejamkorlik bilan samarali foydalanishning ijtimoiy dasturlari asosida amalga oshirilmoqda. Masalan, 90-yillar boshida AQShda qalayning 72-73% xom-ashyoga bo'lgan talabi, misning 60% i, po'latning 50% i, oltinning 47%i, ruxning 43% i qayta ishlash sanoat korxonalarini hisobiga qondirilgan edi. Xullas,

hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarning ishlab chiqarishida qimmatbaho nodir metallar o'rnini bosuvchi mahsulotlarni kengroq ishlatilishi muhim rol o'ynamoqda.

Jahon xo'jaligi rivojlanishida yetakchi sanoati rivojlangan mamlakatlar (AQSh, GFR, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Kanada, Italiya) iqtisodiyoti muhim rol o'ynamoqda. Ushbu mamlakatlar ulushiga rivojlangan davlatlarda ishlab chiqarilayotgan jami sanoat mahsulotlarning 79-80%i va dunyo mamlakatlarida ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarning 59-60%i, tovarlar eksportining 60-61%i va xizmat ko'rsatish sohalarning 49-50%i to'g'ri kelmoqda.

Rivojlangan mamlakatlar guruhi hozirgi kunda o'z tarkibida jahonning 30 dan ortiq davlatini birlashtirgan bo'lib, bu davlatlar dunyo mamlakatlari xo'jaligida tutgan o'rniga ko'ra bir necha klassifikatsiya bo'lib o'rganiladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmi bo'yicha rivojlangan katta «ettilik» davlatlar guruhi (ushbu davlatlar guruhiga Rossiya Federatsiyasini qo'shilishi bilan «katta sakkizlik» davlatlar guruhi degan so'zlar ham ishlatilmoqda). Ushbu guruhga AQSh, Yaponiya, GFR, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Kanada kabi davlatlarni kiritish mumkin.

2. Yevropa Ittifoqi kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga GFR, Belgiya, Daniya, Irlandiya, Ispaniya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Portugaliya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Shvetsiya, Finlandiya, Avstriya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

3. Yevropa Erkin Savdo assotsiatsiyaga (EAST) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Islandiya, Lixtenshteyn, Norvegiya, Shvetsariya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

4. Benilyuks guruhiga kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg kabi davlatlar kiradi.

5. Shimoliy Amerika Erkin savdo shartnomasiga (NAFTA) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga AQSh, Kanada, Meksika kiradi.

90-yillar boshida aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni (YaIM) to'g'ri kelishi bo'yicha jahonning rivojlangan mamlakatlari quyidagicha tavsiflangan edi: Yaponiya dunyoda ushbu ko'rsatkich bo'yicha uchinchi o'rinda turgan bo'lsa, Kanada 11, Norvegiya 6, Shvetsariya 1, Shvetsiya 5, AQSh 10, Avstriya 20, Fransiya 13, Niderlandiya 17, Buyuk Britaniya 21, Islandiya 9, GFR 8 o'rinda turgan. Xullas, jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar o'z rivojlanish sohalari bo'yicha katta imkoniyatlarga ega bo'lib, jahon mamlakatlarini rivojlanishida asosan generatorlik rolini

o'ynab kelmoqda.³³

§ 8.2. G'arbiy Yevropa davlatlarining jahon xo'jaligidagi o'rni

Jahon xo'jaligi va XIMda G'arbiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy ribojlanishi alohida o'rin egallaydi. hozirgi kunda G'arbiy Yevropa davlatlari hissasiga jahonda ishlab chiqarilayotgan jami yalpi milliy mahsulotning 28-29% i, dunyo aholisining 7-8% i to'g'ri keladi.

G'arbiy Yevropa davlatlari guruhiga jami 25 davlat kirib, bu davlatlar guruhi o'z hududlarining katta-kichikligi, aholisini oz-ko'pligi va turli-tumanligi, boy tabiiy resurslarga egaligi bilan bir-biridan keskin farq qiladi. G'arbiy Yevropa davlatlari bazasida 1957 yilda «Umumiy bozor» hamkorlik tashkiloti tashkil topdi. 1962 yilda Yevropa Erkin Savdo Assotsiatsiyasi tuzildi. Ushbu davlatlar o'rtasida sanoat tovarlari bilan erkin savdo aloqalarni olib borish to'g'risida qator shartnomalar tuzildi. «Yevropa iqtisodiy kengashi to'g'risida»gi shartnomaga muvofiq 1992 yilning mayida G'arbiy Yevropa Erkin Savdo zonasi va mintaqaviy iqtisodiy kompleksi tuzildi. Ushbu mintaqaviy iqtisodiy kompleks G'arbiy Yevropaning 19 davlatini o'z tarkibiga birlashtirgan bo'lib, G'arbiy Yevropa va dunyo mamlakatlarida tovarlarning erkin harakatini, xizmat ko'rsatish sohalarni, kapital va aholi migratsiyasini doimo nazorat qilib turadi.

G'arbiy Yevropa Erkin savdo zonasi hissasiga jahon savdosi aylanmasining 48-50%i to'g'ri kelib, bu iqtisodiy zona hozirgi kunda 400 mln.ga yaqin iste'molchiga egadir.

G'arbiy Yevropa davlatlarining iqtisodiy taraqqiyotida jahon mamlakatlari bilan olib borilayotgan tashqi savdo aloqalar muhim rol o'ynaydi. O'tgan asrning 70-yillardagi Yevropa Ittifoqi (YeI) davlatlari dunyoda eng yirik savdo blokdan biriga aylangan edi. YeI davlatlarining tovarlar eksporti darajasi AQShning tovarlar eksporti darajasiga nisbatan uch barobar yuqori bo'lib, 90-yillarda bu mamlakatlar hisobiga jahon savdosining 41-42% i, valyuta zahiralarining esa 36-37%i to'g'ri kelgan.

Hozirgi kunda jahon mamlakatlarining xo'jalik aloqalarida tovarlar eksportini kapital eksporti bilan almashuvi holatlari kengayib bormoqda. Agar Yevropa Ittifoqi mamlakatlari hissasiga to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan kapital eksporti 1961-1964 yillarda 8,7% ni, 1974-1975 yillarda 37,4% ni tashkil etgan bo'lsa 1980-1995 yillarda esa 60-65% ni

---

³³ Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtayev A.A., Axmedov I.A., Xakimov N.Z., Muhammedraximov U.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: 2005

tashkil etgan edi. 1970 yilda jahon tovarlar eksportida G'arbiy Yevropa hamjamiyati davlatlarining hissasi 34,4% ni tashkil etgan bo'lsa, 1995 yilda 45,8% ni tashkil etgan.

§ 8.3. Rivojlangan mamlakatlarning integratsion birlashmalari

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHTT). Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon mamlakatlari iqtisodiyoti va Shuningdek xalqaro iqtisodiy munosabatlarni keskin rivojlanib borishi bilan bog'liq holda bir qator birlashgan umumiy iqtisodiy tashkilotlar tashkil topdi. Ana shunday tashkilotlardan biri Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotidir. Bu tashkilot dunyoda eng yirik umumiy iqtisodiy tashkilotlardan biridir. Uning tarkibida jahonning 24 ta davlati, ya'ni, barcha rivojlangan kapitalistik (Janubiy Afrika Respublikasi va Isroildan tashqari) davlatlari birlashgan. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (a'zolari - AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Islandiya, Norvegiya, Shveysariya, Turkiya davlatlari, Shuningdek Yel mamlakatlariga kiruvchi 25 mamlakat) 1961 yilda yagona iqtisodiy siyosatni nazorat qilish maqsadida tuzilgan bo'lib, quyidagi muammolarni hal etib kelmoqda.

1. Jahon mamlakatlari iqtisodiyotining ahvoli va kelajakda ularning rivojlantirish yo'llari;

2. Jahon mamlakatlari o'rtasida ro'y berayotgan xalqaro savdoni erkin qo'yish va tartibga solish;

3. Valyuta-kredit tizimini barqarorlashtirish;

4. Sanoati rivojlangan mamlakatlarning rivojlangan davlatlar va Shuningdek bozor iqtisodiyoti asosida rivojlanib borayotgan yangi mustaqil davlatlar bilan iqtisodiy munosabatlarni olib borishi va h.k.lar.

Rivojlangan «katta yettilik» davlatlarining vakillari Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining Ijroiya qo'mitasining doimiy a'zolari bo'lib hisoblanadi.

80-yillardan so'ng jahon xo'jaligi va XIMda paydo bo'lgan kuchli xalqaro uyushmalardan biri Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (1989 y.) va 1994 yilda tashkil topgan Shimoliy Amerika mamlakatlari iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (NAFTA) hisoblanadi.

Osiyo-Tinch Okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti Shu hududdagi 20 dan ortiq mamlakatni (Yaponiya, Filippin, Tailand, Bruney, Yangi Zelandiya, Gonkong, Xitoy, Avstraliya)

birlashtirgan bo'lib, bu davlatlar hissasiga jahon mamlakatlarning yalpi milliy mahsulotini 23-24% i, jahon savdosining 40-42% i va dunyo aholisini 40-41% i to'g'ri keladi. Bu hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lgan davlatlar 1991 yilda Osiyo zonasida erkin savdoni rivojlantirish va savdo sohasidagi samaradorlikni yanada ko'tarish maqsadida 15 yilga (2005-yilga qadar) savdo chegaralarini va chegara bojlarini bekor qilish to'g'risida qaror qabul qilishgan. Hozirgi kunda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari jahonning ko'plab mintaqalarida moliyaviy ishlarni rivojlantirish, vositachilik, axborotlashtirish va shuningdek transport xizmatlarini kengaytirish ishlariga o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Xullas, hozirgi kunda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti nafaqat Osiyo mintaqasi, balki jahon mamlakatlari ichida ham yetakchilik roliga da'vogarlik qilib turibdi.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida Shimoliy Amerikaning uch yirik davlatini 1994 yilning 1-yanvarida birlashishi (NAFTA davlatlari) muhim ahamiyatga egadir. Bu mamlakatlar (AQSh, Kanada, Meksika) hissasiga jahon mamlakatlarning yalpi mahsulotining 31-32% i, dunyo aholisining 7-8% i to'g'ri keladi (NAFTA davlatlari hududida 370 mln.dan ortiq aholi Yashaydi). Bu davlatlar tomonidan ishlab chiqarilgan yillik tovar va xizmatlar hajmi 7 trln. AQSh dollarini tashkil qiladi. NAFTA davlatlari ulushiga jahon savdosi umumiy hajmining 19-20% i to'g'ri keladi.

NAFTA davlatlari tomonidan imzolangan shartnomaning asosiy huquqiy holatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. AQSH, Kanada va Meksika davlatlari o'rtasida savdo tovarlarga nisbatan bojlarni bekor qilish;

2. Shimoliy Amerika bozorlarini Meksika orqali kirib kelayotgan tovarlarga nisbatan bojlarni to'lamaslikka harakat qiluvchi Osiyo va Yevropa kompaniyalarining ekspansiyasidan himoya qilish;

3. Meksikaning bank va sug'o'rta kompaniyalari ichida AQSh va Kanada kompaniyalarini kapital qo'yilmalariga nisbatan bo'lib turadigan turli tazyiq va ta'qiqlarni olib tashlash;

4. Ekologik atrof-muhitni himoyalash bilan, bog'liq bo'lgan muammolarni hal etish va h.k.lar.

NAFTA davlatlari tomonidan imzolangan ushbu shartnomaga muvofiq 5 yil mobaynida (2005 yilga qadar), AQSh Meksikadan import qilinadigan mahsulotlar to'rining 2/3 qismi uchun bojxona tariflarini bekor qilishi ko'zda tutilgan. Imzolangan kelishuvlardan eng ko'p foydani savdo bloklarida qatnashuvchi iste'molchilar oladigan bo'lishdi, Chunki

raqobatning kuchayishi va tovarlarga nisbatan tariflarning pasaytirilishi natijasida keng tovarlar bo'yicha narxlar pasayadi.

NAFTA davlatlari shartnomasiga muvofiq AQSh sanoatchilari arzon ishchi kuchi oqimini kuchayishi bilan bog'liq holda ko'plab foyda ko'rishni maqsad qilib qo'ygan edi. Kafolatlangan daromadning o'sishi bilan bog'liq holda Amerika iqtisodiyotining - elektronika kompyuter ta'minoti, qurilish materiallari, avtomobil ehtiyot qismlarini ishlab chiqarish va boshqa sohalarni rivojlantirish ko'zda tutilgan. Ayni paytda, shakar, qitrus mevalari, qishki sabzovot yetishtiruvchi AQSh fermer xo'jaliklari zarar ham ko'rishni mumkin. Meksika davlati NAFTA yordamida o'z iqtisodiy o'sish sur'atlarini ko'tarmoqchi bo'lishdi (taxminan yillik YaIMning o'sish sur'atlari 1,6-2,6% ga). Bunday iqtisodiy rivojlanishlar Meksikani sanoati rivojlangan davlatlar qatoriga qo'shilish muddatini 45-50 yildan 10-15 yilga qisqartirishi mumkin edi.

NAFTA dan eng kam foyda ko'rayotgan davlatlardan biri Kanadadir. Chunki, uning iqtisodiy rivojlanishi AQSh iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Meksika iqtisodiyoti bilan juda kam aloqadadir. Ammo, NAFTA rivojlanib borishi bilan Kanada integratsion jarayonga yanada ko'proq tortilib boradi va kengayotgan bozordan dividendlar oladi. Xullas, NAFTAning dastlabki ish faoliyati davrida eksport hajmining oshishi hisobiga qo'shimcha ish o'rinlarini hosil bo'lishiga bo'lgan umid oqlanmadi. Bundan tashqari AQSh ning Meksika bilan savdodagi ijobiy saldosi yo'qolib, 1995 yilda kamomad paydo bo'ldi. Umuman olganda NAFTAni tashkil qiluvchilarning rejasiga ko'ra, to'laqonli Shimoliy Amerika bozori 2010 yillarga borib tashkil qilinishi bashorat qilinmoqda.

§ 8.4. Jahon mashinasozlik sanoati va uning rivojlanish xususiyatlari

Hozirgi kunda dunyo mintaqasida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot yildan-yilga kuchayib, rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, 60-70 - yillardan so'ng ro'y bergan ilmiy-texnika inqilibi ta'sirida Osiyo mintaqasi o'z taraqqiyot jabhasida yetakchi o'rinlardan biriga ko'tarildi. Yaqin kunlarga qadar uchinchi dunyo mamlakatlari hisoblangan Osiyoning ko'pgina rivojlanayotgan davlatlari endilikda jahon bozorlarida turli sohalarda va tarmoqlar bo'yicha asosiy o'rinlarni egallashdi. Xo'sh, bugungi kunda jahon mamlakatlar iqtisodiyotida avtomobilsozlik sanoatida ahvol qanday degan savollar tug'ilishi mumkin.

90-yillarga kelib avtomobilsozlik sanoatida jiddiy o'zgarishlar yuz

berdi. Amerika avtomobilsozlik firmalari assotsiatsiyasining bergan ma'lumotiga ko'ra, 1996 yilda dunyo miqyosida avtomobil ishlab chiqarish quyidagi tartibda ro'y bergan: Osiyo qit'asida joylashgan mamlakatlar dunyo bo'yicha 1996 yildagi avtomobillarning 33,3%ni, G'arbiy Yevropa mamlakatlari 32%ni, Shimoliy Amerika davlatlari 30,3%ni, Lotin Amerikasi mamlakatlari 3,7%ni bergan holda jahonning boshqa barcha mamlakatlari esa 1% atrofida avtomobil ishlab chiqarganlar. Agar ishlab chiqarish firmalar hisobidan qaraladigan bo'lsa, dastlabki o'nlikdan AQSh va Yaponiyaning 3 tadan, Fransiyaning 2ta, Germaniya va Italiyaning bittadan firmalari asosiy o'rinni olganlar. 1996 yildan AQShning «General Motors» (6 mln. 865 ming dona) va «FORD» (5 mln. 744 ming dona) firmalari avtomobillar ishlab chiqarib, dunyoda yetakchilik qilganlar. Yaponiyaning «Toyota» (4 mln. 487 ming dona) firmasi uchinchi o'rinni egallagan. Shu yili Germaniyaning «Folkswagen» firmasi (3 mln.dan ortiq), Fransiyaning «PSA» (2.5 mln. dona) va «Reno» (2 mln. dona) avtomobil ishlab chiqargan. yengil avtomobillar ishlab chiqarishda AQShning «General Motors» kompaniyasi yetakchilik qilgan (5 mln.ga Yaqin ishlab chiqargan).

«Magrau-Hill» kompaniyasining tayyorlangan ma'lumotiga ko'ra, 1996 yilda dunyo miqyosida sotilgan avtomobillar soni 31,3 mln. donani, 1997 yilda esa 35,3 mln. donani tashkil etgan. Tadqiqotchilarni fikricha 90-yillarning oxirlariga borib dunyo bo'yicha mashina sotish darajasi 3-5%ga o'sishi kuzatilib, Buyuk Britaniya, Fransiya va Ispaniyada esa mashina savdosini kuchayishi bashorat qilingan.

Ma'lumki, 1996 yilda G'arbiy Yevropada yangi modeldagi mashinalar ishlab chiqarish keskin kamaygan (11.4 mln. dona ishlab chiqarilgan). Bu esa iqtisodchilar tomonidan ikkinchi jahon urushidan keyingi yillardagi keskin kamayish deb hisoblanadi. Chunki 1996 yilda G'arbiy Yevropaning 6 ta avtomobilsozlik firmalaridan to'rttasi («Folkswagen», «PSA», «Fiat», «Ford of Evropa») foyda o'rniga zarar ko'rishgan, faqat «Reno» va «General Motors of Evropa» firmalari nisbatan foyda bilan chiqishgan. 1997 yilning dastlabki olti oyida G'arbiy Yevropada sotilgan avtomobillar soni, 3.5 mln. donani tashkil etgan. Demak, oldingi 1996 yilga nisbatan mashina savdosi ancha rivojlanib borganligini ko'rish mumkin.

90-yillarning oxirlariga borib G'arbiy Yevropa avtomobillariga talab nisbatan kamayishi kuzatilgan (Ya'ni 85%dan 79% ga). Buning asosiy sababi Osiyo materigidagi yapon mashinalari G'arbiy Yevropa mashinalarini jahon bozorlaridan siqib chiqarayotganligi bilan izohlanadi. Yapon mashinalarining G'arbiy Yevropa bozorlariga ko'plab (11%dan

15%ga) kirib kelishi kuzatilgan. Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga importdagi barcha cheklashlar olib tashlandi. Yaponiyaning «Toyota», «Nissan», «Xonda» kompaniyalarining Buyuk Britaniyada joylashgan sanoat korxonalarida 2000 yildan boshlab yiliga 1 mln. dona avtomobil ishlab chiqarila boshlandi. 1997 yilda Shvetsiyaning «Volvo» kompaniyasi bilan Yaponiyaning «Mitsubishi Motors» kompaniyasi hamkorlikda tuzgan qo'shma korxonasi 200 ming dona mashina ishlab chiqaradi.

§ 8.5. Yaponiya iqtisodiyoti va uning jahon xo'jaligida tutgan o'rni

Yaponiya Sharqiy Osiyoning Tinch okeani orollarida (mamlakat 4 ta yirik va 4 mingdan ortiq kichik orollardan iborat) joylashgan yetakchi sanoati rivojlangan davlatdir. Yaponiyaning umumiy maydoni 372,3 ming kv.km bo'lib, aholisi 128 mln. (2002 yil) kishini tashkil etadi. Mamlakat territoriyasining 70% dan ortig'i tog'liklardan iborat bo'lib, tekislik qismi juda kamdir. Yaponiya demografiyasida 65 yoshdan o'tgan aholi ko'pchilikni tashkil etib, jami aholining 13,1% ni, aholining 14 yoshdan kichiklari esa jami aholining 17,2% ni tashkil etadi. Aholining yillik o'sish darajasi esa boshqa rivojlangan davlatlarga nisbatan ancha kam bo'lib, 1991 yilga nisbatan 1992 yilda bor yo'g'i 0.33% ni tashkil etgan. Biroq, Yaponlar jahon mamlakatlari ichida o'rtacha eng uzoq umr ko'ruvchi aholi bo'lib, hozirgi kunda erkaklar 75 yoshni, ayollar esa 81 yoshni tashkil etadi.

Ma'lumki, «Osiyo yo'lbarisi» deb nom olgan Yaponiyaning dunyo mamlakatlarini iqtisodiy rivojlanishiga bo'lgan ta'siri kattadir. Yaponiya iqtisodiyoti 1868-1912 yillarda jahonning rivojlangan mamlakatlari uchun yopilgan edi. Chunki ana Shu yillar G'arbiy Yevropa davlatlari tomonidan Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlarini mustamlaka qilinishidan xavotirga tushgan Yaponiya hukumati tashqi iqtisodiy aloqalarda va hatto turizm sohasida sayyohlarning mamlakatga kirib chiqishlari ustidan ham nazorat o'rnatib, dengiz savdosida ham ma'lum cheklanishlarni amalga oshirgan. Bu davr Yaponiyaning iqtisodiy tarixida Meydzi revolyutsiyasi davri deb nomlanib, mamlakat o'z rivojlanishini to'xtatmagan, jumladan, Yaponiyada eski pullar muomaladan chiqarilib, qiymati standartlashgan yangi milliy valyuta muomalaga chiqarildi. 1882 yilda AQShni iqtisodiy rivojlanishi modeli asosida Markazi Bank tashkil topdi. Natijada mamlakatda savdo aylanmasi va ishlab chiqarish kompaniyalarning erkin faoliyat ko'rsatishiga zamin yaratildi. Xullas, XIX asr oxir va XX asr

boshlarida «Mitsubishi», «Kawasaki», «Yavata Ayren», «Stil Uork» kabi yirik monopolistik uyushmalar tashkil topdiki, hozirgi kunda ham ushbu transmilliy kompaniyalar (TMK) jahondagi eng yirik kompaniyalardan hisoblanadi.³⁴

Ikkinchi jahon urushi yillarida Yaponiya iqtisodiyoti (ayniqsa, tashqi savdosi) katta zarar ko'rdi. Biroq, 1950 va 1960 yillar boshida Yaponiya sanoat tovarlari eksporti sohasida bir qator ijobiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Xorijiy mamlakatlarning sarmoyalari evaziga Yaponiyaning ishlab chiqarish korxonalarini yangi texnik-texnologiya bilan qayta jihozlandi. Natijada 1960 yillarning o'rtalariga kelib, mamlakatni tashqi savdo balansi yuqori ko'rsatkichga ko'tarildi. hatto 1973-1979 yillarda jahon mamlakatlari iqtisodiyotida yuz bergan kuchli neft krizisi Yaponiya iqtisodiyotini rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsata olmadi. 1987 yilda mamlakat tashqi savdo sohasida eng yuqori ko'rsatkichga, ya'ni, 96,4 mlrd. dollar miqdorida yillik daromad ko'rishga muvaffaq bo'ldi. Xullas, 1960 yillardan so'ng Yaponiya tashqi savdosining yillik o'sish sur'atlari 18,4% ni tashkil etgan. Mamlakatning tovarlar eksportida to'qimachilik va yengil sanoat mahsulotlari o'rnini og'ir sanoat mahsulotlari egalladi. 70-yillarga kelib mamlakat eksportining asosiy qismini rangli televizorlar, avtomobil va ularning ehtiyot qismlari tashkil etgan bo'lsa, 80-yillarga kelib bunday eksport tovarlar qatoriga elektron mahsulotlar - kompyuterlar, videomagnitofonlar qo'shildi.

1973-1979 yillardagi jahon mamlakatlarida ro'y bergan neft inqiroziga qadar Yaponiya importining 1/3 qismi esa Yaqin va O'rta Sharq davlatlariga to'g'ri kelgan. Biroq, neft krizisi yillarida bu vaziyat ancha o'zgardi. Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari Yaponiyani 70% neft mahsulotlari bilan ta'minlab, mamlakat umumiy importining 30% ni tashkil etdi. 1980 yillardan so'ng Yaponiyaga Yevropa Ittifoqi davlatlari va AQShdan, Osiyo-Tinch okeani mintaqasini rivojlanayotgan mamlakatlaridan tayyor mahsulotlarni kirib kelishi miqdori kengayib bordi.

Ma'lumki, Yaponiya iqtisodiyoti ikkinchi jahon urushiga qadar sekin rivojlanib jahon mamlakatlari ichida qoloq mamlakat bo'lib qolavergan edi. Biroq, urushdan so'ng, ayniqsa, 60-yillardan so'ng mamlakat sanoati tez sur'atlarda rivojlana borib, jahon mamlakatlari ichida sanoati rivojlangan yetakchi davlatlardan biriga aylandi. Hozirgi kunda Yaponiya yalpi sanoat mahsulotlarni ishlab chiqarish jihatidan AQSh va

---

³⁴ Смирнов Е.Н. Введение в курс мировой экономики (экономическая география зарубежных стран): учеб. пособ. –М.: Кнорус, 2008

Yevropaning ba'zi mamlakatlaridan keyingi o' rinda turadi. 80-yillarning o'rtalarida jahonning rivojlangan mamlakatlarini ishlab chiqargan yalpi sanoat mahsulotini 15% i Yaponiyaga to'g'ri kelib, hatto 1987 yilda Yaponiya jahonning rivojlangan mamlakatlari ichida aholi jon boshiga o'rtacha yalpi milliy sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishi jihatidan birinchi o'ringa chiqib olgan ham edi.

Yaponiya iqtisodiyotini ana shu yillarda tez rivojlanish sabablaridan biri ishlab chiqarishda mehnat unumdorligining yuqori darajada bo'lishidir. Ma'lumki, Yaponiyada tabiiy yer osti resurslari nihoyatda kam bo'lib, uning sanoati asosan xom-ashyo mahsulotlarini keltirish hisobiga ishlaydi. Jumladan, Yaponiya neftning 99,7% ni, temir rudaning 99,9% ni, rangli metallarning 75%dan 99% gacha, boksit, nikel va boshqa nodir metallarning deyarli 100% ni chetdan olib keladi. Yaponiya qishloq xo'jalik oziq-ovqat mahsulotlari bilan jami aholisining 75-76% ni, bug'doyi bilan aholini 1/3 qismini, guruch va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan esa aholini 107% ni ta'minlaydi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Yaponiya hukumati va uning parlamenti o'z oldiga jahon bozorlariga sifatli raqobatbardosh tovarlarni «eksport qilish yoki halok bo'lish» (bu yili Turkiya va boshqa rivojlanayotgan davlatlar ham qo'llashgan) degan qarashlar konsepsiyasini qo'ygan edi. Shuning uchun ham Yaponiya hukumati ikkinchi jahon urushidan so'ng, ayniqsa, 60-yillardan keyin iqtisodiyotni nafaqat intensiv rivojlantirish yo'lini, balki bir yo'la jahon bozorlarida raqobatbardosh eksport tovarlar ishlab chiqarish yo'lini ham tanlagan edi.

Yaponiya hukumati mamlakat iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan arzon va qulay tabiiy resurslarni jahonning turli xorijiy mamlakatlaridan olib kelib, ularni jahon bozorlarida raqobatbardosh o'ta sifatli mahsulotlar darajasida qayta ishlab chiqarib, foyda ko'radigan davlat bo'lganligi uchun ham har yili dunyoning turli mamlakatlariga 50 dan ortiq «o'rganib qaytuvchi» guruhlarni chiqarib turdi. Bundan maqsad, xorijiy mamlakatlardagi ilg'or zamonaviy fan-texnika sohasidagi yangilik va yutuqlarni, ilmiy-texnologiyani, sanoatdagi ilg'or boshqaruv usullarni o'rganib qaytish va o'zlarining ishlab chiqarish firma va korxonalarida joriy qilishdir. Shuning uchun ham Yaponiya hukumati o'z investitsiyasining asosiy qismini eksport tovarlar ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarini rivojlantirishga sarflamoqda.

Yaponiya hukumatining asosiy boyligi uning xalqi hisoblanadi. haqiqatdan ham uning xalqi «iqtisodiy mo''jiza»ni mamlakatda shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. yapon xalqi jahon

mamlakatlari ichida mehnatsevarligi, tirishqoqligi, tejamkorligi, intizomligi va tadbirkorligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham Yaponiya ishchi va xizmatchilarning o'rtacha ish haqi rivojlangan mamlakatlarning barchasidan yuqori bo'lib, ishlab chiqarishda sanoat korxonalarining barchasi o'ta avtomatlashtirilgan.

Yaponiya iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan rivojlanishining yana bir muhim omillaridan biri ishlab chiqarishda chiqim darajasini boshqa rivojlangan xorijiy mamlakatlarga nisbatan kamligidir. Yaponiyada yalpi milliy mahsulot ishlab chiqarishda chiqim darajasi 1.0% ni tashkil etgan holda (90 yillar boshida), AQSh da 7.0% ni, Angliyada 5.0% ni, GFRda 3.0% ni tashkil etgan. 1988 yilda sobiq SSSRda birgina harbiy sohaga sarf qilingan harajat 9.0% bu tashkil qilgan.

60-90 - yillarda Yaponiya hukumati byudjet harajatining 75-76% ni sanoat, savdo va kommertiya ishlarini rivojlantirishga, sanoat korxonalarini takomillashtirish, EHM va axborot vositalari bilan jihozlash ishlariga qaratdi. Yaponiyada ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarning asosiy qismi kichik va o'rta rivojlangan qayta ishlash sanoat korxonalarida ishlab chiqarilmoqda. Bunday sanoat korxonalariga, charm (ishlab chiqarilgan tayyor sanoat mahsulotning 94-95% ini beradi), to'qimachilik (ishlab chiqarilayotgan mahsulotning 88-99% ni beradi), oziq-ovqat (ishlab chiqarilayotgan mahsulotning 83-84% ni beradi) kiradi. hozirgi kunda mamlakatda 800 mingdan ortiq qayta ishlash sanoat korxonalar mavjud bo'lib, ularning 70-72%i bir kishidan 9 kishiga qadar ishlaydigan kichik korxonalarni, 10-12%i esa 10 kishiga qadar ishlaydigan yirik sanoat korxonalar tashkil etadi.

Yaponiyada savdo-tijorat ishlari ham nihoyatda rivojlangan sohadir. Kichik biznes ko'rinishidagi do'konlar mamlakatda ko'pchilikni tashkil etadi. Bunday do'konlar soni mamlakatda 4 mln.dan ortiq bo'lib, ularning 50-52%da bir yoki ikki kishi mehnat qiladi. Yaponiyada 4 va undan ortiq kishi ishlaydigan oilaviy biznes do'konlar soni ham ko'pchilikni tashkil etib, ularni biznes korxonalar ham deyiladi. Yaponiyaning jahon mamlakatlariga mashhur bo'lgan «Toyota», «Xonda» kabi avtomobillarning qismlari faqatgina yirik ishlab chiqarish zavodlarida yig'iladi xolos. Uning alohida detallarini esa 10 minglab kichik xususiy korxonalar (firmalar) tayyorlab beradi. Xullas, Yaponiya sanoat korxonalarini hozirgi kunda zamonaviy ilmiy-texnikaviy yutuqlarga asoslangan stanoklar bilan, sifatli texnologik uskunalar bilan, elektronika va optik asbob-uskunalar bilan jihozlangan bo'lib, to'liq kompyuterlashgan. Yaponiya hukumati o'zining sifatli, chiroyli va bejirim,

ixcham ishlab chiqargan sanoat tovarlari bilan jahon bozorlarini egallab turibdi. 1950-1990 yillar davomida ishlab chiqarishni o'rtacha yillik o'sish darajasi 7,8%ni (AQShda 1.9%ni) tashkil etgan. 1991 yilda Yaponiya aholi jon boshiga olganda o'rtacha yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarish darajasi bo'yicha jahon mamlakatlari ichida ikkinchi o'rinda (Shveysariyada keyin) turdi.

Yaponiya qishloq xo'jaligi mamlakatda ro'y bergan Meydzi inqilobidan so'ng (1868-1912 yillar) tez sur'atlar bilan rivojlanish davriga qadam qo'ydi. Mamlakat qishloq xo'jaligida yer islohotlari o'tkazilib, yerga bo'lgan xususiy mulkchilik qonunlashtirildi. 1946-1949 yillardagi agrar islohotlar davrida pomeschchik yer egaligi mamlakatda mutlaqo tugatildi. Yaponiyada «Yer» to'g'risidagi mulkchilik qonunga muvofiq xususiy yer egaligining umumiy maydoni 3 gektar qilib belgilandi (Xokkaydo orolida 4 gektar). Yaponiya qishloq xo'jaligi to'liq mexanizatsiyalashgan bo'lib, o'z xalqini guruch, poliz-sabzavot ekinlari va bog'dorchilik mevalari bilan to'liq ta'minlaydi. Yaponiya qishloq xo'jaligi hozirgi kunda intensiv rivojlanib borayotgan soha bo'lib, olinayotgan hosil yuqori va sifatli bo'lishligi bilan bir qatorda jahon mamlakatlari ichida ekologik eng toza mahsulotdir.

Endi biz qisqacha Yaponiyaning yirik transmilliy kompaniyalariga tavsif beramiz.

Yaponiyaning «Toyota motor company limited» kompaniyasi dunyoning yirik kapitalistik mamlakatlari ichida avtomobil ishlab chiqaruvchi TMKdan biridir. Ushbu kompaniya 1937 yilda tashkil topgan bo'lib, hozirgi kunda mamlakatda ishlab chiqarilayotgan yengil avtomobillarning 58-60%ni, yuk mashinalari va avtobuslarning 22-23%ni va boshqa texnik mahsulotlarning 20-21%ni ishlab chiqarmoqda. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 yillar davomida 20%dan 50%ga qadar o'sdi. «Toyota» kompaniyasi o'z kapitalini xorijiy mamlakatlarga eksport qilishni 1960 yillarda boshlagan. hozirgi kunda kompaniyaning yigirmadan ortiq filiallari, yig'ma zavodlari (Avstriya, Malayziya, Indoneziya, Tayland, Filippin, Peru, Kosta-Riko, Venesuela, Portugaliya, yangi Zellandiya va h.k.larda) faoliyat ko'rsatmoqda.

Yaponiyaning «Nissan motor company limited» kompaniyasi o'zining kattaligi jihatidan mamlakatning ikkinchi eng yirik avtomobil ishlab chiqaruvchi TMKdan biri hisoblanadi. Kompaniya 1933 yilda tashkil topgan bo'lib, mamlakatda ishlab chiqarilayotgan avtomobillarning 88-90% i ushbu kompaniya hissasiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari kompaniya avtomobil qismlari va uning uzatgichlari, Shuningdek tekstil

mashinalari, dengiz dvigatellari, avtoyuklagich mashinalar, raketaga tegishli bo'lgan dvigatellarni ham ishlab chiqarmoqda. Kompaniya Yaponiyadan tashqarida 20 dan ortiq o'z filiallariga ega. hozirgi kunda kompaniya yiliga 3 mln.ga Yaqin avtomobillarni (30%ga Yaqin) ishlab chiqarmoqda. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 yillar davomida 21% dan 55%ga qadar o'sgan. «Nissan» kompaniyasining yig'uv sexlari Tayvanda (1959 y.), Meksikada (1961 y.), Chilida (1962 y.) faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Shuningdek kompaniyaning zavodlari Malayziya, Singapur,, Tayland, Indoneziya, Hindiston, Filippin, Peru, Boliviya, Venesuela, Singapur, Nikaragua, Kosta-Rika, Avstraliya, yangi Zelandiya, Portugaliya, Islandiya, Janubiy Afrika Respublikasi, Gretsiya, Keniya kabi davlatlarda ham ishlab turibdi.

Yaponiyaning «Xonda motor company limited» kompaniyasi jahon kapitalistik dunyosida mototsikllar ishlab chiqaruvchi eng yirik kompaniyalardan biri hisoblanadi. Avtomobil ishlab chiqarish bo'yicha esa kompaniya mamlakatda 5-o'rinda turadi. «Xonda» kompaniyasi 1948 yilda tashkil topgan bo'lib AQShning «Ford» va «Kraysler» kompaniyalari bilan yaqin hamkorlikda ishlaydi. Kompaniya hissasiga mamlakatda ishlab chiqarilayotgan avtomobillarning 60-62%i, mototsikllarning 28-30% i, qishloq xo'jalik mashinalarining 12-13% i to'g'ri keladi. «Xonda motor» kompaniyasi 1990 yillar boshida 900 mingdan ortiq kichik hajmli avtomobillarni ishlab chiqargan bo'lib, uning 2/3 qismini eksportga (asosan AQShga) chiqargan. Kompaniya Yaponiyaning avtomobil bozorlarini 6-8% ni egallab turibdi. «Xonda motor» kompaniyasining kvotasi 1970-1990 yillar davomida 32% dan 75% ga qadar o'sgan. Kompaniya jahon mamlakatlarning oltitasida avtomobil, 27 tasida esa mototsikllar ishlab chiqaradi. Kompaniyaning yirik filiallari Tayland, Avstraliya, Braziliya, Belgiya va AQShda ishlab turibdi. Yaponiyaning «Soni corporation» kompaniyasi kapitalistik dunyoning eng yirik rangli televizor va videomagnitofonlar ishlab chiqarishga asoslangan kompaniyalaridan biridir. Kompaniya jahon bozorlariga yuqori sifatli ovoz tarqatuvchi apparatlar, radiopriyomniklar va magnitofonlarni chiqaradi. Kompaniya 1946 yilda tashkil topgan, 1990 yillarda mamlakatda ishlab chiqarilayotgan magnitofonlarning 19-20% i, ovoz tarqatuvchi kuchli apparaturalarning 9-10% i, Shuningdek boshqa elektron asbob-uskunalarining 16-17% i ushbu kompaniya hissasiga to'g'ri kelgan. «Soni» kompaniyasi AQSh, Angliya, Ispaniya, GFR, Braziliya, Janubiy Koreya va Singapurda televizor va magnitofon lentalarini ishlab chiqarmoqda. «Soni» kompaniyasining filiallari Avstraliya, Belgiya, Fransiya, Gollandiya,

Daniya, Shveysariya, Kanada, Panama, Venesuela, Fidji kabi xorijiy davlatlarda ham ishlab turibdi.

Yaponiyaning «Mitsubishi elektrik corporation» kompaniyasi yirik elektrotexnika kompaniyalaridan biri bo'lib, 1921 yilda tashkil topgan. Kompaniya 1923 yildan beri AQShning «Vestingauz elektrik» texnologik kompaniyasi bilan hamkorlikda ishlab kelmoqda. Yaponiyaning «Mitsubishi elektrik» kompaniyasi elektr mashinalari (lift, elektron kompyuterlar), elektron-sanoat jihozlari, maishiy-xizmat ko'rsatish buyumlari (televizorlar, yuqori ovoz chiqaruvchi sifatli apparatlar, konditsionerlari, kir yuvish mashinalari) ishlab chiqaradi. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 yillarda 7%dan 20% ga qadar o'sgan kompaniyaning qo'shma korxonalari Janubiy Koreya, Singapur, Malayziya, Tayvan, Filippin, Tayland, Hindiston, Meksika, Kosta-Rika, Kanada, AQSh va Angliyada faoliyat ko'rsatmoqda.

Yaponiyaning «Mitsubishi elektrik industrial company limited» kompaniyasi elektr asbob-uskunalar va apparatlar ishlab chiqaruvchi eng yirik kompaniyalardan biri bo'lib, 1935 yilda tashkil topgan. Kompaniya o'zining «Panasonic», «Technics», «Kvazar» savdo markasi sifatida butun dunyoga mashhur. Kompaniya telefon, radiopriyomnik va uzatkichlarni mini-kompyuterlar va rangli kserokopiya apparatlarini va boshqa maishiy apparatlarni ishlab chiqaradi. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 - yillarda 20% dan 25% ga qadar o'sdi. 60-yillardan beri kompaniyaning filiallari AQSh, Kanada, Janubiy Koreya, Indoneziya, Tayland, Hindiston, Filippin, Meksika, Braziliya, Peru, Venesuela, Angliya, Belgiya, Ispaniya, Avstriya, Tanzaniya kabi mamlakatlarda ishlab turibdi.

Tayanch iboralar: «Katta yettilik», YaIM darajasi, tashqi savdo hajmi, resurslarga ehtiyoj, TMK, sanoatlashish darajasi, postindustrializatsiya, xizmatlar sohasi ulushining ortib borishi.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni juda katta bo'lib, bunday guruhga kiruvchi davlatlar asosan Yevropa qit'si va Shimoliy Amerika materigida joylashgan. Rivojlangan (ayniqsa «katta yettilik»G7 yoki RFning qo'shilishi bilan ataluvchi «katta sakkizlik» G8) davlatlar iqtisodiyotini o'rganish va ularning iqtisodiy rivojlanish tajribasidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu mamlakatlar iqtisodiyotida tabiiy resurslardan tejimli foydalaniladi, ishlab chiqarishda esa energetika quvvatini pasayishiga yo'l ko'yilmaydi.

Rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida yirik TMKlar va xalqaro iqtisodiy tashkilotlar (EI, NAFTA, ASEAN va boshqalar) muhim rol o'ynamoqda. O'zbekistonning rivojlangan mamlakatlar bilan (ayniqsa, YeI, RF, AQSh, Osiyo-Tinch okeani davlatlari) olib borayotgan savdo- aloqalari yildan – yilga kengayib bormoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Sanoati rivojlangan davlatlar guruhiga qaysi mamlakatlar kiritiladi?
2. Sanoati rivojlangan davlatlarning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini qaysi ko'rsatkichlar bilan ko'rsatib berish mumkin?
3. Jahon iqtisodiy rivojlanishining uchta asosiy markazini ko'rsatib bering.
4. «Katta yettilik» yoki «katta sakkizlik»ka kiruvchi davlatlarni sanab bering.
5. Rivojlangan davlatlarning tashqi iqtisodiy ekspansiyasini amalga oshirishda TMK qanday o'rin tutadi?
6. Sanoati rivojlangan davlatlar ishtirokidagi qanday integratsion guruhlarini bilasiz?
7. Yaponiya iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni sanab o'ting?
8. Yaponiya iqtisodiyotining jahon bozoridagi raqobatbardoshligi nimalar hisobiga erishilgan?

Adabiyotlar:

- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007
- Смирнов Е.Н. Введение в курс мировой экономики (экономическая география зарубежных стран): учеб. пособ. –М.: Кнорус, 2008
- Фигурнова, Н. П. Международная экономика: учеб. пособие / Н.П. Фигурнова. — Москва: Издательство «Омега-Л», 2007

9-BOB. RIVOJLANAYOTGAN MAMLAKATLAR – XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR TIZIMIDA

§ 9.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimini rivojlanishining ahamiyatli tomonlaridan biri, sobiq mustamlaka va qaram territoriyalarning roli va ahamiyatini iqtisodiy jihatdan kuchayib borayotganligidir. Ushbu mamlakatlar avval jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar yoki ozod etilgan mamlakatlar, «uchinchi dunyo mamlakatlari», «janub» mamlakatlari yoki «periferiya» mamlakatlari sifatida tilga olingan bo'lsa, hozirgi kunda umumiy tarzda rivojlanayotgan mamlakatlar deya ataladi..

Bu mamlakatlar iqtisodiyoti turli-tumandir, ularning hududida 3,2 mlrd atrofida aholi yashaydi. Ushbu mamlakatlarda hozirgi kunda juda murakab ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar kechmoqda.

Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ozodlikka erishgan mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishi XX asrning 60-yillaridan boshlab tobora usib boruvchi xarakter kasb etmoqda. Ularning eng ilg'orlari 1950 yilga kelib, rivojlanayotgan mamlakatlarning «o'rtachalaridan» (54 mamlakat) 2,4 marta, yuksaklikka erishdi. 50 – yillarning o'rtalaridan boshlab, yuqorida zikr etilgan mamlakatlar o'rtasidagi rivojlanish darajisidagi farq sezilarli darajada ortib bordi. 90 – yillarga kelib rivojlanayotgan mamlakatlarning birinchi guruhiga kiruvchi (19 ta mamlakat) mamlakatlardagi aholi jon boshiga «to'g'ri keluvchi o'rtacha foyda» o'rtachalariga nisbatan 2,9 barobar, quyi guruhlarinikiga nisbatan esa 12,2 barobar yuqori bo'ldi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning aynan shu guruhlarining tarkibida ham, rivojlanish darajalari o'rtasidagi bog'liqda ham o'zgarishlar vujudga keldi. Jahon iqtisodiyotida ushbu jarayonlar natijasida tabaqalashuv ham ikkita asosiy mintaqada ro'y bergan edi. Mintaqaning bir tomonida ozodlikka erishgan mamlakatlarning ko'proq rivojlanganlari, jumladan, fors ko'rfazidagi bir qator mamlakatlar – Qatar, Quvayt, BAA, shuningdek Osiyo – Tinch okeani mintaqasi va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar joylashgan bo'lsa, mintaqaning ikkinchi tomonida esa mutlaqo turg'unlik holatidagi iqtisodiy kambag'al mamlakatlar joylashgandir. Bu kategoriyaga 48 ta mamlakat taalluqlidir. Bularga bir qator Afrika mamlakatlarini, jumladan Mozambik (YaIM yiliga kishi boshiga 80 dollar), Efiopiya (100 dollar), Syerra Leone

(140 dollar), Burundi (180 dollar), Uganda (190 dollar), Chad va Ruanda (200 dollar) kabi davlatlarni kiritish mumkin. Bu guruhga taalluqli mamlakatlardan tashqari, guruh ro'yxatining yanada quyi qismida joylashagan bir qator Osiyo mamlakatlarini – Nepal (160 dollar), Butan va Vetnam (170 dollar), Mayanma va boshqa davlatlarni ham ko'rsatish mumkin.

Ushbu mintaqalar orasida rivojlanayotgan mamlakatlarning qolgan qismlari joylashgandir. Bu ham o'z navbatida, bir xil tipda bo'lmagan guruhdir. Uning tarkibiga kiruvchi mamlakatlar ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha farqlanadi. Bu mamlakatlardan eng rivojlanganlari hozirgi kunda iqtisodiy jihatdan «Yangi industrial davlatlar» iqtisodiyotiga yaqinlashib bormoqda. Jumladan, Lotin Amerikasi va Shimoliy Amerika o'rtasidagi farq sezilarli ravishda qisqarmoqda. Shimoliy Amerikaning yalpi milliy mahsuloti Lotin Amerikasining yalpi milliy mahsulotidan 4 marta ko'proqni tashkil etadi (50 yil oldin bu nisbat 10:1 ni tashkil etgan).

Ushbu iqtisodiy rivojlanishdagi farqlarga qaramasdan rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ham alohida ajratib ko'rsatish mumkin bo'lib, bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining ko'p ukladli xarakterga egaligi.

- Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi past darajada ekanligi, sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy infrastrukturaning qoloq ekanligi (birinchi guruh, «yuqori qutb» mamlakatlarini hisobga olmaganda).

- Ularning iqtisodiy rivojlanishi jahon xo'jaligi tizimiga qaram holatda ekanligi, kapitalizmni periferik xarakter kasb etishi va boshqalar.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti ko'p ukladli ijtimoiy-iqtisodiy tarkibga asoslanadi. Bir qator mamlakatlarda kapitalistik uklad bilan bir qatorda hamon urug'-aymog'chilik va patriarxal munosabatlar ham mavjuddir. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida davlat va davlat xo'jalik ukladlari muhim rol o'ynaydi. Davlat sektorini rivojlantirish bosqichi kapitalistik ishbilarmonlikni kengaytirish siyosati bilan hamoxang olib boriladi. Buning natijasida esa davlat kapitalizmi paydo buladi va rivojlanadi.

Milliy xususiy kapitalistik xo'jalik ukladning rivojlanishi va shakllanishi jamgarish muammolari (ya'ni, pul resurslarining yetishmovchiligi) va jamgarilgan mablaglarning sarflanishi xususiyatlariga bog'liqdir. Bu mablaglar asosan savdoga (ichki va tashki), ko'chmas mulklarni sotib olishga, mashinalarni ta'mirlashga, sugurtaga, benzin

qo'yish shaxobchalariga, taksiga, ya'ni sarmoyalarni aylanishi tez bo'lgan sohalarga yunaltiriladi.

Jahon iqtisodiyotida ozodlikka erishgan rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida paydo bo'lgan va rivojlanib borayotgan kapitalizm periferik xarakterga ega. Bu shuni anglatadiki, u sanoati rivojlangan mamlakatlar kapitalizmidan nafaqat rivojlanish darajasi bo'yicha, balki eng muhimi, ishlab chiqarish usullarning modeli va moddiy ne'matlar taqsimoti bo'yicha ham tubdan farq qiladi. Kapitalizm markazlari, jamg'arishning organik va o'zaro aloqador doimiy o'sish jarayonida bo'lgan milliy zaminda paydo bo'ladi va rivojlanadi. Moslashuvchanlik (imitatsiya) aholining boy qatlamlarining o'zlari uchun zaruriy bo'lgan barcha narsalarni qo'lga kirita oladigan maxsus bozorlarning tashkil topishidan boshlandi. Bunday vaziyatda aholining asosiy qismi kambagallikka maxkum etilib, ularni bozorlarda erkin muomalada bo'lish imkoniyatidan maxrum etadi.

Transmilliy korporatsiyalar tomonidan joriy qilingan yangi texnik-texnologiyalar odatda hozirgi kunga mos keladi, ammo ularning bozor narxlari juda yuqori bo'lib, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Jahon iqtisodiyotida ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning o'xshashlik tomonlari, ya'ni ularning qashshoqligi, aholisining qoloqligi, ishsizlik darajasining yuqoriligi, sanoati rivojlangan mamlakatlardan katta miqdorda qarzdorligi bo'lib hisoblanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligi o'zining tulaqonli ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi va aholisining yashash turmush tarzi darajasi bo'yicha G'arbiy Yevropani sanoatlashgan ilg'or mamlakatlaridan qariyb 20-50 marotaba orqada qolmoqda.

§ 9.2. Rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro tovar almashinuvida tutgan o'rni va roli

Xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etish, jahon xo'jaligi aloqalarining rivojlanishi, moliyaviy resurslarning mamlakatlararo oqib yurishi, iqtisodiy taraqqiyotning asosiy shart-sharoitlariga aylanib koldi. Mustaqil davlat sifatida jahon hamjamiyatida ishtirok etish orqali, rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasi 60-70 yillardan e'tiboran xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etishga intilib kelmoqda.

Ularning xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etish zaruriyati tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni

yetishtirish imkoniyatiga ega emasligi bilan asoslanadi. Xozirgi kunda rivojlanayotgan mamlakatlar deyarli sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun xom – ashyo yetishtirib beruvchi hamda nisbatan arzon ishchi kuchi manbai bo'lib qolmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimotida xo'jalik faoliyatining barcha shakllari jamlangan. Eng muhimi, xalqaro savdoning asosini tashkil etuvchi xom – ashyo va tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish barcha rivojlanayotgan mamlakatlar bilan dunyoning boshqa rivojlangan davlatlari o'rtasidagi tovar almashinuvini ta'minlaydi. Xalqaro savdo eng kambag'al rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ham tashqi daromadning eng muhim manbai bo'lib hisoblanadi. Ammo, material va energiya sig'iminining keyingi yillarida kamayishi munosabati bilan rivojlangan mamlakatning o'sishida tabiiy xom - ashyolarning xalqaro savdodagi tutgan o'rni pasayib borish tendensiyalari namoyon bo'lmoqda. Shunga muvofiq u 1991 yilda jahon eksporti umumiy ulushining 25% ni tashkil etgan edi. Jahon iqtisodiyotida 70-90 yillarda Afrikaning rivojlanayotgan mamlakatlarini umumiy eksport hajmidagi ulushi qisqarib borganligi qayd etiladi. Osiyo mamlakatlaridan jo'natilayotgan sanoat va qishloq xo'jalik mollarining doimiy o'sib borganligiga qaramasdan u 2 barobarga pasayib ketgan edi. Eksportini asosini tashkil etuvchi xom- ashyolardan iborat bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarda, ularning jahon bozorida egallab turgan pozitsiyalarining yomonlashuvini to'xtatish imkoniyatiga ega bo'lgan qo'shimcha eksport resurslarini izlab topishga bo'lgan kuchli ehtiyoj sezilmoqda. Buning uchun, eksportning xilma-xilligini ta'minlashga, ya'ni chiqariladigan xom-ashyolarni qayta ishlash, boshqa turdagi sanoat mahsulotlarni jahon bozoridagi erkin harakatini ta'minlash, eng muhim ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda.

An'anaviy tovarlar eksporti hajmini kengaytirish borasidagi ko'pchilik muammolarga qaramasdan, rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon eksportidagi umumiy ulushi asta-sekinlik bilan o'sib bormoqda. Shuningdek, u 1987 yildagi 22% o'rniga 1992 yilga kelib 24,7% ga yetgan edi. 1993 yilda rivojlanayotgan mamlakatlarning eksportini fizik hajmi, sanoati rivojlanayotgan mamlakatlarda 1,2 % ga qisqarganiga qaramasdan, yana 10% ga ortgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda jami eksportni tarkiblashtirish jarayonlari ham sodir bo'lmoqda. Shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar eksportidagi sanoat mollarining ulushi (rangli materiallarni hisobga olganda) 1991 yilda 57,7% ga yetgan edi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning eksportidagi sanoat mollarining ulushi ham o'sib bordi. Agar u 1970 yilda – 7,6% ni tashkil etgan bo'lsa,

1980 yilda 11% ni , 1991 yilda 19,5% ni , 1995 yilda 25%, 2003 yilda esa 30%ni tashkil etgan edi. Xullas, jahon xo'jaligida 90 yillar rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon eksportidagi ulushi doimiy o'sishlik tendensiyasiga ega, bo'lganligi bilan xarakterlanadi.

Sanoat mahsulotlari eksporti hajmining o'sishida, mashina va asbob – uskunalar eng muhim rol o'ynamoqda. Ularni eksport qilish 1970-1990 yillarda 85-90 marotabaga o'sib, sanoatning umumiy ulushi 35-36% ni, tovarlar eksportining umumiy hajmi esa 22% ni tashkil etgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ba'zi birlari (Eron, Kongo, Boliviya, Paragvay kabi 12 davlat) 1980-1990 yillar mobaynida xom-ashyo mahsulotlarni chetga chiqarish hisobiga o'zlarining xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish imkoniyatlarini kuchaytirishga erishdilar. Boshqa mamlakatlar esa, o'zlarining jahon eksportidagi shaxsiy ulushlarini, sanoatda qayta ishlanadigan mahsulotlarning tashki bozordagi aktiv harakati hisobiga oshirib borgan edi. O'z navbatida, mazkur guruhlar o'rtasidagi alohida mamlakatlar erishgan muvaffaqiyatlarni ham alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Jahon iqtisodiyotida oldingi o'rinlardan birida «Yangi industrial mamlakatlar» borayotgan bo'lsa, boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar esa, eksportning asosini tashkil etuvchi sanoatni kuchaytirish va kengaytirish borasida eng kam ulushni qo'lga kiritishgan. Ba'zi birlari esa, masalan, Afrikaning eng yirik mamlakati hisoblanmish Nigeriya o'zining sanoat eksportidagi ulushini tobora qisqartirib bormoqda.

Xalqaro savdo misolida, rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishini baholash orqali jahon xo'jaligi tizimining butunlay notenglik asosida qurilganligini ko'rishimiz mumkin. Ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlar ilmiy texnologik yutuqlardan kam foydalanayotgan bir paytda, rivojlanayotgan dunyoning qolgan qismi oldindek an'anaviy industriallashuvga, ba'zi bir qismi esa industriallashuvgacha bo'lgan texnologik yutuqlarga asoslanib taraqqiy etmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotidagi ahvoli bilan bog'lik bo'lgan umumiy xolatlarni xarakterlash orqali shu narsani ta'kidlab o'tish lozimki, qoloq rivojlanayotgan mamlakatlar borgan sari xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidan «ajratib» qo'yilmoqda. Bunday fikrlar 1996 yilda xalqaro savdoning rivojlanishiga bag'ishlab o'tkazilgan BMT ning konferensiyasida (UNCTAD) qilingan ma'ruzalarda keltirib o'tilgan edi. Doklad avtorlarining fikricha, Urugvay raundi doirasida amal qiluvchi global savdo bitimi maqomini olgan GATT – qishloq xo'jaligi

mahsulotlarini eksport qilishda subsidiyalarni qisqartirish kerakligini ta'kidlab o'tadi. Bunday vaziyat, kuchsiz rivojlangan mamlakatlarga nisbatan berilgan kuchli zarba edi. Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida bug'doy, qand, go'sht va boshqa turdagi oziq-ovqat mahsulotlarining bozor narxlari oshib bormoqda. 2000 yilda 300-600 mlrd. dollarni tashkil etgan edi.

Dunyo savdosida xom-ashyo va oziq-ovqat mahsulotlarining ulushi tobora qisqarib borishi rolini yo'qotmoqda. Iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash maqsadidagi xom-ashyoviy ixtisoslashuv esa vaqtincha o'zining yordamchilik rolini bajarishga qodirligini ko'rsatmoqda xolos. Xalqaro savdoning rivojlanish tendensiyalarini guvohlik berishicha; so'nggi o'n yilliklarda turli xildagi xizmatlarning hajmi va ahamiyati beqiyos darajada o'sib bormoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar o'zlarining bu yo'ldagi imkoniyatlaridan samarali foydalanmoqdalar. Masalan, sayyohlik va mehnat bilan bog'lik xizmatlar, turli xildagi «iflos» va past maosh to'lanadigan ishlar uchun ishchi kuchlarini eksport qilish shular jumlasidandir.

Sayyohlik ko'p yillardan buyon, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xorijiy valyutalar tushumining asosiy manbalardan biri bo'lib qolmoqda. Misr uchun turizm sohasidan kelayotgan daromad xorijiy mamlakatlarda vaqtinchalik band bo'lgan misrlik ishchilar hisobidan keladigan valyutalar va xorijiy yordamlardan keyingi uchinchi o'rinni egallaydi. So'nggi yillarda turizm Turkiyada yuqori sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Bu ko'rsatkich turizmning umumjahon miqyosidagi 4% li o'sish ko'rsatkichi bilan taqqoslanganda, yiliga 8%ni tashkil etadi. Turkiya ko'proq milliy iqtisodiyotning turizm tarmog'ini dinamik rivojlanishi bilan farq qiluvchi besh mamlakat qatoriga kiritilgan. Shu narsa kutilmoqdaki, 2005 yillarning oxiriga borib Turkiya sayyohlikdan tushadigan daromadning o'lchami bo'yicha dunyoda oltinchi o'rinni egallashi bashorat qilinmoqda.

§ 9.3. Xorijiy sarmoyalar – rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida

Jahon iqtisodiyotida «qashshoqlik botqog'i»dan qutilishga bo'lgan intilish, iqtisodiyotning ilg'or tarmoqlarini rivojlanishga bo'lgan imkoniyatni yaratish va takomillashtirish rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xorijiy sarmoyalarni izchil jalb qilishni talab etadi. Ana shu maqsadlarda, investitsion muhitni kafolatlaydigan shart-sharoiti mavjud

bo'lgan maxsus mintaqaviy iqtisodiy zonalar tashkil etiladi.

Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsion muhitni kuchaytirib borish jarayonlari osonlik bilan kechayotgani yo'q. 1992 yilda rivojlanayotgan mamlakatlarga kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning miqdori 51,5 mlrd. dollarni tashkil etgan edi. 90-yillar boshida jahon bankining ma'lumotiga qaraganda, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga xususiy kapitalning jalb qilinishi yanada kuchayib, 1994 yilda 173 mlrd. dollarni tashkil etgan. yangi fond bozorlaridagi aksiyalarga band etilgan portfel qo'yilmalar 1993 yilda 46,9 mlrd. dollarni tashkil etgan bo'lsa, 1994-yilda 39,5 mlrd. dollarni tashkil etgan edi. O'z navbatida banklarda deponentlangan va obligatsiyalarga qo'yilgan xususiy sarmoyalarning qiymati 1993 yilda 45,7 mlrd. dollardan 1994 yildan 55,5 mlrd. dollarga o'sgan. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalar miqdori esa 1993 yilda 66,6 mlrd. dollardan 1994 yilda 77,9 mlrd. dollarga o'sgan. Qayd etib o'tish joizki, 1993 yilda ba'zi-bir rivojlanayotgan mamlakatlarning o'zlari ham 14 mlrd. AQSh dollari miqdoridagi sarmoyani xorijiy mamlakatlarga eksport qilishgan.

«Ernst and Yang» Amerika konsalting firmalarning bergan baholariga ko'ra yaqin o'n yilliklarda rivojlanayotgan mamlakatlarning eng ko'zga ko'ringanlari - Xitoy, Hindiston, Indoneziya, Meksika va Braziliya kabi mamlakatlar bo'lishi bashorat qilinmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga xususiy sarmoyalar jalb qilinar ekan, eng muhimi, ular dinamikali o'sish imkoniyatiga ega bo'lib, istiqboli porloq bo'lgan mamlakatlar tomon ilgari lab bormoqda. Bugungi kunda 75-80% to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan xususiy investitsiyalarning 20-25%i rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri kelmoqda. Bunda asosiy o'rinni Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlari egallamoqda. Kuchsiz rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining turg'unligi va shuningdek ulardagi siyosiy vaziyatning barqaror emasligi, ko'pincha sanoati rivojlanayotgan mamlakatlarning ishbilarmon doiralarini cho'chitib qo'ymoqda. Ushbu mamlakatlar tomonidan uyushtirilayotgan davlat yordamlari, so'ngi 70-80 yillarda yetarli darajada amalga oshirilgan bo'lsada, 90 yillarining o'rtalaridan e'tiboran ularning miqdori sezilarli darajada qisqarib bormoqda. Xalqaro valyuta fondining analitiklarining fikriga qaraganda 1994 yilda butun dunyo bo'yicha inflyatsiyaning oldini olish maqsadida davlat yo'llari orqali 59 mlrd. AQSh dollariga teng bo'lgan rasmiy yordamlar uyushtirilgan (bu ko'rsatgich 1993 yildagiga nisbatan 3 mlrd. AQSh dollariga kamdir). Rivojlangan mamlakatlarning rivojlanayotgan mamlakatlar bilan davlat miqyosidagi o'zaro hamkorligi

o'zining myo'riga yetgan 1990 yildagi darajasi bilan taqqoslab ko'rilganda, bu raqam 12 mlrd. AQSh dollariga kamaygan. Bu paytda iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti tomonidan uyushtirilayotgan yordam jami yalpi milliy mahsulotning 0,3% ni tashkil etgan xolos. Muhim tomoni shundaki, Afrika mamlakatlariga uyushtirilayotgan barcha tashqi yordamlar qarzlarning foizlari shaklida G'arbiy Yevropa tomon qaytib ketmoqda. 90- yillarning o'rtalarida Afrikaning Saxarasidan janubgacha bo'lgan mintaqasidagi barcha mamlakatlarning tashqi qarzlari 211 mlrd. dollarni tashkil etgan bo'lib, 1984-1994 yillarda Afrika davlatlari ushbu kredit qarzlarning 150 mlrd. AQSh dollariga yaqinini to'lashga muvofiq bo'lishgan xalos. 1994 yilda Afrikaning barcha mintaqalarida joylashgan davlatlarning umumiy qarzlari taxminan 303 mlrd. AQSh dollarini tashkil etib, u Afrika mamlakatlarini yillik eksport daromadining 204% ga tengdir.

1994 yilda eng katta tashqi qarz Meksika va Xitoyda bo'lib, uning miqdori Meksikada 5 mlrd. dollarni, Xitoyda 111 mlrd. dollarni tashkil etgan. Tayland, Janubiy Koreya, Hindiston, Filippin kabi Osiyo davlatlarining tashqi qarzlari tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda. Osiyo mintaqasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarning tashqi qarzlari miqdori 1994 yilda 1,7 trln. AQSh dollarni tashkil etgan bo'lib, 1993 yilgi darajaga nisbatan 10% ga o'sgan edi.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda Lotin Amerikasi mamlakatlarining tashqi qarzlari o'sib borayotganligini biz tashqi qarzlarni aholi jon boshiga nisbatan hisoblanganda mazkur mamlakatlar boshqa mamlakatlarga qaraganda ancha oldinda turganligini ko'rishimiz mumkin (bu ko'rsatkich Osiyoda 250 dollarga teng bo'lsa, Lotin Amerikasida esa 1000 dollarni tashkil etadi).

Rivojlanayotgan mamlakatlarning amaldagi qarzlari xususiy kapital qo'yilmalarning hisobidagi mulkiy munosabatlar orqali to'planib boradi. 1995 yilda kreditor mamlakatlar orasida Yaponiya birinchi o'rinni egallagan bo'lib, uning rivojlanayotgan mamlakatlardagi (birinchi navbatda Osiyo mamlakatlarida) kreditlarning umumiy miqdori taxminan 236 mlrd. dollarni tashkil etgan. Keyingi o'rinni – 147 mlrd. dollar miqdoridagi ko'rsatkich bilan AQSh egallagan bo'lib, ularning yarmisi Lotin Amerikasi mamlakatlariga to'g'ri kelgan edi. Uchinchi o'rinda esa Germaniya turib, u 106 mlrd. AQSh dollari miqdoridagi sarmoyalarni chetga chiqargan. O'z navbatida Fransiya ham xorijiy mamlakatlarga uncha katta miqdordagi kreditlarni beruvchi davlat hisoblanadi (103 mlrd. dollar). Uning qarzdorlari bo'lib, asosan Afrika va Osiyoning

rivojlanayotgan mamlakatlari hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan qarzlarning qaytarilishi eng og'ir muammo bo'lib turgan bir paytda, qarzdorlikka qarshi kurashning birdan-bir yo'li, bu kreditor mamlakatlarning qarzlarni kechib yuboriladigan umumiy miqdorini 75-100%ga yetkazish ko'zda tutilganligidir. Bundan ko'zlangan bosh maqsad, 80- yillardan buyon qarzlarning miqdori yuqori sur'atlar bilan o'sib kelayotgan mamlakatlarga nisbatan yengillik berishdir.

Transmilliy korporatsiyalar ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda yuksak iqtisodiy o'zgarishlarni vujudga keltirayotganligi bilan bir qatorda, ushbu korporatsiyalar texnik taraqqiyotining ichki omillariga ham juda katta imkoniyatlar ochib bermoqda. Amaliyot natijalari Shuni ko'rsatmoqdaki, transmilliy korporatsiyalar «uchinchi dunyo» mamlakatlarining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Bir qator ishlab chiqarish sanoat tarmoqlarda (engil sanoat, to'qimachilik sanoati, elektron sanoati) qo'llaniladigan texnika va texnologiyalarni yetkazib berishda TMKlar investor-sarmoyachi sifatida ham, shuningdek investitsiya tovarlarini yoki texnologiyalarini (litsenziyalarini) yetkazib beruvchi korporatsiyalar sifatida ham muhim rol o'ynaydi.

2. Rivojlanayotgan mamlakatlarni jahon bozoriga xom-ashyo eksport qiluvchi davlatlardan tayyor mahsulotlarning sotuvchilariga aylantirish. Bunda, bevosita qo'yilma, rivojlanayotgan mamlakatlarni ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlari uchun to'g'ridan – to'g'ri yo'nalishidagi investitsiyalar moliyaviy resurslarni oddiy joylashtirishga nisbatan ancha muhim hisoblanadi.

3. Transmilliy korporatsiyalar an'anaviy jarayonlarning tezlashuvini ta'minlaydi. Texnologik innovatsiyalar hozirgi kunda asosan sanoati rivojlangan mamlakatlarda to'plangan bo'lib, so'nggi o'n yilliklarda ular bir qator mamlakatlarda, ayniqsa «Yangi industrial davlatlar» iqtisodiyotida muhim rol o'ynamoqda. Texnologiyalarni qo'llanishi, atrof-muhit bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham TMKlarning filiallarini faoliyati ular tanlagan mamlakatlarning tabiati uchun, shuningdek insonlarning manfaati va ularning hayotiga tahdid solmasligi lozim. Shu munosabat bilan xususiy, shuningdek, xorijiy korxonalar ustidan nazoratni o'rnatish maqsadida rivojlanayotgan mamlakatlardagi tartibot milliy organlarining faoliyatini kuchaytirish talab etiladi.

4. TMKlar rivojlanayotgan mamlakatlardagi mavjud ish bilan bandlik muammolarini ham bartaraf etadi. Shunga qaramasdan, ta'kidlab o'tish joizki, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar bilan bevosita bog'liq bo'lgan ishchi o'rinlar unchalik ko'p bo'lmasdan rivojlanayotgan dunyodagi iqtisodiy aktiv aholining 1% dan kamroq qismini ta'minlay oladi, xolos.

5. Xalqaro tashkilotlar rivojlanayotgan mamlakatlarga texnik yordamlarini ko'rsatishda TMKlar imkoniyatidan keng foydalanishmoqda. O'z navbatida rivojlanayotgan mamlakatlarning hukumat rahbarlari ham TMKlarni o'z iqtisodiyotiga jalb etish borasida o'zaro kurash olib bormoqdalar. Masalan, AQShning «Jeneral motors» kompaniyasi 2005 yilda o'zining Osiyo –Tinch okeani mintaqasi bozoridagi ulushini ikki barobarga oshirish maqsadida, uning 10% ga qadar ko'paytirishga harakat qilmoqda. Xullas, jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivojlanishining obyektiv qonunlariga bo'ysungan holda, rivojlanayotgan mamlakatlar xususiy maqsadlar bilan bir qatorda ijtimoiy – iqtisodiy muammolarning hamda TMKlarning mamlakatlar iqtisodiyotidagi manfaatlariga mos keluvchi zaruriy parametrlarini izlab topmoqdalar.

§ 9.4. «Yangi industrial mamlakatlar»ning jahon xo'jaligida tutgan o'rni

Jahon iqtisodiyoti va XIMda «Yangi industrial mamlakatlar» («YaIM») rivojlanayotgan davlatlarning ko'pchiligidan iqtisodiy parametrlarining barcha sistemalari bo'yicha ajralib turadi.

«YaIM»ni rivojlanayotgan mamlakatlardan farqlanib turuvchi xususiyatlaridan biri ularni rivojlangan kapitalistik mamlakatlardan ham ajratib turishlidir. Ya'ni, ularning rivojlanishi «Yangi industrial» rivojlanish modeli sifatida mavjudligidir. Bunday xarakterli tomonlar, Lotin Amerikasidagi va shuningdek Osiyodagi «YaIM»ning rivojlanish tajribasini chuqur analiz qilish jarayonida ko'zga tashlangan edi.

Lotin Amerikasidagi «YaIM»larning rivojlanish tajribasi va shuningdek Osiyodagi «YaIM»larning ko'pchiligi ozodlikka erishgan jahonning rivojlanayotgan mamlakatlari uchun xalq xo'jaligining ichki rivojlanish dinamikasi bo'yicha ham, tashqi iqtisodiy munosabatlarining ekspansiyasi bo'yicha ham, rivojlanishning o'ziga xos namunasi bo'lib qolmoqda. Odatda, rivojlanayotgan «Yangi industrial mamlakatlar» qatoriga Osiyodagi Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong, Singapur, Malayziya Shu bilan bir qatorda Lotin Amerikasidagi «YaIM»lar – Argentina, Braziliya, Meksika kabi mamlakatlar taaluqlidir. Yuqorida

sanab o'tilgan barcha mamlakatlar «YaIM»larning birinchi avlodlari yoki birinchi qaldirg'ochlari hisoblanadi. Ularning orqasida «YaIM»ning so'nggi avlodlari (Filippin va Xitoyning janubiy chegaralari va boshqalar) yetishib chiqmoqda.

BMT tomonidan ishlab chiqargan metodika bo'yicha «YaIM»lar qatoriga kiruvchi davlatlar u yoki bu kriteriyalar bo'yicha alohida ajralib turadi. Ular quyidagilardan iboratdir:

- Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulotning miqdori bo'yicha.

- Yalpi ichki mahsulotning o'rtacha yillik o'sish sur'atlari bo'yicha.

- Yalpi ichki mahsulot tarkibidagi qayta ishlash sanoatining umumiy miqdori bo'yicha (20% atrofida bo'lishi kerak).

- Chiqariladigan tovarlarning umumiy miqdoriga nisbatan sanoat mahsulotlarining ulushi va eksport miqdori bo'yicha.

- Xorijiy mamlakatlarga chiqariladigan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning umumiy miqdori va hakoza.

«YaIM»lar ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha nafaqat rivojlanayotgan mamlakatlardan ajralib turadi, balki ayrim hollarda bir qator sanoati rivojlangan mamlakatlardan ham ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha ustunlikka egadir. Masalan, Tayvan, 1952-1995 yillarda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot hajmini 170 marotaba o'stirgan edi (aholining o'sishiga nisbatan 2,5 marotaba ortiqroqdir). Tashqi savdo hajmini esa 544 marotabaga oshirdi. Mamlakatning inflyatsiya darajasi o'rtacha 3,6%ni, iqtisodiy o'sishning o'rtacha yillik sur'ati 8,7%ni tashkil etgan edi. Tayvan iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha dunyoning ilg'or mamlakatlari qatoriga kiritilgan bo'lib, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad taxminan 12 ming dollarni tashkil qilgan edi.

Shunday qilib, 1960-1990 yillarda Osiyo mintaqasidagi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish sur'ati hisoblab ko'rilganda uning miqdori yiliga 5%ni tashkil etganligini ko'rishimiz mumkin (bu ko'rsatkich Yevropa mamlakatlarida 2%ga teng bo'lgan). Ana shu yillarda Tayvanda yillik o'sish sur'ati juda yuqori bo'lib 8,7%ni tashkil etgan. 90-yillarda Janubiy Koreya va Singapurda yillik o'sish sur'atlari 8%ni, Malayziyada esa 9%ni tashkil etgan.

Jahon iqtisodiyotida «Yangi industrial mamlakatlar»ning iqtisodiy rivojlanish sur'atining yuqoriligi aholining yashash turmush tarzini, yaxshilab borayotganligi bilan uyg'unlashib bormoqda. 1960-1990 yillarda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad rivojlanayotgan «YaIM»da 4 marotaba o'sgan edi. Xullas, xalqaro ekspertlarning bashorat

qilishicha, 2010 yilga borib Sharqiy Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari G'arbiy Yevropaning yalpi milliy mahsulotining hajmi bo'yicha quvib o'tishi, 2020 yillarga borib esa Shimoliy Amerikadan ham o'zib ketishi bashorat qilinmoqda.

Osiyo – Tinch okeani mintaqasining «YAİM»laridan biri Singapur haqida shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, u 1995 yilda mintaqa davlatlari ichida birinchi bo'lib «industrial rivojlangan mamlakat» statusini qo'lga kiritdi. Bunday unvon unga Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti (IHRT) tomonidan rasman e'lon qilindi. Barqaror iqtisodiy o'sishning 5-10 yilligi davomida o'ziga nisbatan past rivojlangan 10 mamlakat doirasidan ajralib chiqib, dunyoning boy davlatlari qatoridan joy oldi. (aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi milliy mahsulot hisobiga). Siyosiy barqarorlik sharoitida mamlakatning sanoatida yillik o'sish sur'ati o'rtacha 8,4%ni tashkil etdi. Mamlakat aholisining yashash turmush tarzi esa o'rtacha yetti marotabaga ortdi. Singapurdagi har bir aholining o'rtacha statistik daromadi 1995 yilda 22,3 dollarni tashkil etdi (9.4.1.-jadval).

O'z navbatida Gonkong ham uzoq yillar davomida Buyuk Britaniyaning sobiq koloniyasi bo'lib, keyinchalik u ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha o'zining metropoliyalik darajasidan yuqori pog'onaga ko'tarilgan edi.

9.4.1-jadval

Osiyoning «Yangi industrial mamlakatlari»da yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari (% hisobida)

Mamlakatlar	1980-1990 yillar	1991	1992	1993	1994
Janubiy Koreya	9,9	8,3	7,3	6,4	7,6
Tayvan	8,3	7,3	6,7	6,7	6,9
Gonkong	7,1	4,0	5,8	5,4	5,5
Singapur	6,3	7,0	6,1	6,0	6,1
Malayziya	5,1	8,6	8,5	7,6	7,5

«YaİM»ning iqtisodiy rivojlanish modeli va uning muvaffaqiyatli taraqqiy etish tomonlari qarab chiqilganda, uning tashqi va ichki omillari xususida ham to'xtalib o'tiladi. Ko'rinib turibdiki, omillarning bu ikki guruhlarini, «YaİM»larning hukumat rahbarlari tomonidan olib borilayotgan nozik maqsadli siyosatlar orqali to'ldirib turiladi. «YaİM»larning ichki tuzilishidagi muammolarga, hamda ularning xo'jalik

mexanizmlariga asosiy e'tiborni qaratmasdan turib, «YaIM» tashqi iqtisodiy omillarining o'ziga xos tomonlarini ochib bera olmaymiz. Endi biz Lotin Amerikasining «YaIM»ning rivojlanishi xususida to'xtalib o'tamiz.

Jahon tajribasi guvohlik bermoqdaki, jahonning u yoki bu mamlakatlari xalqaro iqtisodiy hamkorlikka faol aktiv kirishayotganda asosiy ishni xorijiy investitsiyalarni jalb etish hamda tashqi savdoning o'sishiga xos hisoblanadigan shart-sharoitlarni yaratishdan boshlaydi. shunday ekan, bu mamlakatlar o'z iqtisodiy rivojlanishlari doirasida texnologik ishlab chiqarishning barcha bo'g'inlaridan keng foydalangan holda tarkibiy qayta qurilishlarga, ishlab chiqarishda tayyor xom-ashyolardan texnologik sig'imi yuqori bo'lgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishga o'ta boshlaydi. Jahon iqtisodiyotida tarmoqlarni rivojlantirish va qayta ta'mirlash uchun eksportdan tushgan daromadlardan keng foydalanish, xalqaro mehnat taqsimoti ko'lamida ancha istiqbolli va «foydali» usul hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida AQSh, Germaniya, Yaponiya kabi bir qator sanoati rivojlangan mamlakatlar xuddi mana Shu yo'llar orqali taraqqiy etgan edi. AQSh o'z iqtisodiy faoliyatini dastlabki yillarida asosan xom-ashyo, mevalar, paxta, asal, ko'mir va Shunga o'xshash bir qator sanoat va qishloq ho'jalik mahsulotlarni eksport qilishdan boshlagan bo'lsa, GFR 50-yillarda ko'mir, qora metallurgiya, ximiyaviy sanoat mahsulotlarni ekport qilishdan, Yaponiya esa to'qimachilik, metallurgiya, ximiyaviy sanoat mahsulotlarni eksport qilishdan boshlagan edi.

60-yillarda Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi bir qator mamlakatlar, ya'ni «YaIM»lar ham xuddi ana shu yo'llar orqali rivojlanish bosqichiga qadam qo'ygan edi.

Ushbu davlatlarning barchasi iqtisodiy o'sishning tashqi omillaridan samarali foydalandilar. Shu o'rinda, sanoati rivojlangan mamlakatlardan xorijiy sarmoyalar- texnika va texnologiyalarni keng miqyosda jalb qilinganligini ta'kidlab o'tish lozimdir. Xullas, jahon iqtisodiyotida shunday savol tug'iladi, qaysi sabablarga ko'ra «Yangi industrial mamlakatlar»ni rivojlanayotgan dunyodagi boshqa mamlakatlardan ajratib o'rganish mumkin?

Ma'lumki, bir qator sabablarga ko'ra, «Yangi industrial mamlakatlar» ning ba'zi birlari sanoati rivojlangan mamlakatning muhim siyosiy va iqtisodiy manfaatlari ta'sir doirasiga tushib qolganligini ko'rishimiz mumkin. AQShning siyosiy manfaatlari asosan Sharqiy Osiyo mamlakatlarining «kommunistik ta'siriga» qarshi turuvchi Tayvan va

Janubiy Koreyaning siyosiy manfaatlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Shuning uchun ham ushbu mamlakatlarga cheksiz iqtisodiy yordam uyushtirilib harbiy jihatdan ko'llab-kuvatlandi.(masalan, Tayvanga 1,5 mlrd.AQSh dollari miqdorida yordam ko'rsatilgan edi). 1950-1960 yillarda AQShning yordami, Tayvanda jalb etilgan jami investitsiyalarning 34%ni tashkil etgan bo'lib, uning 74%ni infrastrukturaga, 59%ni qishlok xo'jaligiga va 13%ni esa sanoatga jalb etilgan edi. Xullas bularning barchasi Tayvan iqtisodiyotining rivojlanishida tashlangan ijobiy qadam bo'ldi.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda «YaIM»larni zamonaviy iqtisodiy tarkibining shakllanishida, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning ta'siri katta bo'ldi. 80- yillarning birinchi yarmida «YaIM»larni iqtisodiyotidagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning miqdori, rivojlanayotgan mamlakatlardagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan sarmoya qo'yilmalarining 42%ga yetgan edi. Sanoati rivojlangan mamlakatlar orasida AQSh «Yangi industrial mamlakatlar»dagi ishbilarmonlik sarmoyalarining eng ko'zga ko'ringan investori bo'lib hisoblanadi. Ulardagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning o'sishi, xorijiy mamlakatlardagi xuddi shunday investitsiyalar umumiy miqdorining 10%ni tashkil etadi. Yaponiya hozirgi kunda «YaIM»dagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan miqdori bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi.

Yaponiya investitsiyalari, «YaIM»ning industriallashuviga va ularning eksport tovarlarning raqobatbardoshligini oshirishga imkoniyat yaratib, «YaIM»lar sanoatida qayta ishlanadigan mahsulotlarning yirik eksportyorlaridan biriga aylanishida muhim rol o'ynamoqda. Yaponiya investitsiyalarini kirib kelishi birgina 1982-1985 yillarning o'zida Tayvanda 2,1 martaga, Gonkongda esa 61%ga o'sgan edi.

Yaponiya sarmoyalarining ishtirokida, ushbu mamlakatlar yuqori sifatli tayyor mahsulotlarning ekportyorlari bo'lib qolishiga imkon beruvchi yirik ishlab chiqarish bazasi tashkil etildi. 80-yillarning boshidan, Yaponiya investitsiyalari umumiy miqdorining yarmisidan ko'prog'ini tashkil etgan edi. Xullas, yapon investorlari ishtirokida «YaIM»larda zamonaviy stanoklar, elektronika jihozlari, dengiz kemalari va boshqalarni ishlab chiqarish bo'yicha komplekslar barpo etilgan edi.

Jahon iqtisodiyotida Osiyoning «YaIM»lari uchun shu narsa xarakterli bo'ldiki, ulardagi tadbirkorlik sarmoyalari, birinchi galda qayta ishlash sanoati va xom ashyo tarmoqlarini rivojlantirishga yo'naltirildi. O'z navbatida, Lotin Amerikasining «YaIM»laridagi ishbilarmonlik sarmoyalari esa, ko'proq savdo, xizmat ko'rsatish sohalari va qayta ishlash

sanoat tarmoqlariga jalb etilgan edi. Xullas, jahon iqtisodiyotida xorijiy sarmoyalarning keng miqyosda tarqalishi Shu narsaga olib keldiki, «YaIM»larda xorijiy sarmoyalar ishtirok etmagan birorta ham iqtisodiy tarmoq qolmagan edi. 1998 yilda Lotin Amerikasi va Osiyoning «YaIM»larining bozorlaridagi qo'yilmalarining daromadlilik (%hisobida) quyidagicha xarakterda bo'lgan edi. Argentinada 58%, Braziliyada 83,5% ni, Meksikada 40% ni, Chilida 39% ni, Indoneziyada 79%ni, Janubiy Koreyada 26,1% ni, Tayvanda 104% ni, Tailandda 121,3% ni, Filippinda 165,2% ni tashkil etgan edi.

Ushbu statistik manbalardan ko'rinib turibdiki, Osiyoning «YaIM»laridagi investitsiyalarning daromadlilik darajasi Lotin Amerikasi mamlakatlarinikidan sezilarli darajada yuqoriroq bo'lgan. Qonuniy shunday savol tug'iladi, xo'sh nima uchun xorijiy mamlakatlarning xususiy sarmoyalarning barchasi Osiyo mintaqasidagi ba'zi bir mamlakatlarga nisbatan faolroq kirib boradi?

Ma'lumki, 60-yillarning oxirida jahon xo'jaligini rivojlanishidagi vaziyat shu qadar murakkablashgan ediki, natijada transmilliy korporatsiyalarning rivojlanish manfaatlari va strategiyalari Osiyodagi bir qator davlatlarning imkoniyatlari va intilishlari bilan moslashib borgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlar importidagi turli xildagi cheklashlar va ularning uncha katta bo'lmagan to'lov qobiliyatiga duch kelayotgan transmilliy korporatsiyalar, joylarda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish maqsadida, sarmoyalarni chetga chiqarish orqali tovarlar eksportini qisman yangilash tomon qadam qo'ya boshladi. Transmilliy korporatsiyalarning xuddi ana Shu yo'nalishlardagi faoliyati, rivojlangan mamlakatlarning to'yingan bozorlarining konyukturasi, raqobatning avj olishi va ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish uchun kurashish orqali amalga oshirilmoqda. Transmilliy korporatsiyalar, o'zlari faoliyat ko'rsatayotgan joylarda ishlab chiqarishni ilmiy asosda rivojlantirishga e'tiborni qaratadi. Xarakterli tomoni shundaki, jahon iqtisodiyotida «Osiyo ajdarhosi» deb nom olgan xalqaro iqtisodiy konyukturalarining bunday o'zgarishlarni qabul qilishga va ulardan o'z maqsadlari yo'lida foydalanishga tayyor ekanligi ma'lum bo'ldi. Transmilliy korporatsiyalarni, aynan Osiyo mintaqasiga jalb qilishida quyidagi shart –sharoitlar muhim ahamiyat kasb etgan edi.

1.«Yangi industrial mamlakatlar» ning foydali strategik joylashganligi. Ularning barchasi jahonning savdo iqtisodiy yo'llarining chorrahasida, ya'ni jahon xo'jaligi markazlari bo'lmish – AQSh va

Yaponiya kabi rivojlangan mamlakatlarga yaqinroq hududlarda joylashganligi.

2.«Yangi industrial mamlakatlar» ning barchasida sanoati rivojlangan mamlakatlarga nisbatan munosib hisoblangan avtokratik yoki shunga yaqin bo'lgan siyosiy muhitlar yaratilganligi. Ularda siyosiy barqarorlik ta'minlanib, siyosiy hamda demokratik o'zgarishlar, iqtisodiy islohotlar amalga oshiriladi. Xorijiy investorlarning xavfsizligi uchun yuqori darajali kafolatlar ta'minlanadi.

3.Osiyodagi «Yangi industrial mamlakatlar» aholisiga xos bo'lgan mehnatsevarlik intiluvchanlik, tartiblilik, matonatlilik singari noiqtisodiy omillar ham katta ahamiyat kasb etdi. Bu omillar ma'lum darajada Osiyo va Lotin Amerikasidagi –«YaIM» larning ikki modeli o'rtasidagi o'ziga xos bo'lgan bellashuvda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Xo'sh, ushbu modellarning o'ziga xos tomonlarini nimada ko'rishimiz mumkin. Jahon iqtisodiyotida birinchi model milliy iqtisodiyotning tashqi bozor va eksportga tomon ustivor yo'nalishlari orqali rivojlanishini ko'rsatib bersa, ikkinchi model esa import o'rnini egallashga qaratilganligidir. Birinchi modelda ko'rsatib o'tilgandek, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida AQSh, ikkinchi jahon urushidan keyin –G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiya, keyinchalik esa Osiyoning «YaIM» lari ham rivojlanishning birinchi modeli yo'lidan borishdi. Ikkinchi model esa sezilarli darajada Lotin Amerikasining «YaIM» lari tomonidan o'zlashtirib olingan edi.

Jahon tajribasi Shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi kunda import o'rnini egallashga qaratilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish strategiyalari bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynamoqda. Import o'rnini egallash strategiyalari xo'jalik tarkibining xilma – xilligini ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda esa yangi va muhim bo'lib hisoblanuvchi bir qator ishlab chiqarish tarmoqlari barpo etilishi bilan bir qatorda muhim yo'nalishlar bo'yicha o'z –o'zini ta'minlash darajasi ham o'sib bormoqda .

Shuningdek iqtisodiyotni tubdan isloh qilishda asosiy yo'l bo'lib hisoblanuvchi import o'rnini egallashga mo'ljallangan ishlab chiqarish sohalarini rivojlantirishni asosiy o'ringa qo'yuvchi barcha mamlakatlarda o'z-o'zidan jiddiy inqirozlar bo'lib turibdi. Gap shundaki, xorijiy kompaniyalar uchun imtiyozli kreditlarni yo'qligi va proteksionizm siyosatiga asoslangan milliy iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatishini «qo'llab–quvvatlab turganlik» muhiti jahon iqtisodiyotida tez moslashuvchan va samarali iqtisodiy tizimning vujudga kelishiga yo'l

qo'ymadi. Umuman olganda, import o'rnini egallash siyosati, rivojlanayotgan mamlakatlar faoliyatining dunyo xo'jaligida tub o'zgarishlar yasashiga yo'l qo'ymaydi.

Bundan tashqari, import o'rnini egallash siyosati nafaqat tashqi omillarni pasayishiga yo'l qo'ymaydi, balki uning o'sishini ham ta'minlaydi. Import o'rnini egallash prinsiplariga uzoq vaqt tayanilganda mamlakatlarda qoloqlikni bartaraf etish imkoniyati paydo bo'ladi hamda keng miqyosdagi taraqqiyotga erishishni ta'minlovchi iqtisodiyotdagi yetakchi tarmoqlarni vujudga kelishiga xalaqit beruvchi barcha to'siqlarga barham beriladi. Proteksionizm, ichki bozorlarni va biznesni himoya qilish choralari sifatida qisman samarasiz ishalyotganiga qaramasdan, uning monopol holati va baholarining keskin o'sayotganligidan foydalanib foyda olayotgan mahalliy korxonalarni qo'llab-quvvatlaydi. Xullas, hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida import o'rnini egallash davri, ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda, shu jumladan «Yangi industrial mamlakatlar»da ham o'z nihoyasiga yetganligini ko'rishimiz mumkin.

Jahon iqtisodiyotida import o'rnini egallash strategiyasi Lotin Amerikasining «YaIM»lari (Braziliya, Argentina, Meksika) uchun xilma-xil bo'lgan milliy iqtisodiyotni barpo etishda va shuningdek bir qator tovarlarni ishlab chiqarish bo'yicha jahonda salmoqli o'rinni egallab kelishida muhim rolni o'ynamoqda. Nima bo'lganda ham ushbu mamlakatlar sanoati rivojlangan mamlakatlarga nisbatan qoloqlik darajasini bartaraf etish uchun zarur bo'lgan shart –sharoitni Yarata olmadilar. Shuning uchun ham Lotin Amerikasining «YaIM»lari qanchalik kuchayib iqtisodiy potensialga ega bo'lishlariga qaramasdan, Osiyodagi «YaIM»larga nisbatan iqtisodiy jihatdan ancha qoloqligicha qolmoqda. Masalan, Braziliyaning yalpi ichki mahsuloti (YaIM) Sharqiy Osiyodagi «Yangi industrial mamlakatlar» ning umumiy yalpi ichki mahsulotiga nisbatan biroz kamroqdir.

Lotin Amerikasining «YaIM»lari ekportining salmoqli o'sishiga ega bo'lmasdan turib, o'z iqtisodiyotini talab darajasida tubdan isloh qilishga erisha olmadilar. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining natijalariga qarab, ichki iqtisodiy muammolarni bartaraf etish uchun bir qator kamchiliklarga yo'l qo'yildi. Bir vaqtning o'zida tashqi muammolar ham vujudga keldi. Eksportning past darajada o'sishi, to'lov balansi defitsitning hamda barcha yangi kreditlarga bo'lgan talablarning o'sishiga imkoniyat yaratdi. Oqibatda ushbu mamlakatlar sanoati taraqqiy etgan mamlakatlarning eng ilg'or bo'lmagan texnika va texnologiyalarini o'z iqtisodiyotida joriy etish siyosatida mustaxkamlanib qolaverdi.

Qayd etish joizki, Lotin Amerikasining «Yangi industrial mamlakat»lari 90- yillarning o'rtalariga kelib 80-yillardagi uzoq davom etgan inkirozdan chiqib oldi. Braziliya, Argentina, Meksika, Chili kabi davlatlarda amalga oshirilgan liberal iqtisodiy o'sish sur'atlari yuksalib, savdo balansini yaxshilashda ijobiy yutuqlar qo'lga kiritildi.

Lotin Amerikasining yirik «YaIM»laridan biri Braziliyada olib borilayotgan siyosat – bu ochiq iqtisodiyotni yaratishga qaratilganligidir. Buning uchun mamlakatning ichki bozorida raqobat kurashuvi uchun muhit yaratilayotgan bo'lib, unga bog'liq holda import tariflari pasaytirildi. 1995 yilda MERCOSUR mamlakatlari (Braziliya, Argentina, Paragvay va Urugvay) o'rtasida bojxona to'siqlari to'liq olib tashlandi.

Osiyodagi «Yangi industrial mamlakatlar» o'z iqtisodiyotining eksportga mo'ljallangan ancha samarali va tez moslashuvchan modelini joriy etdi. Bu model, ma'lum davr mobaynida bir vaqtning o'zida import o'rnini egallash siyosatini ham o'z ichiga olgan edi. Eksport siyosati o'rnini egallashga mo'ljallangan industriallashuvning tugallangan davrini qayta sodir etishni talab etmaydi. Ma'lumki, jahon iqtisodiyotida import o'rnini egallash va eksportga mo'ljallangan iqtisodiy siyosat bir–biri bilan tengma –teng holda harakat qilib, ba'zi davrlarda esa ular bir –biridan ustunlikka ham ega bo'lishi mumkin. Eksportni kengaytirish davriga yoppasiga o'tish oldidan, import o'rnini egallash uchun jahon mamlakatlari ishlab chiqarishining zamonaviy tizimlarini vujudga keltirish, xalq xo'jaligini an'anaviy sektorini qayta kurish kabi masalarga ham e'tiborni qaratishmoqda.

Osiyoning ko'pchilik mamlakatlarida, jumladan XX asrning 50 va 60 yillarida Janubiy Koreya va Tayvanda, 60-yillarda Malayziyada; 60 va 70 yillarning boshlarida Tailandda, 50 va 60 yillarning oxirida Filippinda import o'rnini egallash siyosati ustuvor yo'nalishga ega bo'lgan edi. Gonkong va ma'lum darajada Singapur, o'zlarining tarixiy rivojlanish shart –sharoitlari, jug'rofiy joylashuvi va ichki talabning cheklanganligi ta'sirida ishlab chiqarishni ko'proq eksportga qaratdilar. Mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi chora –tadbirlar, qayta ishlash sanoatidagi foyda me'yorini oshirish, iste'mol mahsulotlarni va shuningdek uzoq muddatli foydalanishga mo'ljallangan tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarning asta –sekinlik bilan import o'rnini egallashiga sabab bo'lgan edi.

60-80 - yillarda Janubiy Koreya jahon bozoriga uzoq muddatli foydalanishga mo'ljallangan mahsulotlarning 2,9%ni, 3,4%ni, 9,6%ni, 9,3%ni, 11,1%ni va 9,6%ni yetkazib bergan bo'lib, uning jahon

kemasozlik sanoati eksportidagi ulushi 13,1% ga to'g'ri kelgan edi.

Osiyoning «Yangi industrial davlatlari» sanoat mahsulotlari eksportining yuqori dinamikasiga asoslangan xolda, an'anaviy ayrim tovarlar eksporti bo'yicha tashqi savdo aylanmasida hal qiluvchi o'rinni egallagan edi. Masalan, Janubiy Koreya va Tayvan eksportida xom-ashyo va oziq-ovqatning ulushi mos ravishda 7,1% va 7%ni tashkil etgan edi. Xullas, 90-yillarda Janubiy Koreyada tovarlar eksportida qiymati bo'yicha ikkinchi o'rinni poyafzal mahsulotlari egallagan bo'lsa, Tayvanda esa o'yinchoqlar va sport tovarlari egallagan edi. Janubiy Koreya eksportida to'rtinchi o'rinda sintetik mahsulotlardan tayyorlangan tekstil tovarlari turgan bo'lsa, Tayvanda esa yettinchi o'rinda poyafzal mahsulotlari turgan edi.

Osiyoning «Yangi industrial mamlakatlari»da ayniqsa, mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarish bo'yicha eksportida Hindiston va shuningdek Lotin Amerikasining «YaIM»larining kuchsizligi sezilarlidir. Agar Lotin Amerikasining «YaIM»larini tovarlar eksportinig rivojlangan davlatlar umumiy eksportidagi ulushi 1998 yilda 1980 yilga nisbatan unchalik kamaymagan (0,5%) bo'lsada, mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarish bo'yicha ulushi qariyb 1,8 barobar kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Aynan ana shu mashinatexnik mahsulotlar eksporti rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro mehnat taqsimotidagi holatlarini yaxshilanishining eng muhim omilidir.

90-yillarda Osiyoning «Yangi industrial mamlakatlari»ni olib borayotgan faol tashqi savdo siyosati AQShning Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari bilan bo'lgan yillik o'zaro savdo hajmi (128,4 mlrd. doll.) G'arbiy Yevropa bilan bo'lgan savdo aylanmasidan (117,1 mlrd. doll.) yuqori bo'lgan edi. Bunda Osiyoning «YaIM»lari (Yaponiyani qo'shib hisoblaganda) AQSh bozorida avtomobillar va elektrontexnikaning 30%ni, tekstil va tikuvchilik mahsulotlarining 50%ni egallagan edi.

80-90 yillarda rivojlangan mamlakatlarning eng yirik kapital importyori bo'lgan «Yangi industrial davlatlar»o'z geografiasini ancha kengaytirgan edi. Hozirgi kunda ilg'or sanoati rivojlangan davlatlarini kapitali uchun Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi rivojlanayotgan davlatlarning yangi bozorlaridir. Masalan, Janubiy Koreya firmalari AQShda aniq maqsadga yo'naltirilgan eksport ekspansiyasini o'tkazmoqda. Amerika iqtisodiyotiga kapital qo'yishib, Janubiy Koreyaliklar o'z iqtisodiyoti uchun eng yangi texnologiyalarni kirib kelishiga yo'l ochmoqdalar. shuningdek Janubiy Koreya firmalari

Osiyoning «ajdarho» deb nom olgan boshqa davlatlariga ham kapital olib chiqishni ko'paytirmoqda. Masalan, Tayvanning Xitoyga bo'lgan qiziqishi juda kattadir. 90-yillarning o'rtalarida Tayvanning XXRdagi investitsiyalari 9 mlrd. doll.dan oshib ketgan edi. O'z navbatida gongkonglik ishbiarmonlar XXRda ro'yxatga olingan qo'shma korxonalarining yarmidan ko'prog'ini tashkil qilishgan.

XX asrning 50-yillarida jahon xo'jalida baynalminalallashuv jarayonlarining tezlashishi rivojlanayotgan davlatlarni, birinchi navbatda «Yangi industrial mamlakatlar»ni ham qamrab olgan edi. Jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarishni, mehnat va kapital bozorlarini va tovar ayirboshlash jarayonlarining baynalminallashuviga moliya bozorlarining baynalminallashuvi ham qo'shildi. «YaIM»larning kredit imkoniyatini o'sishi, milliy moliyaviy bozorlarining rivojlanishi bilan va shuningdek moliyaviy salohiyatining oshishi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ko'pgina «Yangi industrial mamlakatlar» hozirgi kunda milliy moliyaviy bozorlarni tashkil topishining birinchi bosqichidan o'tishib ularning faoliyatini liberallashtirishning ikkinchi bosqichiga kirishdilar. Bu bilan esa ularning xalqaro moliya munosabatlari tizimiga faol integratsiyalashuviga asos yaratildi. Kapital harakatining baynalminallashish jarayonlari hatto rivojlangan davlatlar orasida ham yakunlanishdan uzoqdir. Shuning uchun ham bu haqda rivojlanayotgan davlatlar haqida gapirmasa ham bo'ladi. Shunga qaramasdan, ba'zi bir «Yangi industrial mamlakatlar» (Singapur va Gonkong) bu yo'lda o'zlarining sezilarli qadamlarini qo'ydilar. Bunga, 70-yillarda jahon iqtisodiyotida yangi xalqaro moliyaviy markazlarning hosil bo'lishi va tez o'sishini kiritish mumkin. XXI asr boshlarida Tayvan Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi yirik valyuta-moliyaviy markaziga aylanishini o'z oldiga maqsad qilib ko'ydi. Osiyoning «YaIM»lari xalqaro moliya markazlari kredit-moliya operatsiyalarini o'tkazish miqyosi bo'yicha London, Parij, Syurix kabi yirik moliya markazlari qatoriga chiqib, ularni ssuda kapitali bozoridan asta-sekin siqib chiqarmoqda.

Osiyoning «YaIM»larini iqtisodiy evolyutsiyasining xarakterli tomonlaridan biri ularning bir-biriga bo'lgan qiziqishini tobora ortib borayotganligidir. Sanoati rivojlangan G'arbiy Yevropa davlatlariga kapital yo'naltirishning ustuvor tendensiyasi, mintaqa va bir-biriga yaqin bo'lgan submintaqalarda savdo-iqtisodiy hamkorlarni olib borishligi bilan to'ldirilmoqda. Ammo bu Osiyoning «YaIM»larini raqobatbardoshligini oshirishga e'tibor bermayapti degani emas. Xullas, 90-yillarning o'rtalarida tovarlarning raqobatbardoshligi bo'yicha jahondagi birinchi

bashlikda Singapur, Gonkong, Tayvan kabi davlatlar turgan edi.

Bu davlatlarda qabul qilingan iqtisodiy strategiyaning asosiy yo'nalishi- ilmtalab mahsulotlar ishlab chiqarishdir. Mehnattalab va past rentabelli ishlab chiqarishlar «YaIM»larning «ikkinchi oqimi»da turgan Xitoy va Vyetnamga «topshirmoqda». Natijada bu ishlab chiqarishlarni bir paytlar sodir etgan sanoati rivojlangan davlatlardan birinchi avlod «Yangi industrial mamlakatlar»ga ko'chish jarayoni amalda qaytarilmoqda. shunday qilib «YaIM»larni rivojlanishidagi qo'lga kiritilgan yutuqlari, jahon xo'jaligiga integratsiyasi, iqtisodiy o'sishining istiqbollari, aholi turmush tarzini o'sishi ushbu davlatlarning iqtisodiyotida tashqi iqtisodiy ekspansiyalarning roli yuqori darajada deyishga imkon beradi. XXI asrda ushbu davlatlar jahon iqtisodiy xukmronligida yuqoriroq o'rinni egallab, yangi va muhim natijalarni namoyish qilmoqda. Jahon Bankining bashoratiga qaraganda, yaqin 10 yillar mobaynida o'sishning o'rtacha sur'atlari Janubiy Osiyoda - 5,5%ni, Sharqiy Osiyoda - 7,7%ni, Lotin Amerikasida - 3,5%ni tashkil qilar ekan. 1996-2004 yillarda Sharqiy Osiyoda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadning yillik o'sishi 6,6%ni tashkil etib, o'rta hisobda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad 1,9% ga o'sgan edi.

Tayanch iboralar: yuqori darajada rivojlanayotgan, o'rtacha darajada rivojlanayotgan, past rivojlangan mamlakatlar, «YaIM», YaIM o'sish sur'atlari, tashqi savdo aylanmasining o'sishi, eksportga yo'naltirilgan va importni qoplash siyosatlari.

Bobning qisqacha xulosasi:

XX asrning 50-yillaridan so'ng jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishining ahamiyatli tomonlaridan biri, mustamlaka va qaram mamlakatlarning (Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari) roli va ahamiyatini iqtisodiy jihatdan kuchayib borayotganligidir. Ushbu mamlakatlar hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar yoki ozod etilgan mamlakatlar, «Uchinchi dunyo mamlakatlari», «janub mamlakatlari», «periferiya mamlakatlari» sifatida tilga olinadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar – iqtisodiyotning ko'p ukladli xarakterga egaligi, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining past darajadaliigi, sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy infrastrukturaning qoloqligi, iqtisodiy rivojlanishi jahon xo'jaligi tizimiga (ayniqsa – yetakchi mamlakatlarga) qaramligi, kapitalizmni periferik xarakter kasb etishi va boshqalar.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda «Yangi industrial mamlakatlar» («YaIM») rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida iqtisodiy rivojlanish parametrlarining barcha tizimlari bo'yicha ajralib turadi. Ya'ni, ularning rivojlanishi «Yangi industrial» rivojlanish modeli sifatida mavjudligidir.

Transmilliy kompaniyalar rivojlanayotgan mamlakatlarda yuksak iqtisodiy o'zgarishlarni vujudga keltirayotganligi bilan bir qatorda, ushbu mamlakatlarning texnik taraqqiyotining ichki rivojlanish omillarining rivojlanishiga ham juda katta imkoniyatlar ochib bermoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlar guruhiga kiruvchi davlatlarni tavsiflab bering.
2. Jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar necha guruhga bo'lib o'rganiladi?
3. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga hos bo'lgan umumiy xususiyatlarni harakterlab bering.
4. Rivojlanayotgan davlatlar uchun xorijiy investitsiyalarni jalb etish qanday ahamiyat kasb etadi.
5. Rivojlanayotgan va sanoati rivojlangan davlatlar o'rtasidagi farqlarni oshib borish sabablarini ochib bering.
6. Rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro qarzdorlik muammosi haqida gapirib bering.
7. «YaIM»lar qatoriga kiritishda qanday ko'rsatkichlar e'tiborga olinadi?
8. «YaIM»larning iqtisodiy rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatmoqda?
9. «YaIM»larda qanday rivojlanish modellar mavjud?

Adabiyotlar:

- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г
- Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003 г.
- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.

- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007
- Фигурнова, Н. П. Международная экономика: учеб. пособие/ Н.П.Фигурнова. — Москва: Издательство «Омега-Л», 2007
- Shodiyev R.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: G’ofur G’ulom, 2005

10-BOB. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA

§ 10.1. Iqtisodiy integratsiya mohiyati va unga ta'sir etuvchi omillar

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab yetakchi industrial mamlakatlarning tez iqtisodiy rivojlanishi va xalqaro transport hamda kommunikatsiya vositalarining takomillashishi natijasida tovarlar hamda xizmatlar almashinuvining qizg'in rivojlanishi ro'y berdi. Ishlab chiqarish omillari (kapital, ish kuchi va texnologiyalar) xalqaro harakatining turli shakllari vujudga kela boshladi, buning natijasida xorijga faqat tayyor mahsulot emas, balki uni ishlab chiqarish omillari ham ko'chib o'ta boshladi. Tovarning narxiga qo'shilgan foyda endilikda faqat milliy chegaralar doirasidagina emas, balki xorijda ham yaratila boshlandi. Iqtisodiy integratsiya tovarlar va xizmatlar xalqaro savdosi hamda ishlab chiqarish omillari aylanishi rivojlanishining qonuniy natijasi bo'ldi.

Iqtisodiy integratsiya-mamlakatlar o'zaro iqtisodiy hamkorligining natijasi bo'lib, u xo'jalik mexanizmlarining yaqinlashuviga olib keladi va bu yaqinlashuv davlatlararo bitimlar shaklini oladi hamda tegishli davlatlararo organlar tomonidan tartibga solinadi.

Hozirgi vaqtda mutaxassislar orasida integratsiyalashuv jarayonlariga nisbatan yagona nuqtai nazar yo'q. Iqtisodchilarning bir guruhi integratsiya jarayonida mamlakatlar o'rtasida yangi tovar oqimlarini shakllantirish hisobiga «resurslarning cheklanganligi omilini» bartaraf etishni eng muhim hol deb biladilar va bu alohida olingan bir mamlakat ichida bir-biriga o'xshash qimmatroq tovarlar ishlab chiqarishni bartaraf etish yoki ilmiy-tadqiqot hamda tajriba-konstruktorlik ishlariga sarflanadigan vositalarni tejash imkonini beradigan texnologik o'zaro almashuvlarni kengaytirishga imkon tug'diradi deb hisoblaydilar.

Olimlarning boshqa guruhi ustunlik qiluvchi shart-sharoitlar sifatida tashqi iqtisodiy omillar, masalan, kollektiv mudofaa qobiliyatini oshirishni ilgari suradilar. Uchinchi guruh olimlar esa, integratsion guruhlar tuzilishi bu ularning a'zolariga ishlab chiqarishning birdek o'sishi, ijtimoiy barqarorlik va shakliy maqsadlarga oson hamda tezroq erishish imkonini beradi deb hisoblashadi. Integratsiyaga nisbatan bu va boshqa nazariy yondashuvlarini umumlashtirib, shuni ta'kidlash joizki, integratsiya-mintaqaviy miqyosda sifat jihatidan yangi iqtisodiy muhitni shakllantirish yo'li bilan milliy xo'jalik komplekslarining yaqinlashuvi va bir-biriga kirib borishini ifodalaydi.

Jahon iqtisodiyotida integratsiya jarayonlari har bir davlat uchun faqat «o'z ishlab chiqarishiga» ega bo'lish foyda bermaydigan bo'lib qoladigan vaziyatni keltirib chiqaradi.

Ba'zi milliy iqtisodiyotlar o'z iqtisodiy salohiyatlarini kuchaytirishga intilib, jahon xo'jaligiga tobora ko'proq qo'shilib bormoqda. Jahon xo'jaligi ish kuchining aylanishi, kadrlar tayyorlash, mutaxassislarni o'zaro ayriboshlash o'sib borgan sari baynalmilal tus olmoqda. Jahon xo'jalik aloqalari shakllanishi va rivojlanishining istiqbollari xalqaro jahon xo'jaligi rivojlanishining asosiy tendensiyasi sayyoramiz miqyosida tovarlar, kapitallar va xizmatlarning yagona bozorini yaratishga, alohida mamlakatlarning iqtisodiy yaqinlashishi va yaxlit xalqaro xo'jalik kompleksiga birlashishiga intilishda namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqacha, ancha yuqori bosqichi hisoblanadi.

Integratsiyaviy tuzilmalarni ishlab chiqarishning integratsiyalashuvida erishilgan darajasiga qarab ajratish lozim. Bunda integratsiyalashuv ham rasmiy, ham real xususiyatga ega bo'lishi mumkinligini hisobga olish kerak. Rasmiy integatsiyalashuv ishlab chiqarishni shunday xalqaro umumlashtirishdan iboratki, uning asosida mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar xalqaro mexnat taqsimoti asosida o'rnatiladi.

Real iqtisodiy integratsiya esa, ishlab chiqarishni Shunday xalqaro umumlashtirishdan iboratki, bu umumlashtirish ishtirokchi davlatlar asosiy ijtimoiy-iqtisodiy o'lchamlarining ma'lum paritetini nazarda tutadi.³⁵

Iqtisodiy integratsiya, o'z navbatida, ishtirokchi mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarini ko'tarish uchun sharoit yaratadi. Iqtisodiy integratsiyaga olib keladigan jarayonlarni quyidagi o'zaro bog'langan zanjir ko'rinishida ifodalash mumkin: ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, xalqaro mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish va kapitalning integratsiyalashuvi, iqtisodiy integratsiya. Ma'lumki, ko'plab milliy va xorijiy mamlakatlar iqtisodchilolari asarlarida Shu xolatlar ma'lum bo'lmoqdaki, integratsion guruhda u yoki bu mamlakatning ishtirok etishining ijobiy yoki salbiy tomonlarini baholash murakkabligicha qolmoqda. Biroq, Shu narsa ma'lumki, integratsiyadan ichki bozori kichik, resurslarga boy bo'lmagan, jahon YaIMida kam ulushga ega bo'lgan davlatlar ko'proq samara oladi.

---

³⁵ Ломакин Мироя экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.

Bunga ko'ra iqtisodiy integratsiya bir qator obyektiv omillarga asoslangan bo'lib, ular orasida quyidagilar muhim o'rin tutadi:

- 1) Xo'jalik hayoti baynalmilallashuvining o'sib borishi.
- 2) Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi.
- 3) O'z xususiyatiga ko'ra umumjahon ilmiy-texnika inqilobi.
- 4) Milliy iqtisodiyotlar ochiqligi darajasining oshishi.

Bu omillarning barchasi o'zaro bog'liqdir. Integratsiyalashuv-mamlakatlar o'rtasidagi (avvalambor, xalqaro mehnat taqsimoti asosida) barqaror o'zaro aloqalar rivojlanishi jarayoni va qayta ishlab chiqarishning milliy xo'jalik doirasidan chetga chiqishidir.

Integratsiyaviy jarayonlar rivojlanishining boshqa omili xalqaro mehnat taqsimoti tuzilishidagi chuqur ilgari siljishlar (ilmiy-texnika inqilobi ta'siri ostidagi) hisoblanadi. Xalqaro mehnat taqsimoti mamlakatlar o'rtasida mehnatni ijtimoiy-hududiy taqsimlashni rivojlantirishning ma'lum mahsulot ishlab chiqarishni alohida mamlakatlarda barqaror jamlashni nazarda tutuvchi yuqori bosqichidir.

§ 10.2. Iqtisodiy integratsiya shakllanishi shart – sharoitlari va uning bosqichlari

Iqtisodiy integratsiya shakllanishining shart-sharoitlarini tahlil qilamiz. Ular quyidagilardir:

- Integratsiyalashayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi va bozor munosabatlaridagi yetukligi darajasining yaqinligi. Kamdankam istisnolardan tashqari, qolgan barcha hollarda davlatdararo integratsiya yo industrial mamlakatlar, yo rivojlanayotgan mamlakatlar orasida rivojlanadi. Hatto, sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar doirasida, tahminan bir xil iqtisodiy rivojlanish darajasidagi davlatlar o'rtasida integratsion jarayonlar eng faol bo'ladi.

- Integratsiyalashayotgan mamlakatlarning jo'g'rofiy yaqinligi, ko'p hollarda umumiy chegara va tarixan shakllangan iqtisodiy adoqalarning mavjudligi. Dunyodagi integratsiyaviy birlashmalarning aksariyati jo'g'rofiy jihatdan bir-biriga yaqin joylashgan, transport aloqalariga ega bo'lgan va ko'pincha bir tilda gaplashadigan bir necha qo'shni mamlakatlardan boshlangan edi.

- Rivojlanish, siyosiy hamkorlik va shakllar sohasida mamlakatlar oldida turgan iqtisodiy va boshqa muammolarning umumiyligi. Iqtisodiy integratsiya integratsiyalashayotgan mamlakatlar oldida mavjud bo'lgan aniq muammolar to'plamini hal qilishga qaratiladi. Balki asosiy

muammosi-bozor iqtisodiyotining asoslarini yaratish bo'lgan mamlakatlar bozorining rivojlanganligi, umumiy valyutani joriy qilishni talab etadigan davlatlar bilan integratsiyalashuv mumkin emasligi yaqqol ayonligi bunga sababdir.

- Ustunlikni namoyish qilish samarasi. Integratsiyaviy birlashmalarni tuzgan davlatlarda odatda ijobiy iqtisodiy siljishlar (iqtisodiy o'sish sur'atlarining tezlashuvi, inflyatsiyaning pasayishi, ish bilan bandlikning o'sishi va shakllar) ro'y beradi va bu shubhasiz o'zgarishlarni kuzatib borayotgan boshqa mamlakatlarga ma'lum ruhiy ta'sir ko'rsatadi..

- "Domino samarasi". U yoki bu mintaqadagi mamlakatlarning ko'pchiligi integratsiyaviy birlashmaga a'zo bo'lgach, bu birlashma doirasidan chetda qolgan mamlakatlar, shubhasiz, ba'zi qiyinchiliklarga duch keladi. Bu qiyinchiliklar mazkur guruhga kiruvchi mamlakatlar iqtisodiy aloqalarining uzviyligi bilan bog'liqdir. Bu ko'pincha, hatto, integratsiya doirasidan tashqarida qolishdan qo'rqib, integratsiya doirasidan chetdan qolgan mamlakatlar bilan savdoni qisqartirishga ham olib keladi.³⁶

Hozirgi kunda xalqaro iqtisodiyotda yuzaga kelayotgan va rivojlanayotgan ko'plab integratsion birlashmalar aslida o'z oldiga bir-biriga o'xshash vazifalarni qo'yadilar. Bular quyidagilardan iborat:

- 1.Keng ko'lamli iqtisodiyot ustunliklaridan foydalanish. Keng ko'lamli iqtisodiyot nazariyasi asosida bozorlar hajmini kengaytirish, transaksion xarajatlarni kamaytirish va boshqa bir qator afzalliklardan foydalanish. Bu, o'z navbatida, katta hajmdagi bozorlarga katta ishtiyoq bilan kirib keladigan to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalarini jalb qilishga bevosita imkon beradi.

- 2.Qulay tashqi siyosiy muhitni yaratish. Ko'plab integratsion birlashmalarning muhim maqsadi ularda ishtirok etuvchi davlatlarning siyosiy, harbiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa noiqtisodiy sohalarda bir-birini tushunishi va hamkorligini mustahkamlashdir.

3. Savdo siyosatidagi vazifalarni hal qilish. Mintaqaviy integratsiya, ko'pincha, GATT/UST doirasida ishtirok etayotgan mamlakatlarning muzokarasi nuqtai nazaridan olib qaraladi. Mamlakatlar bloki nomidan kelishilgan holdagi bayonot ancha jiddiy hisoblanadi va savdo siyosati sohasida kutilgan natijalarni beradi.

---

³⁶ А Киреев. Международная экономика, уч.пособ. Часть 1. М.: Международная экономика 2004.

4. Iqtisodiyotni tuzilmaviy qayta qurishga ko'maklashish. O'z qo'shinlarini integratsiya jarayonlariga qo'shar ekanlar rivojlanganroq davlatlar ham o'sha mamlakatlardagi to'laqonli va katta hajmli bozorlarni yaratish hamda ulardagi bozor islohotlarining ildiz otishidan manfaatdor bo'ladi. Yevropa Ittifoqining u yoki bu shakliga qo'shila turib, ko'plab G'arbiy Yevropa mamlakatlari shu maqsadlarni ko'zlagan edi.

Milliy sanoatning yosh sohalarini qo'llab-quvvatlash. Hatto, integratsion birlashmalar uchinchi mamlakatlarga nisbatan kamsituvchi choralarni nazarda tutmaganlarida ham, ular faoliyati uchun kengroq mintaqaviy bozor ochiladigan mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash usuli sifatida qaraladi.

Tarixan integratsion jarayonlar bir nechta asosiy bosqichlar asosida rivojlanib keldi. Ularning har biri uning rivojlanishining ma'lum darajaga yetganligini ifoda etadi. Integratsion guruhlar tipologiyasining asoslari ishtirokchi mamlakatlar milliy iqtisodiyotining makro va miro darajada o'zaro yaqinlashishi va bir-birina iqtisodiy jihatdan naqadar chuqur kirib borishini baholashda namoyon bo'ladi.

Jahon xo'jaligidagi integratsion jarayonlarni rivojlantirish bo'yicha to'plangan tajriba iqtisodiy integratsiyaning yuzaga kelishi va rivojlanishida besh bosqichdan o'tish zarurligidan dalolat beradi

Birinchi bosqich-zamonaviy talqinda—pereferensial savdo kelishuvlari. Erkin savdo hududlari iqtisodiy integratsiyaning boshlang'ich bosqichi bo'lib hisoblanadi. Erkin savdo hududlari amalda ikki va undan ortiq davlatlarning o'zaro savdosida bojlar, litsenziyalar va kvotalarni muzlatish va asta sekinlik bilan bekor qilish to'g'risidagi bitimning imzolanishi natijasida yuzaga keladi.

Ikkinchi bosqich — ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida bojxona tariflari va boshqa cheklashlarni bekor qilib, erkin savdo hududlarini tashkil etish. Ishtirokchi mamlakatlar bu bosqichda o'zaro savdo to'siqlarini bekor qiladi, lekin uchinchi mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarda to'la erkinlikni saqlab qoladilar (masalan, bojxona poshlinalarini yoxud boshqa cheklashlarni bekor qilish yoki yangiliklarni kiritish va savdo-iqtisodiy shartnomalar, bitimlar tuzish huquqlari). Buning oqibatida mamlakatlar o'rtasida ularning chegaralarini kesib o'tayotgan tovarlarning kelib chiqishini nazorat qiladigan va tegishlicha uchinchi mamlakatlardan imtiyozli ravishda tovarlarni olib kirishga to'sqinlik qiladigan bojxona chegaralari hamda postlari saqlanib qoladi. Bunday erkin savdo

hududlarga (zonalarga) 1960 yildan buyon mavjud bo'lgan Yevropa erkin savdo uyushmasini misol qilib keltirish mumkin.

Erkin savdo hududlarining ijobiy tomonlariga ishtirokchi mamlakatlar savdo siyosatida barqarorlikni o'rnatilishini kiritish mumkin. Bunday hududlarga a'zo mamlakatlarni xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb etish jarayonini tezlashtirishga yordam beradi, ular xalqaro mehnat taqsimotidan samarali foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Erkin savdo hududlarining salbiy tomonlariga keladigan bo'lsak, ular ichki bozor raqobatining kuchayishi bilan belgilanadi, Chunki bu milliy ishlab chiqaruvchilarga salbiy ta'sir etishi va bankrotlik xavfini kuchaytirishi mumkin. Bu bosqichda millatlararo tartibga soluvchi tashkilotlarni tashkil etish ko'zda tutilmaydi. Bu esa o'z navbatida birgalikda qarorlar qabul qilish jarayonlarini sekinlashtiradi.

Uchinchi bosqich — savdo va ishchi kuchi, kapital aylanishida yagona tariflarni o'rnatgan holda, bojxona ittifoqi tuzishdir. Integratsiyaning bu bosqichida davlatlar faqat o'zaro to'siqlarni bartaraf etibgina qolmay, balki tashqi savdo to'siqlarining yagona tizimini va uchinchi davlatlarga nisbatan bojxona poshlinalarining yagona tizimini tashkil qiladilar. Ya'ni huquqiy nuqtai nazardan Bojxona Ittifoqi (BI) ikki va undan ortiq davlatlar o'rtasida o'zaro va uchinchi mamlakatlarga nisbatan soddalashtirilgan soliq siyosatini o'tkazilishini aks ettiradi, bu yagona iqtisodiy makonni shakllantirish va ana Shu makon doirasida har qanday bojxona chegaralarini bartaraf etishni anglatadi. Bunda ishtirokchi mamlakatlar chegaralari bilan belgilangan yagona bojxona makoni vujudga keladi. Bunday tashkilotlar tuzilmalari qatoriga Yevropa Ittifoqiga asos bo'lgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini misol qilib kiritish mumkin.

To'rtinchi bosqich - real iqtisodiy integratsiyaning boshlang'ich fazasi-Iqtisodiy ittifoqning tashkil topishidir. Bu bosqichda davlatlar o'z milliy chegaralari orqali faqat tovarlar emas, balki barcha ishlab chiqarish omillari kapital, ishchi kuchi, texnologiya va ma'lumotlarni erkin harakati haqida kelishadilar. Natijada umumiy bozor makoni, umumiy bozor shakllanadi. Bojxona ittifoqini umumiy bozorga aylantirish jarayoni faqatgina savdoni emas, balki iqtisodiy siyosatning boshqa sohalarini ham qamrab oluvchi qonuniy me'yorlarni uyg'unlashtirish masalalarini ham xal etish bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham ichki bojxona to'siqlari va boshqa cheklashlarni bartaraf etish orqali uchinchi mamlakatlar bilan savdoda umumiy tamoyillarni ishlab chiqish zarurki, buning natijasida milliy chegaralar orqali tovarlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchining har qanday to'siqlarsiz o'tishiga sharoit yaratiladi. Umumiy bozorni

shakllantirishda jamoatchilik fondlarini yaratish zaruriyati tug'iladi. Bundan tashqari millatlararo muvofiqlashtiruvchi tashkilotlarning tuzilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yevropa Ittifoqi tajribasidan ma'lumki, bunday tashkilotlarni tashkil etmasdan turib milliy qonunchilik me'yorlarini soddalashtirish va integratsion birlashma ishtirokchilarining umumiy qarorlarini bajarilishini nazorat qilish tizimini joriy etish mumkin emas. Bunda ishtirokchi mamlakatlar chegaralari bilan belgilangan yagona bojxona makoni vujudga keladi.

10.2.1.-jadval

Integratsiya jarayonlari shakllari va bosqichlari

№	Integratsiya tiplari	Belgilari
1.	Preferensial savdo kelishuvlari	O'zaro savdoda tariflar va boshqa to'siqlar olib tashlanadi. Uchinchi mamlakatlarga nisbatan milliy tariflar saqlanadi. Davlatlararo boshqaruv organlari tuzilmaydi.
2.	Erkin savdo zonalari	Bitim shakli. Bunda qatnashchilar bir-birlariga nisbatan bojxona tariflari va kvotalarini olib tashlash to'g'risida ahdlashadilar. Uchinchi mamlakatlarga nisbatan har kimning o'z siyosati mavjud bo'ladi. Misol uchun: NAFTA, ANZSERTA. ilgari Yevropa iqtisodiy hamjamiyati.
3	Bojxona ittifoqi	Uchinchi mamlakatlarga nisbatan yagona bojxona siyosati. Biroq bunda ham jiddiyroq ichki qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Yevropa iqtisodiy hamjamiyati buning misoli bo'lishi mumkin.
4	Umumiy bozor	Ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida ishlab chiqarishning barcha harakati uchun to'siqlarni to'liq bartaraf etish. Iqtisodiy siyosatni to'liq kelishish, iqtisodiy ko'rsatkichlarni tenglashtirish kabi masalalar qal etish jarayonida turadi.
5	To'liq iqtisodiy integratsiya	Yagona iqtisodiy siyosat va buning oqibati sifatida qonunchilik bazasini birxillashtirish. Shartlari: umumiy soliq tizimi; yagona standartlarning mavjudligi; mehnat to'g'risidagi yagona qonunlar va boshqalar.

5.1.	Iqtisodiy ittifoq	Yuqori iqtisodiy rivojlanish bosqichida paydo bo'ladi. Iqtisodiy siyosat (hatto yagona iqtisodiy siyosat) kelishiladi na Shuning asosida barcha to'siqlar olib tashlanadi. Davlatlararo (davlatlardan yuqori turuvchi) organlar tashkil etiladi. Barcha qatnashchi mamlakatlarda yirik iqtisodiy islohotlar amalga oshiriladi.
5.2.	Valyuta ittifoqi	Iqtisodiy Ittifoq shakli va ayni bir uning yirik qismi. Quyidagilar valyuta ittifoqining xarakterli belgilari hisoblanadi: - Milliy valyutalarning kschishilgan (birgalidagi) muomalasi; qatnashchi mamlakatlarning Markaziy bankirlari tomonidan maqsadga qaratilgan holda qo'llab-quvvatlanadigan qat'iy begilangan valyuta kurslarining o'rnatish; ushbu xalqaro valyuta birligining emissiya markazi hisobdangan yagona mintaqaviy bank shaklantirilishi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda valyuta ittifoqi deganda kliring bitimlari tushuniladi.

Manba: A.Киреев. Международная экономика. Часть 1. М.: 2004

Bunday tashkilotlar tuzilmalari qatoriga Yevropa Ittifoqiga asos bo'lgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini misol qilib kiritish mumkin.

Beshinchi bosqich — yagona iqtisodiy siyosat, umumiy valyuta va milliy darajadan ustun turuvchi tartibga solish tashkilotlariga ega to'liq integratsiya. Integratsiyaning bu darajasiga erishish siyosiy-iqtisodiy ittifoq unga kirayotgan davlatlar integratsiyaning oldingi bosqichlarida erishilgan natijalarni hisobga olgan holda, uchinchi mamlakatlarga nisbatan birgalikda savdo, so'ngra umuman, iqtisodiy siyosatni olib borish hamda iqtisodiyotni tartibga solish tizimini birxillashtirish haqida kelishuvlarni o'z ichiga oladi. Integratsiyaning ushbu bosqichi qatnashuvchi mamlakatlarning tashqi siyosatini kelishilgan holda olib borilishini ko'zda tutadi. Bu esa, o'z navbatida har bir qatnashuvchi mamlakat va umuman, ittifoqning iqtisodi rivojlanishi manfaatlari yo'lida bor imkoniyat va vositalarni o'zaro manfaatli birlashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Oxirgi ikki bosqich u yoki bu integratsion guruhning xususiyati bilan bog'liq, ma'lum kichik bosqichlarni o'z ichiga olishi mumkin. Jahonda mavjud bo'lgan integratsiyaviy guruhlar ko'pincha formal integratsiyaviy bosqichda bo'lib, integratsion rivojlanishning birinchi va ikkinchi bosqichlaridadir.

Jahon tajribasini o'rganish Shundan dalolat beradiki, integratsiya

davlatning jahon xo'jaligiga qo'shilishini rag'batlantirish uchun samarali, tub tashqi iqtisodiy siyosat ekanligini, barqaror iqtisodiy o'sishni, aholi daromadlari o'sishini, inson kapitali jamlanishini, iqtisodiyotda ilg'or texnologik va tarkibiy siljishlar yuz berishini, ishlab chiqarish, investitsiyalarni boshqarish hamda ularning sifati oshishini ta'minlashidan dalolat beradi.

§ 10.3. Iqtisodiy integratsiyaning milliy davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri

Yevropa hamjamiyati yuzaga kelgunga qadar iqtisodiyot fanida «iqtisodiy integratsiya» termini ma'lum emas edi. Biroq milliy davlatlar orasidagi «bozorlar integratsiyasi» va «siyosat integratsiyasi» kabi jarayonlar uzoq vaqtlardan beri mavjud. Yagona milliy bozorlar savdoning stixiyali rivojlanishi va mehnat taqsimoti natijasida shakllanib keldi. Bu jarayonlarning yuqori bosqichi sifatida birlashgan xalq xo'jaligi komplekslarining yuzaga kelishi bo'ldi.

Yevropa integratsiyalashuvining yo'li ham shu kabi bo'ldi: yagona ichki bozor yaratildi, Yevropa hamjamiyati bo'ylab yagona iqtisodiy qonunchilik tizimi va yagona (yoki hech bo'lmaganda uyg'unlashgan) iqtisodiy siyosat olib borila boshlandi. Biroq alohida olingan milliy davlatlar ichidagi birlashtiruvchi jarayonlar bilan davlatlararo birlashtiruvchi jarayonlar orasida jiddiy sifat jihatidan farqlar mavjud edi.

Faqatgina 50-yillarga kelibgina tadqiqotchilar jamoatchilik diqqat-e'tiborini erkin savdo zonalarini va bojxona ittifoqlarini tashkil etish shubhasiz dunyo miqyosida erkin savdo paradigmasidan chekinish ekanligiga qarata boshlashdi.

Integratsiya - integratsion guruh ichida erkin savdoning maksimal rivojini, lekin shu bilan birga ushbu guruh va tashqi olam orasidagi proteksionizmning kuchayishini anglatadi. Shu sababli, hududiy integratsiyaning ratsionalligi yoki irratsionalligi masalasi, pirovard natijada, ikki o'zaro qarama-qarshi samaralarning nisbatiga keltiriladi.

Bir tomondan, agarda erkin savdo zonasini yoki bojxona ittifoqini yaratilishi natijasida qimmat ichki ishlab chiqarishni arzonroq import bilan almashtirilsa, u holda «savdoni tashkil etish» (trade creation) ro'y beradi. Boshqa tarafdin, agarda integratsiya natijasida uchinchi davlatlardan olinadigan arzon import, erkin savdo zonasi yoki bojxona ittifoqi bo'yicha qo'shni-davlatdan olinadigan qimmat import bilan almashtirilsa, u holda «savdoni chalg'itish» (trade diversion) ro'y beradi. Birinchi bor bu

konsepsiya Dj.Viner va M.Bielar tomonidan 1950 yilda, ya'ni «oltilik»ning bojxona ittifoqi tuzishiga qadar, ilgari surilgan edi.³⁷

Agar:

- Tovarlar va ishlab chiqarish omillari bozorlarida mukammal raqobat mavjud;

- Barcha resurslar to'la mashg'ul;

- Barcha kattaliklar biror bir xarajatsiz yangi sharoitlarga avtomatik tarzda moslashadi;

- Alohida olingan davlat ichida omillarning to'la mobilligi, hamda davlatlararo omillarda mobillikning absolyut yo'qligi;

- Xarajatlar va narxlarning aniq mosligi

kabilar o'rinli deb qabul qilinsa, u holda N (bojxona ittifoqiga kirishni rejalashtirayotgan mamlakat), davlatlar orasidagi savdoning shakllanishi va chalg'itilishi orasidagi nisbat, R (N davlatning bojxona ittifoqi bo'yicha potensial sherigi) va W (dunyoning barcha boshqa davlatlari) 10.3.1.-rasmdagi grafik ko'rinishida tasvirlanishi mumkin, bu yerda:

D_H - muayyan tovarga H mamlakatning ehtiyojlik egri chizig'i;

S_W – ushbu tovarni jahon bozori yoki W mamlakatlarining takliflari egri chizig'i (taklifning butkul elastikligi va bojxona tariflari yo'qligi sharti asosida);

S_H – ushbu tovarni H mamlakati tomonidan taklif egri chizig'i;

S_{H+P} - H va P lar birgalikdagi (tariflar yo'qligi sharti asosida) takliflarining egri chizig'i. Bunda H va P mamlakatlardagi taklif bahosi o'rta jahon baholaridan yuqori deb faraz qilinadi, aks holda bojxona ittifoqini tuzishga ma'no bo'lmay qoladi.

Agarda N mamlakat jahonning barcha mamlakatlari bilan erkin savdo rejimiga ega bo'lsa, talab va taklifning muvozanat nuqtasi shunday R nuqta bo'ladiki, bunda ushbu tovarning minimal ichki bahosi (OA) ga va ichki iste'molning maksimal hajmi q_S ga erishiladi. Bunda N mamlakat ushbu tovarni o'zida ishlab chiqarmaydi va bojxona daromadini olmaydi deb faraz qilinadi.

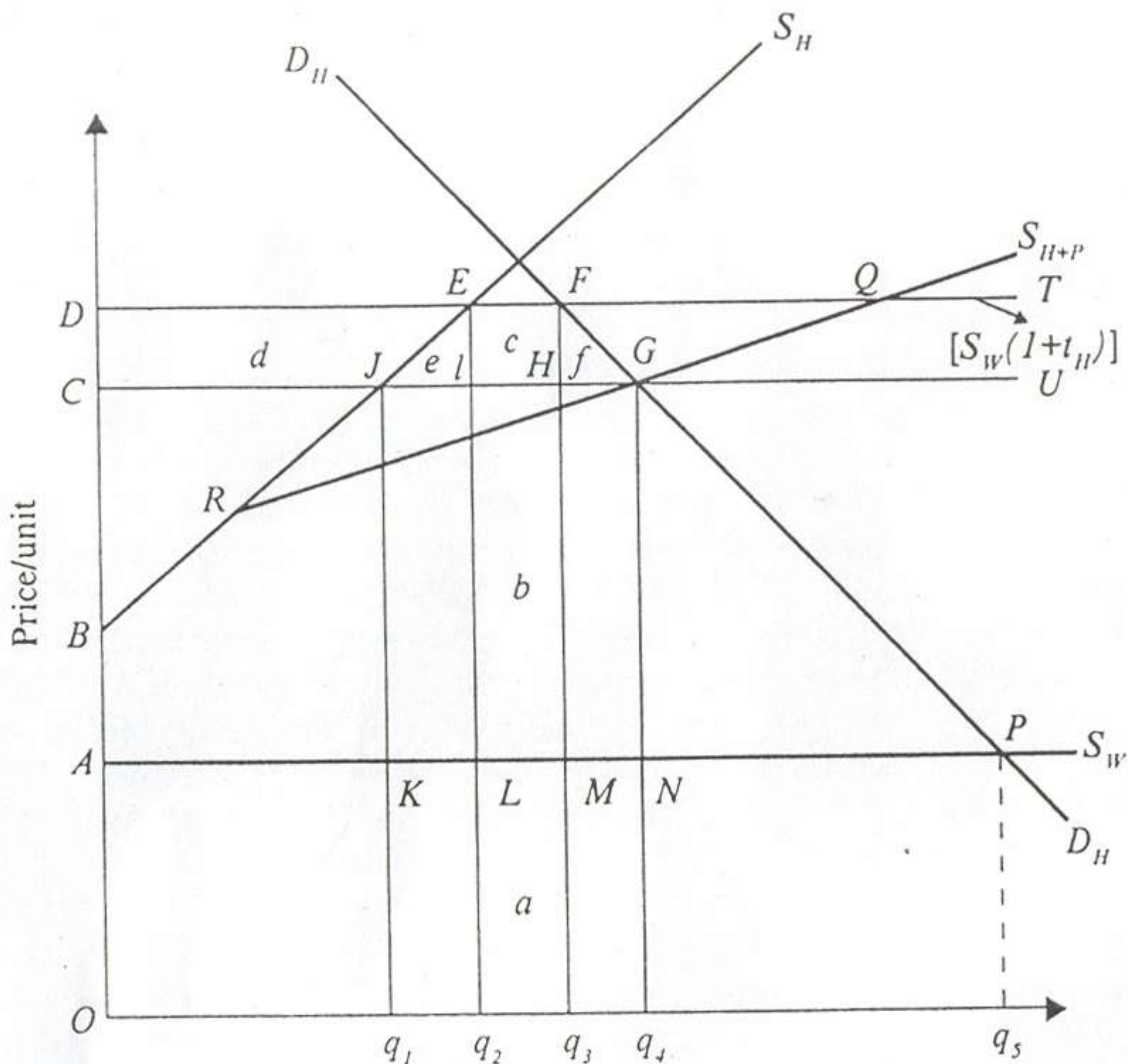
Agarda N mamlakat AD ga teng bo'lgan nodiskriminatsion t_H tarif kiritsa, u holda ushbu tovarning N mamlakatdagi samarali taklif chizig'i BREFQT ko'rinishni oladi: o'zining taklif chizig'i ye nuqtagacha, keyin jahon bozorining $[S_W (1+t_H)]$ tarif bilan chegaralangan taklif chizig'i. Tovarining ichki bahosi bunda OD ga teng, ichki ishlab chiqarish hajmi –

---

³⁷ Шемятенков В. Европейская интеграция М.: Международные отношения.2003. 242 стр.

Oq_2 , ichki iste'mol hajmi – Oq_3 , import hajmi esa- q_2q_3 . N mamlakat import mahsulot uchun q_2 LM q_3 a ni to'laydi, o'z navbatida mamlakat ichidagi iste'molchilar esa - q_2 Ef q_3 (a+b+c). Ular orasidagi farq (LEFM q_3 +c) davlatning bojxona daromadini tashkil etadi.

10.3.1.-rasm. Savdoning tashkil etilishi va savdodan chetlanish.

Eslatma: Rasmdagi koordinatalar o'qi ma'lum turdagi tovarning narxi va miqdorini anglatadi.

Faraz qilaylik, N va P mamlakatlar bojxona ittifoqini tuzsinlar. Bu holda AD tarif P davlatdan boshqa dunyoning barcha davlatlariga taalluqli bo'ladi. Unda samarali taklif BRGQT ko'rinishdagi chiziq bo'ladi. Bojxona ittifoqi huduidagi narx, N mamlakatdagi ichki ishlab chiqarishning q_1 darajagacha qisqarishi natijasida, OC darajagacha tushadi. Import esa q_1 q_4 gacha, iste'mol esa Oq_4 gacha ko'tariladi, Qo'shimcha importning hammasi R mamlakatdan keladi.

Barcha shu o'zgarishlar natijasida hosil bo'ladigan iqtisodiy samarani

baholash, iste'molchining foydasi nuqtai nazaridan amalga oshiriladi (bunda ishlab chiqaruvchining qiziqishlari e'tiborga olinmaydi, chunki avvaldan kelishib olgan shartlar bo'yicha ushbu sohada band bo'lgan resurslar avtomatik tarzda boshqa sohalarda ishlatila boshlaydi).

Nodiskriminatsion tarif shartlarida mavjud bo'lgan holatga solishtirilganda, iste'molchining yutug'i CDFG ($d+e+c+f$) ni tashkil etadi. Yutuqning bir qismi (d) ishlab chiqaruvchilar foydasining kamayishi natijasida, boshqa qismi (c) - bojxona daromadining qaytishi natijasida hosil bo'ladi. Shu sababli, bojxona ittifoqini toza holda o'rganish natijasida, faqatgina e va f qismlarigina hisobga olish darkor.

Ichki ishlab chiqarishning Oq_2 dan Oq_1 gacha kamayishi importning $q_1 q_2$ kattalikka oshishiga olib keladi. Importning narxi $q_1 JIq_2$ ni, xuddi Shu miqdordagi tovarni ichki ishlab chiqarishning narxi esa $q_1 JEq_2$ ni tashkil etadi. shunday qilib, iste'molchilarning yutug'i e ga teng bo'ladi. Iste'molning Oq_3 dan Oq_4 gacha o'sishi importning $q_3 q_4$ kattalikka oshishiga olib keladi. Qo'shimcha importning narxi $q_3 HGq_4$ ga, import qilingan tovarlar beradigan qoniqtirish kattaligi (shartli miqdoriy ifodasi) esa $q_3 FGq_4$ ga teng bo'ladi. Demak, toza yutuq f ga teng.

Shuni hisobga olish lozimki, erkin savdoda $q_2 q_3$ importning narxi a ga teng bo'lgan bo'lar edi. Bojxona ittifoqini tashkil etilgandan keyin bu raqam $a+b$ gacha oshadi., lekin bunda davlat b ga teng kattalikdagi bojxona daromadini yo'qotadi. Shuning uchun, bojxona ittifoqining samaradorligini xulosaviy baholash uchun savdoni tashkil etish (yoki toza yutuq) kattaligini ifodalovchi $e+f$ zonasi bilan, savdodan chetlanish (yoki toza yutqazuv) ni ifodalovchi b zonani solishtirish zarur.

Viner va Bielarning konsepsiyasidan yana bir juda muhim xulosa kelib chiqadi. Agarda bojxona ittifoqi tarifning uni man qiluvchi darajaga olib keluvchi kattaligida tashkil qilinayotgan bo'lsa, bojxona ittifoqining o'rnatilishi batamom savdoni tashkil etilishiga olib keladi. Lekin agarda N mamlakat bojxona ittifoqiga erkin savdo rejimidan o'tsa, u holda bojxona ittifoqining yaratilishi natijasi batamomsavdodan chetlanishga olib keladi.³⁸

Savdoni «tashkil etish» va «savdodan chetlanish» tushunchalari xalqaro savdoning «sof» nazariyasi doirasida paydo bo'ldi. Ular butunlay sun'iy shartlar va farazlar asosida qurilgan. Bunda Yevropa Ittifoqi oddiygina bojxona ittifoqi doirasidan anchagina kengroq ekanligi hisobga olinayotgani yo'q. Shu sababli, Yevropa integratsiyasining samarai

---

³⁸ Шемятенков В. Европейская интеграция. М.: Международные отношения. 2003. 245 стр.

batamom savdoni tashkil etish – savdodan chetlanish samarasi bilangina aniqlanib qolmaydi.

A.Kuper va B.F.Massellar 1965 yili asosli ravishda ta'kidlashgan ediki, N mamlakat bojxona ittifoqini tashkil etishdan avval bo'lajak sherigini qo'shgan holda barcha mamlakatlar uchun bojxona tarifini kamaytirishi mumkin. U holda bojxona ittifoqi OS narxda tashkil etiladi. Bu esa Shuni anglatadiki, savdoni tashkil etish natijasida e+f foyda olinadi, savdodan chetlanish bo'yicha yo'qotishlar esa bo'lmaydi, chunki samarali talab yangi Y chizig'i BJGU bo'ladi. Bundan esa N mamlakatga uchinchi mamlakatlardan tovarlar avvalgidek a narx bo'yicha kelaveradi. Shu bilan birga savdoning tashkil etishi munosabati bilan kelib chiqadigan barcha qo'shimcha import arzonroq bo'ladi Shu yili X.Dj.Djonsonning ishi paydo bo'ldi, unda yaqqol keynsianlik motivlari yangradi, xususan, xususiy va jamoat sarf-xarajatlarini ajratish ko'rindi. Djonson hukumatlar tariflardan asosan iqtisoddan tashqari maqsadlar, birinchi navbatda jamiyat ehtiyojlarini qondirish, milliy sanoat va daromadni himoya qilish kabi maqsadlarga erishish uchun foydalanishlari isbotlashga o'rinib ko'rdi. shunday mulohazalarga asoslangan proteksion siyosat o'zining iqtisodiy ma'nosiga ega. Uning limiti milliy sanoat faoliyatining jamiyat tomonidan iste'mol qilinishing maksimal foydaliligi bilan ishlab chiqarishni xalqaro raqobatdan himoya qilish natijasida yuzaga keladigan maksimal ortiqcha xususiy sarf-xarajatlar orasidagi muvozanat nuqtasi bo'ladi. Bu sarf xarajatlar ikki qismdan iborat: ishlab chiqarishning chegaraviy sarf xarajatlari, hamda xususiy iste'molning chegaraviy sarf-xarajatlari. Birinchi element ishlab chiqarishning ichki sarf-xarajatlari jahonnikidan qanchalik ko'p bo'lishi bilan aniqlanadi. Ikkinchisi esa bojxona tariflarining o'rnatilishi va ichki bozorda narxlarning ko'tarilishi natijasida iste'mol talabining kamayishiga teng. Ikkinchi elementning dinamikasi tarif kattaligi va talab va taklifning elastikligiga bog'liq bo'ladi. Muvozanat nuqtasi sanoat ishlab chiqarishining jamiyat tomonidan afzal deb topilishining miqdoriy ifodasi bo'lib xizmat qiladi.

Agarda bu sxemani faqatgina N mamlakatga emas, balki uning bojxona ittifoqi bo'yicha sherigiga ham qo'llanilsa, u holda ikkala mamlakat ham nafaqat savdoni tashkil etishdan, balki savdodan chetlanishdan ham yutishi kelib chiqadi. Bundan tashqari, savdodan chetlanish N mamlakat uchun maqsadga muvofiqroq, chunki bunda ichki sanoat ishlab chiqarishini qisqartirish talab etilmaydi. Savdoni tashkil etish ham chalg'itish ham ishlab chiqarish ko'lamini kegaytirish hisobiga ijobiy samara berishi mumkin.

Yevropa integratsiyasining jahon iqtisodiyotida mustaqil voqelik sifatida iqtisodiy asoslarini anglash borasidagi birinchi qadamlar 50-yillarning boshlarida mashhur golland iqtisodchisi Yan Tinbergen tomonidan amalga oshirildi. U birinchi bo'lib «salbiy» va «ijobiy» integratsiya orasidagi farqni ko'rsatib berdi. Salbiy integratsiya, oddiygina, tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish faktorlarining chegaralararo harakatlari yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etishni nazarda tutadi. Iqtisodiy nazariyaning an'anaviy qonunlariga ko'ra, bu avtomatik tarzda raqobatni kuchayishiga, narxlarni tushishi va tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish faktorlarining sifatini oshishiga, va natijada ekonomikaning samarali o'sishiga olib keladi. Ijobiy integratsiya – bu tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish faktorlari mobilligini yanada oshiruvchi qonunlar qabul qilinishi va institutlarning tashkil etilishidir.³⁹

Integratsiya iqtisodiy nazariyasining rivojlanishi yo'lidagi muhim qadam bo'lib B.Balassaning ishlari bo'ldi, u integratsiyaning dinamik samaralarini va ularning integratsiyalashuvchi mamlakatlar yalpi ichki mahsulotlarining o'sish templariga ta'sirini tizimlashtirishga harakat qildi. Bu kabi dinamik samaralar qatoriga quyidagilar kiradi:

- Ishlab chiqarish masshtablarini kengaytirish hisobiga hosil bo'ladigan iqtisod. Bunday iqtisod, agarda bozorni kengaytirish firmalar va sohalarga integratsion jarayonlar boshlangunga qadar ishlatilmagan ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish imkonini berganda yuzaga keladi.

- Firma va sohalarga nisbatan tashqi bo'lgan iqtisod. Bunday iqtisod butun iqtisoddagi umumiy va xususiy sarf-xarajatlarni kamytirish evaziga yuzaga kelishi mumkin.

- Qutblanish samarasi. Bu samaraning mohiyati qatnashuvchi mamlakatlarning birida boshqa mamlakatda savdoni tashkil etish yoki ishlab chiqarish faktorlarining boshqa yoqqa yo'naltirilishi natijasida yuzaga keladigan iqtisodiy faoliyatning kumulyativ qisqarishidan iborat.

- Real investitsiyalar va hajmlarni joylashtirishga ta'sir.

- Umumiy iqtisodiy samaradorlikka ta'sir.

Ali M.El-Agraaning mulohazalari ham shu yo'nalishdadir. Uning konsepsiyasiga ko'ra, erkin savdo va bojxona ittifoqi zonalarining afzalliklari qatoriga quyidagilar kiradi:

- Solishtirma afzalliklar qonuniga mos ravishda ixtisoslashishning kengayishi natijasida ishlab chiqarish samaradorligining o'sishi.

---

³⁹ А.Киреев. Международная экономика Часть 1. М.: 2004.

- Bozor ko'lamining kengayishi natijasida hosil bo'ladigan ishlab chiqarish masshtabining iqtisodi samarasidan yaxshiroq foydalanish natijasida ishlab chiqarish hajmining o'sishi.

- Savdo shart-sharoitlarini yaxshilashga imkoniyat beruvchi, xalqaro maydondagi muzokaralar pozitsiyasining mustahkamlanishi.

- Kuchliroq raqobat natijasidazarur bo'lib boradigan ishlab chiqarish samaradorligi sohasidagi o'zgarishlar.

- Ilmiy-texnik progress tezlanishi natijasida paydo bo'ladigan va ishlab chiqarish faktorlarida miqdor jihatidan ham, sift jihatidan ham aks etuvchi o'zgarishlar.

Iqtisodiy integratsiyaning yanada yuqori shakllari quyidagilar natijasida qo'shimcha ijobiy samara beradi:

- Chegaralararo savdoga halaqit qiluvchi to'siqlarni bartaraf etish borasidagi ishlab chiqarish faktorlari mobilligining o'sishi;

- Pul-kredit va solik siyosatining koordinatsiyasi;

- To'la bandlikka o'tish, tezkor iqtisodiy o'sish va integratsiyalashuvchi mamlakatlarning umumiy maqsadlariga daromadni adolatli taqsimlash.⁴⁰

§ 10.4. G'arbiy Yevropada integratsiya jarayonlarining rivojlanishi

Integratsiya G'arbiy Yevropa mamlakatlari itstisodiyotida o'zining eng to'liq rivojlanishiga erishdi. G'arbiy Yevropa integratsiyasi obyektiv iqtisodiy jarayonlardan tashqari V.Gyugo, I.Kant kabi ko'plab Yevropa siyosiy va jamoat arboblari, mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan yagona Yevropa g'oyalari bilan sug'orilgan edi. Yevropa Ittifoqi (YeI)ning tashkil topishi va rivojlanishining zamonaviy tarixi 1951 yildan boshlanadi. Shu yil aprel oyida Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi to'g'risidagi shartnoma imzolandi. Unga oltita mamlakat — Fransiya, GFR, Italiya, Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg kirdi. Bu G'arbiy Yevropa integratsiyasining o'ziga xos ibtidosi edi. G'arbiy Yevropa integratsiyasining real paydo bo'lishi va rivojlanishi 1957 yilga to'g'ri keladi. Shu yili yuqorida sanab o'tilgan mamlakatlar Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (EIH) va Yevropa atom energiyasi hamjamiyati (Yevratom) tashkil etish to'g'risidagi shartnomalarni imzoladilar. Hamjamiyatlar tarkibiga rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlar kirdi, bu ularning

---

⁴⁰ В.Шемятенков Европейская интеграция. М.: Международные отношения. 2003. 248стр

keyingi 15 yil mobaynida iqtisodiy o'sishining yuqori sur'atlariiii belgilab berdi.

G'arbiy Yevropa integratsiyasining rivojlanishi 50-yillar oxiridan boshlab xozirgi vaqttacha notekis va nisbatan ziddiyatli kechdi. Shu bilan birga Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etishda oldinga qo'yilgan maqsad va vazifalar yetarlicha izchil va muvaffaqiyatli amalga oshirildi.

G'arbiy Yevropa iqtisodiy integratsiyasi rivojlanishi jarayonini shartli ravishda to'rtta bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi boshich (50-yillar oxiri — 70-yillar o'rtasi). Hamjamiyat hayotidagi "oltin asr"hisoblanadi. Ushbu bosqich bojxona ittifoqining muddatidan oldin tashkil etilishi yagona agrar bozorning nisbatan muvaffaqiyatli shakllantirilishi, YeIga uchta yangi mamlakat: Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiyaning kirishi bilan xarakterlanadi .

Ko'pincha "Umumiy bozor" deb yuritiladigan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etishning aniq maqsadlari quyidagilardan iborat edi:

- ishtirokchi davlatlar o'rtasidagi savdoda barcha cheklashlarni asta-sekin bartaraf etish;

- uchinchi mamlakatlar bilan savdoda umumiy bojxona tarifini belgilash;

- "insonlar, kapital, xizmatlar" erkin harakat qilishi uchun cheklashlarni tugatish;

- transport va kishlok xujaligi sohasida umumiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- valyuta ittifoqini tashkil etish;

- soliq tizimini bixillashtirish;

- qonunchilikni yaqinlashtirish;

- kelishilgan iqtisodiy siyosat prinsiplarini ishlab chiqish.

Qatnashchi mamlakatlar tovarlari, kapitallari, xizmatlari va ishchi kuchi umumiy bozori tashkil etilishi vazifasining hal etilishini YeIH o'zining birinchi maqsadi qilib qo'ydi. Buning uchun bojxona ittifoqi tashkil etildi. YeIHga aynan bojxona ittifoqi asos qilib olingan. Bojxona ittifoqi doirasida:

- qatnashchi mamlakatlarning o'zaro savdosidagi savdo cheklashlari bekor qilindi;

- uchinchi mamlakatlarga nisbatan yagona bojxona tarifi belgilandi;

- kapitallar, kreditlar harakati, pul o'tkazmalari, xizmatlar ko'rsatish erkinligiga ernshildi;

- ish kuchining erkin migratsiyasi va yashash joyini erkin tanlash ta'minlandi.

Ushbu choralarning barchasi sanoat integratsiyasining jadallashuviga ko'maklashdi. Ayni bir vaqtning o'zida kompensatsiya yig'implari va kishloq xo'jaligi jamg'armasi orqali moliyalashtirish yordamida umumiy proteksionizm o'rnatish shaklida agrar integratsiyani amalga oshirishga urinib ko'rildi. YeIning agrar siyosati YeI a'zolari bo'lgan mamlakatlarning ko'plab qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun birdek minimal narxlar belgilanishini kafolatlovchi narxlarning yagona tizimiga asoslanadi.

Umumiy bozor shakllantirilishi YeIH milliy monopoliyalarining transmilliy monopoliyalarga aylanishi jarayonini tezlashtirdi, sherik mamlakatlar iqtisodiyotiga kirib borishga ko'maklashdi. YeIHning rivojlanishi hamdustlik qatnashchisi bo'lgan mamlakatlarning yakkalanib qolgan milliy xo'jaliklardan tashqi bozorga qaratilgan ochiq turdagi iqtisodiyotga jadal o'tishini anglatar edi.

Ikkinchi bosqich (70-yillar o'rtasi — 80-yillar o'rtasi) YeI tarixiga Yevropa valyuta hamkorligi dasturi qabul qilinishiga, tashqi siyosiy kelishuvlarga muvaffaq bo'linganligi sifatida kirdi. Birok, baribir paydo bo'lgan salbiy tendensiyalar ushbu davrda G'arbiy Yevropa iqtisodiy integratsiyasining jiddiy tangligiga olib keldi. Ushbu tanglik "Yevroskleroz" degan nom oldi. 70-yillarda va 80-yillar boshida YeI mamlakatlari o'rtasidagi rivojlanish darajasidagi tafovut ko'paydi. 1981 yilda Gretsiyaning YeI ga kirishi bilan ushbu tendensiya yanada aniqroq namoyon bo'ldi, Chunki ushbu mamlakatning iqtisodiyoti hamjamiyatning boshqa qatnashchilariga taqqoslaganda ancha past darajada edi.

Uchinchi bosqich (80-yillar ikkinchi yarmi — 90-yillar boshi) — Hamjamiyat tarkibining yanada kengayish bosqichi bo'ldi. 1986 yilda Ispaniya va Portugaliyaning qo'shilishi ilgari mavjud bo'lgan mamlakatlararo nomutanosiblikning keskinlashuviga olib keldi. Shu bilan birga ayni ushbu davr G'arbiy Yevropa integratsiyasi rivojlanishidagi yangi kuchayish bilan xarakterlanadi. Bu eng avvalo, Yagona Yevropa Akti (YaYeA) qabul qilinishi bilan bog'liqdir.

YaYeA da hamjamiyat qatnashchilari bo'lgan mamlakatlarning umumiy maqsadi - Yevropa Ittifoqi tashkil etish tasdiqlandi. Yevropa Ittifoqi o'zida hamjamiyat qatnashchilarining siyosiy alyansini ifodalalar va ularning iqtisodiy, valyuta-moliyaviy, insonparvarlik hamkorligining yuqori darajasinigina emas, balki tashqi siyosatni, shu jumladan, xavfsizlikni ta'minlashni kelishishni ham nazarda tutar edi. YaYeAda yagona iqtisodiy makon barpo etish maqsadi unda qayd etilgan markaziy qoida edi. YeIH qatnashchilari bo'lgan xar mamlakatlar yagona xo'jalik organizmini tashkil etishi kerak edi. YaYeA qabul qilinishi bilan

hamdo'stlik a'zolari bo'lgan mamlakatlarniig mikro va makroiqtisodiyot, siyosat va huquq fan va ekologiya, mintaqaviy rivojlanish, ijtimoiy munosabatlar sohasidagi integratsiya jarayonlari kuchaydi. 90-yillar boshida YeI a'zosi bo'lgan mamlakatlar yagona bozor asoslarini barpo etishni amalda tugalladilar va valyuta-iqtisodiy va siyosiy ittifoqlarni shakllantirishga juda yaqinlashib qoldilar.

To'rtinchi bosqich (XX asrning 90-yillari o'rtasi — XXI asr boshi) da yagona Yevropa Aktiga muvofiq 1993 yil 1 yanvardan boshlab hamjamiyat chegaralari ichida ishlab chiqarish omillarining erkin harakat qilishi joriy etildi. Amalda hamjamiyat doirasida yagona iqtisodiy makon paydo bo'ldi, bu YeIning iqtisodiy integratsiyaning sifat jihatidan yangi bosqichiga kirganligini anglatar edi.

Maastrixt shartnomasi asosida (1992 yil fevral) 1994 yil 1 Yanvardan boshlab YeIH qatnashchi mamlakatlari soni 15 ta bo'lgan Yevropa Ittifoqiga aylantirildi. YeI doirasida to'liq yagona ichki bozor tashkil etish amalga oshirildi. Bundan keyingi integratsiya hamkorligi maqsadlari e'lon qilindi. Ular yagona valyuta — YeVRO emissiyasi huquqi bilan yagona Yevropa banki, ichki chegaralarsiz yagona G'arbiy Yevropa makoni barpo etilishini o'z ichiga olar edi.

Maastrixt bitimlari (1991 yil, dekabr) G'arbiy Yevropa integratsiyasining rivojida sifat jihatidan yangi bir bosqich hisoblanadi, zero, unda mamlakatlarni mikro darajada bir-biriga yaqinlashtirish vazifasi qo'yilgan edi.

Maastrixt bitimlari Yevropa Ittifoqiga quyidagi vazifalarni yuklagan:

- Yagona valyuta yaratish va uni boshkarish;
- Yagona iqtisodiy siyosatni, ayniqsa, uning budjet ishlariga taalluqli qismini muvofiqlashtirish, nazorat qilish, (o'rinli topilganda) kuchaytirish;
- erkin raqobatga asoslangan yagona bozorni tashkil etish va himoyalash;
- boy va qashshoq mintaqalar o'rtasida tenglikka intilish hamda (imkon bo'lgan joylarda) mablag'larni qayta taqsimlash;
- qonunchilik va tartib-qoidani qo'llab-quvvatlash;
- ayrim fuqorolarning tub huquqlarini e'tirof etish va rivojlantirish;
- uchinchi mamlakatlarga nisbatan bamaslahat yuritiladigan savdo, keyinroq esa umumiy iqtisodiy siyosat to'g'risida, iqtisodiy siyosatni yagonalashtirish borasida ham kelishib olishlarini nazarda tutadi.

"Yagonalashgan", muvofiqlashtirilgan umumiy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishni taqozo etuvchi mazkur qoidalarni ro'yobga chiqarish yo'lida esa ijroiya - muvofiqlashtirish vazifalari yuklatilgan xalqaro davlat

tashkilotlariga ehtiyoj tug'ildi.

Hozirgi kunda 27 davlatdan iborat bo'lgan Yevropa Ittifoqi AQSh va Yaponiya bilan birgalikda dunyodagi asosiy ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchilardan biri hisoblanadi. Yevrostat ma'lumotlariga ko'ra jahon eksportining 57 foizi va importning 55 foizi uning ulushiga to'g'ri keladi. Ayni vaqtda YeI mamlakatlarining jahon savdosidagi ulushi keyingi yigirma yilda Ittifoq a'zolari soni ko'payganligiga qaramay, tushib ketdi.

Harid qobiliyati pariteti bo'yicha hisoblab chiqilgan aholi jon boshiga yillik yalpi ichki mahsulot miqdori YeI mamlakatlari uchun 17,3 ming yevroni tashkil etadi.

10.4.1-jadval

Yevropa Ittifoqining kengayishi

Ta'sischi mamlakatlar (1957y.25mart)	Birinchi kengayish 1973 y.	Ikkinchi kengayish 1981 y.	Uchinchi kengayish 1986y.	To'rtinchi kengayish 1995 y.	Beshinch kengayish 2004 y.	Oltinchi kengayish 2007 y.
Belgiya	Buyuk Britaniya	Gretsiya	Ispaniya	Avstriya	Vengriya	Bolgariya
Fransiya	Daniya		Portugaliya	Finlyandiya	Kipr	Ruminiya
Germaniya	Irlandiya			Shvetsiya	Malta	
Italiya					Latviya	
Lyuksemburg					Litva	
Niderlandiya					Polsha	
					Slovakiya	
					Sloveniya	
					Chexiya	
					Estoniya	

Manba: www.eurostat.com

YeIning rivojlanib borishi Ittifoqda qarama-qarshiliklar va qiyinchiliklar yo'q ekanligini anglatmaydi. Yuqorida YeIga yangi a'zolar qo'shilishi natijasida mamlakatlararo va mamlakat ichidagi nomutanosibliklar paydo bo'lganligi qayd etilgan edi. yagona agrar siyosatni, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlariga yagona markazlashtirilgan narxlarning amalga oshirilishi jarayonida anchagina muammolar paydo bo'ldi va paydo bo'lmoqda. Yevropa Ittifoqi mafkurachilarini Yevropa tovarlarining xalqaro bozorlaridagi raqobatbardoshligi tushib ketishi, jahon savdosida YeI ulushining qisqarishi, kompyuterlashtirish va boshqalarda AQShdan orqada qolish

tashvishga solmoqda.

G'arbiy Yevropadagi iqtisodiy integratsiya faqat YeI hududi bilan cheklanib qolmaydi: 60-yillar boshidan boshlab Yevropa erkin savdo uyushmasi mavjuddir. Yevropa erkin savdo uyushmasi YeIdan farq qilgan holda, milliy manfaatlardan ustun turuvchi funksiyalarga va davlatlararo muvofiqlashtiruvchi institutlarga ega emas. Yevropa erkin savdo uyushmasi (YeESU) iqtisodiy hamkorlikni asosiy maqsad qilib qo'yadi. U birinchi navbatda savdoning erkinlashishiga va bojxona to'siqlari bartaraf etilishiga ko'maklashdi. YeESU a'zolari bo'lgan mamlakatlar (80-yillarda ular yettita, 90-yillar o'rtasida to'rtta — Norvegiya, Islandiya, Lixtenshteyn, Shveysariya edi) uchinchi mamlakatlar bilan u yoki bu savdo-iqtisodiy bitimlarga ixtiyoriy qo'shiladilar, YeESU qatnashchilaridan xar biri ushbu mamlakatlarga nisbatan istalgan bojxona tariflarini belgilashga haqlidir. YeESU a'zolari bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoda erkin bojsiz savdo aylanmasi rejimi fakat sanoat tovarlariga nisbatan amal qiladi, Chunki YeESU konvensiyasining amal qilishi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga joriy etilmaydi.

1972 yilda YeESUga kiruvchi har bir davlat YeIH/YeI bitim imzoladi. Unga muvofiq sanoat tovarlariga boj va miqdoriy cheklashlar asta-sekin pasaytirildi. Ushbu mamlakatlar o'rtasidagi bojsiz savdo tovarning kelib chiqishiga bog'liq ravishda ishlab chiqilgan murakkab qoidalar tizimiga asoslanadi. yagona bojxona tarifi mavjud emasligi tufayli YeESU ichida erkin bojsiz savdo faqat a'zo mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovarlar uchun mavjuddir.

1994 yilda YeESU va YeI yagona iqtisodiy makon (YaIM) tashkil etish tug'risidagi bitimni imzoladi. Unga G'arbiy Yevropa mamlakatlaridan fakat Shveysariya kirmadi. Bitimning asos bo'luvchi prinsipi kapitallar, tovarlar, xizmatlar va jismoniy shaxslarning erkin harakat qilishidir.

Ta'kidlash zarurki, yagona iqtisodiy makon bojxona ittifoqi hisoblanmaydi. YeI va YeESU tuzilmasi doirasida unga kiruvchi davlatlar na yagona savdo siyosatiga va na uchinchi mamlakatlarga nisbatan umumiy bojxona tariflariga ega. YaIMga bitim qatnashchilari bo'lgan davlatlar vazirlaridan iborat Kengash rahbarlik qiladi.

YeESU unga kiruvchi davlatlar rivojlanganligining yuqori darajasiga va o'zaro iqtisodiy aloqalarga qaramay, to'laqonli integratsiyaviy guruhga aylanmadi. Amalda u YeIH va YeIning yangi a'zolari uchun o'ziga xos "tayyorgarlik sinfi" bo'ldi.

Shunday qilib, integratsiya jarayoni eng boshidayoq, a'zo

mamlakatlarning muvofiqlashgan siyosatiga ro'baro' keldi.

Yevropa iqtisodiy hamjamiyati qabul qilgan maqsadlarni ro'yobga chiqarish jarayonida:

1) Sanoat integratsiyasining jadallashuvi ta'minlandi;

2) qishloq xo'jalik jamg'armasi faoliyati orqali birgalikda homiylik o'rnatish, to'lov yig'imlarini joriy etish shaklida agar integratsiyani jadallashtirishga harakat qilindi;

3) Yevropa valyuta tizimi yuzaga keldi.

Ana shu chora-tadbirlarning barchasi iqtisodiy integratsiyaning keng tomir yoyishiga, Yevropa iqtisodiy hamjamiyati ta'sir doirasining kengayishiga olib keldi.

§ 10.5. Amerika qit'asida integratsiya jarayonlari rivojlanishining xususiyatlari

Jahon xo'jaligida integratsion markazlardan biri Shimoliy Amerika hududi hisoblanadi. Shimoliy Amerika Erkin savdo assotsiatsiyasi — NAFTA tashkil etilishi va uning faoliyat ko'rsatishi rivojlanayotgan integratsiya jarayonlaridan biridir.

10.5.1.-jadval

NAFTAg a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari 1992 y.
(bitim tuzish vaqtida)

	Aholi (mln.kishi)	YaIM mlrd.doll	Aholi jon boshiga YaIM doll.	Eksport mlrd.doll.	Import mlrd.doll
Kanada	27,4	493,6	20710	150,5	153,7
Meksika	89,5	329,0	3470	42,8	52,7
AQSH	255,0	5920,2	23240	640,5	670,1

Manba: Klein L ft, Salvatore D. Welfare effects of NAFTA G'G' Journal of policy modeling. New-York, 1995. Vol. 17. №2.

AQShning Kanada bilan mavjud iqtisodiy integratsiyasi va ularning G'arbiy Yevropadagi sheriklar bilan hamkorligi AQShni qoniqtirmay qo'ydi. Natijada Shimoliy Amerikadagi integratsiya jarayonlari davlatlar tashqarisiga chiqdi. Shimoliy Amerika erkin savdo zonasi to'g'risidagi shartnoma imzolandi va u 1994 yil 1-yanvardan boshlab kuchga kirdi. NAFTAga AQSh va Kanadadan tashqari Meksika ham kiradi. Blokning hududi 370 mln. aholini o'z ichiga oluvchi keng hududni tashkil etadi va u qudratli iqtisodiy salohiyatga ega. Ushbu mamlakatlar tomonidan yillik tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish 7 trillion dollarni tashkil

etadi. Jahon savdosi butun hajmining qariyb yigirma foizi ular ulushiga to'g'ri keladi.

Shartnomaning asosiy qoidalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- AQSh, Kanada, Meksika o'zaro savdo qiladigan tovarlarga bojxona poshlinalarini bekor qilish;

- Shimoliy Amerika bozorini o'z tovarlarini Meksika orqali AQShga qayta eksport qilish yo'li bilan Amerika poshlinalaridan xalos bo'lishga urinuvchi Osiyo-Yevropa kompaniyalarining ekspansiyasidan himoya qilish;

- Meksikada bank va sug'urta ishida Amerika va Kanada kompaniyalarining raqobatiga va kapital qo'yishiga taqiqni qilish;

- atrof-muhitni qo'riqlash bilan bog'liq muammolarni xal qilish uchun uch tomonlama guruhlar tashkil etish.

Savdo bloki iste'molchilari tuzilgan bitimdan eng ko'p foyda oldilar, Chunki raqobatining kuchayishi va tariflarning pasayishi natijasida keng doiradagi tovarlarning narxlari pasaydi. Amerika sanoatchilari qulay mavqeni egalladilar, Chunki arzon ish kuchi oqimi o'sdi. Amerika iqtisodiyotining elektronika, kompyuter ta'minoti, qurilish materiallari, avtomobil ehtiyot qismlari ishlab chiqarishi singari sektorlarida daromadlarning kafolatli o'sishi kutilmoqda. Ayni vaqtda qand-shakar, sitrus mevalar, qishki sabzavotlar yetishtiruvchi Amerika fermerlari zarar ko'rmoqdalar. Meksikaga kelganda esa, u NAFTA yordamida o'zining iqtisodiy rivojlanishi sur'atlarini yalpi ichki mahsulot o'sishining taxminan 1,6-2,6 foizi mikdorida jadallashtirishni rejalashtirmoqda. Natijada Meksika o'z iqtisodiyotini isloh qilish davrini va rivojlangan mamlakatlar klubiga yaqinlashishni Yarim asrdan 10-15 yilgacha qisqartirishga muvaffaq bo'ladi.

Kanada NAFTA dan eng kam foyda ko'rishi mumkin. Uning iqtisodiyoti AQSh bilan mustahkam aloqada, biroq Meksika bilan uncha sezilarli aloqaga ega emas. Biroq NAFTA rivojlanishi davomida Kanada integratsiya jarayonlariga tobora ko'proq tortiladi va kengayayotgan bozordan dividendlar oladi. NAFTA faoliyat ko'rsatishining dastlabki ikki yilida eksport xajmlarini ko'paytirish hisobiga qo'shimcha ishchi o'rinlari barpo etilishiga nisbatan ishonchini oqlamadi. Undan tashqari AQShning Meksika bilan savdosining ijobiy savdo saldosi 1995 yilda o'z o'rnini taqchillikka bo'shatib berib qo'ydi.

NAFTAg a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari, 1999 yil

Ko'rsatkichlar	AQSH	Kanada	Meksika	NAFTA
Aholi (mln.kishi)	278,2	30,5	97,4	406,1
Maydoni (ming km.kv.)	9364	9971	1958	21293
YaIM (mlrd.doll.)	9152,1	634,9	483,7	10 270,7
YaIM aholi jon boshiga (AQSh doll.)	32 921	20 481	4966	25 291
Jahon eksportidagi ulushi (%da)	12,8	4,4	2,5	19,7

Manba: report.ru

Integratsiya jarayonlari Janubiy Amerikada ham faollashmoqda. O'z vaqtida (60-yillar boshida) Markaziy Amerika umumiy bozori tashkil etilgan edi. Biroq, siyosiy va iqtisodiy tanglik Markaziy Amerika umumiy bozori doirasida integratsiya rejalarini amalga oshirish imkonini bermaydi. 90-yillar o'rtasiga kelib integratsiya jarayonlari 1991 yilda Argentina, Braziliya, Urugvay, Paragvay o'rtasida MERCOSUR savdo pakti tuzilishi vositasida faollashdi. Janubiy konus mamlakatlarining umumiy bozori - MERCOSUR o'zi mavjud bo'lgan yerlarda jahonning eng dinamik integratsiya guruhlaridan biriga aylandi. 1998 yildayoq birlashmaning to'rt qatnashchisi o'rtasidagi savdo xajmining deyarli 95 foiziga poshina solinmadi.

Agar, 90-yillar o'rtasida Lotin Amerikasi mamlakatlari NAFTA blokiga intilmokdalar deb hisoblangan bo'lsa, xozir vaziyat o'zgardi. MERCOSURga erkin savdo to'g'risidagi bitim asosida Chili va Boliviya qo'shildi (assotsiatsiyalangan a'zolar sifatida). MERCOSUR bilan And guruhi o'rtasidagi hamkorlik to'g'risidagi muzokaralar olg'a siljimoqda. Unga Boliviyaning tashqari Venesuela, Kolumbiya, Peru, Ekvador kiradi. MERCOSUR yaqin istiqbolda Panama kanalidan Magellan bo'g'ozigacha bo'lgan yerni qamrab oluvchi Janubiy Amerika erkin savdo zonasi - SAFTAni tashkil etish rejasiga ega.

MERCOSURning barpo etilishi o'zaro savdoning keskin ko'payishiga, boshqa mintaqaviy savdo guruhlari bilan savdo-iqtisodiy hamkorlikning kengayishiga olib keldi. O'zaro investitsiya faolligi sezilarli ravishda o'sdi, chet eldan keluvchi investitsiyalar o'smoqda. MERCOSURning muvaffaqiyatli faoliyati mintaqada siyosiy barqarorlikka sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda G'arbiy Yevropa integratsiyasidan farq qilgan holda, ushbu Janubiy Amerika birlashmasi o'z darajasiga ko'ra turlicha bo'lgan

davlatlar yagona tashkilotda mavjud bo'lishidagina emas, balki muvaffaqiyatli hamkorlik qilishidan ham dalolat beradi. Buning uchun bunday birlashmalarning barcha bo'g'inlarini puxta tayyorlash, ular faoliyatiga yuqori malaka bilan rahbarlik qilish, ushbu jarayonda har bir mamlakat uchun uning o'z o'rnini topish uchun, qarama-qarshiliklarni yumshatish, murosaga borish istagi talab etiladi.

§ 10.6. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsion jarayonlarning xususiyatlari

Osiyo-Tinch okeani mintaqasi integratsion jarayonlarining uchinchi eng yirik markazi hisoblanadi.

Deyarli 30 yil mobaynida Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uyushmasi (ASEAN) muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Unga Osiyodagi to'rtta "ajdahodan biri — Singapur, shuningdek, "Yangi to'lqin" — yangi industrial mamlakatlar — Malayziya, Indoneziya, Tailand, Bruney va Filippin kiradi. Ushbu guruh doirasida o'zaro hamkorlikning muvaffaqiyati ASEAN katnashchilari bo'lgan ko'pchilik mamlakatlarning shiddatli iqtisodiy o'sishi, ular rivojlanishini taqqoslash mumkinligi, yaxshi yo'lga qo'yilgan va uzoq, tarixiy an'analarga ega bo'lgan o'zaro savdo aloqalarining mavjudligi, shuningdek, hamkorlik shakllarining tartibga solinishi bilan mustahkam bog'liqdir. ASEAN rejalarida 2000 yilgacha qatnashchi mamlakatlar bojxona poshlinalarini 38 ming turdagi tovarlar bo'yicha o'rtacha 5 foizga pasaytirish rejasi mavjud edi. 1995 yil oxirida 2000 yilda, voqealar ko'ngildagidek rivojlangan taqdirda 2002 yilda erkin savdo zonasi barpo etish to'g'risida qaror qabul qilingan edi.

Sharqiy Osiyoda iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish istiqbollari ko'p jihatdan Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etish bilan bog'liqdir. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati mintaqaning 21 davlatini birlashtiruvchi hukumatlararo birlashmadir.

Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati 1989 yilda Avstraliyaning taklifi bilan Tinch okeani havzasida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan edi. Dastlab unga 12 mamlakat: Avstraliya, Bruney, Kanada, Indoneziya, Yaponiya, Malayziya, Yangi Zelandiya, Filippin, Singapur, Janubiy Koreya, Tayvan va AQSh kirdi. Keyingi yillarda unga Xitoy, Gonkong (Syangan), Tayvan, Meksika, Chili, Papua-Yangi Gvineya, 1998 yilda Vetnam, Peru va Rossiya qo'shildi.

Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati rasman maslahat

maqomiga ega, biroq uning ishchi organlari doirasida savdo, investitsiya va moliya faoliyatini yuritishning mintaqaviy qoidalari belgilanadi, u yoki bu sohalarda hamkorlik masalalari bo'yicha tarmoq vazirlari va ekspertlarning uchrashuvlari o'tkaziladi.

1993 yilda Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati yetakchilarining birinchi uchrashuvi bo'lib o'tdi (Sietl, AQSh). Uchrashuv davomida mintaqada avj olayotgan integratsiya jarayonlaridan foyda ko'rish noto'g'ri taqsimlanishi yuzasidan jiddiy tafovutlar borligi aniqlandi. Ekspertlarning fikricha, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatida savdoni erkinlashtirish a'zo mamlakatlarning real daromadlari 2 foizga o'sishiga olib kelishi kerak. Biroq foydani birinchi navbatda eng raqobatbardosh mamlakatlar oladilar.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasida iqtisodiy integratsiya jarayonlariga baho berar ekan, ko'pchilik mutaxassislar uning rivojlanishining o'ziga xos shart-sharoiti va o'ziga xosligini ko'rsatadilar. Osiyo-Tinch okeani mintaqasi integratsiya jarayonining asosiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

— *birinchidan*, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi tashkilotidagi integratsiya jarayoni davlatlararo hamkorlik uchun negiz yaratuvchi transmilliy korporatsiyalarning yetakchilik roli sharoitida yuz bermoqda;

- *ikkinchidan*, integratsiya jarayoni iqtisodiy rivojlanishi darajasi jiddiy ravishda turlicha bo'lgan, madaniy va ijtimoiy-siyosiy tizimlari har xil bo'lgan mamlakatlarni qamrab oladi. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligining noyobligi shundaki, unda XX asrning ikki buyuk iqtisodiy davlati — AQSh va Yaponiya, shuningdek, XXI asrning iqtisodiy giganti — Xitoy birlashadi.

Yaponiyaga kelganda esa, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati integratsiya tipidagi yagona xalqaro tuzilma hisoblanadi. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatiga munosabatlari uncha oddiy bo'lmagan qulay tashqi shart-sharoitlarni talab etuvchi XXR va Tayvan kirishini qayd etish muhimdir;

—*uchinchidan*, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi ko'lamidagi integratsiya submintaqaviy ittifoqlarni (ASEAN, NAFTA, Janubiy Tinch okeani forumi va boshqalar) o'z ichiga oladi, ya'ni integratsiyaning turli darajalariga yo'l qo'yadi, masalan, tashqi savdoni erkinlashtirish darajasi bo'yicha;

—*to'rtinchidan*, OTIH (Osiyo-Tinch Okeani iqtisodiy hamkorligi) va Osiyo-Tinch okeani mintaqasida Tinch okeani "ochiq" regionalizmi

mafkurasi mintaqaviy integratsiyani iqtisodiy globalizm elementi sifatida qaraydi. Bunda jahon iqtisodiyoti evolyutsiyasi mintaqaviy iqtisodiy ittifoqlarning asta-sekin birlashishi va o'zaro bir-biriga qo'shilish jarayoni sifatida qaraladi. "Ochiq regionalizm" konsepsiyasi, shuningdek, Tinch okeani mintaqasi ichida tovarlar, sarmoyalar, ish kuchi, harakati, cheklanishi olib tashlanishini ham nazarda tutadi, proteksionizmdan voz kechish bo'yicha majburiyatlar qabul qilinadi, ichki mintaqaviy iqtisodiy aloqalar rag'batlantiriladi. Umuman olganda, Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsiya munosabatlari yetukligi xali uncha yuqori emas. Jumladan, ASEAN tizimidagi savdo zonasini iqtisodiy integratsiya rivojlanishining birinchi bosqichiga, ya'ni tariflar va boshqa cheklashlar olib tashlanadigan erkin savdo zonasiga kiritish mumkin. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatiga nisbatan hozircha erkin savdo zonasi sifatida emas, balki "ochiq iqtisodiy uyushma" sifatida gapirish mumkin.

Ushbu tashkilot doirasida Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatini va integratsiya jarayonlarini rivojlantirish istiqbollari yaqin yillarda uch variantda ko'rib chiqiladi.

Birinchi variant — Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatini rivojlantirish Bagor (1994 y., Indoneziya)dagi kengashda qabul qilingan ssenariy bo'yicha amalga oshiriladi. Unga muvofiq erkin savdo zonasi tashkil etiladi va 2020 yilda (sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun 2010 yilgacha) investitsiya sohasi erkinlashtiriladi. Bojxona tariflarini pasaytirish GATT/UST doirasida erishilgan bitimlarga muvofiq, yuz beradi.

Ikkinchi variant — mutaxassislarning fikricha, eng ehtimolli variant Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati uchun mintaqada savdo muammolarini muhokama qilish forumi rolini mustahkamlaydi. Ushbu holda mavjud axdlashuvlarni bajarishning borishi munosabati bilan nizolar kelib chiqishi shubhasizdir. Bu tashkilotning kuchsizlanishiga olib keladi. Bunday sharoitlarda boshqa integratsiyalashgan mintaqaviy guruhlarining roli oshadi, Chunki submintaqalarida va Osiyo-Tinch okeani mintaqasi guruhlaridagi ayrim mamlakatlarning integratsiyalashuv darajasi nisbatan yuqori va ular umuman olganda, mintaqada integratsiya jarayonlari jadal rivojlanishining o'ziga xos yacheykalari bo'lishi mumkin. Jumladan, "o'sish uchburchagi" — Janubiy-Xitoy iqtisodiy zonasi (XXR, Gonkong, Tayvan); "o'sish oltin uchburchagi" (Indoneziya, Malayziya, Singapur); yapon dengizi havzasi mamlakatlari iqtisodiy zonasi; Hindi-Xitoy iqtisodiy zonasi mavjud.

Uchinchi variant — AQSh va YeIida proteksionistik kayfiyatlar

ustunlik qilishini istisno etmaydi, bu jahon savdosining tezlikda erkinlashishiga to'sqinlik qilishi va Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatida integratsiya jarayonlari doirasini Osiyo mamlakatlari bilan cheklashi mumkin.⁴¹

Osiyo-Tinch okeani mintaqasi ko'plab mamlakatlarining tezlikda barqaror iqtisodiy o'sishi jahon iqtisodiy rivojlanishining markazi Tinch okeani havzasi tomonga siljimoqda, degan umumiy fikr shakllanishiga ko'maklashdi. 90-yillar o'rtasida jahon aholisining 38,2 foizi va uning yalpi ichki mahsulotining 55,7 foizi Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati mamlakatlariga to'g'ri keldi (YeI'da mos ravishda 6,7 va 20,5%). NAFTA mamlakatlari ham YeI'ga yaqin salmoqqa ega. jahon tovarlar savdosi xajmining 43,9 foizi, xizmatlar savdosining 32,9 foizi va texnologiyalar eksportining 64,1 foizi Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy xamjamiyati ulushiga to'g'ri keladi. Tashqi savdo sohasida Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati va unga kiruvchi mamlakatlar doirasida ichki mintaqaviy aloqalar 70 foizni tashkil etadi. Ayni vaqtda YeI mamlakatlarida ushbu ko'rsatkich 55 foizga yetdi. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatining 3 asosiy qatnashchisi: Yaponiya, AQSh va Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari (Yaponiyadan tashqari) o'rtasidagi tovar aylanmasi tez sur'atlarda o'smoqda.

§ 10.7. O'zbekistonning integratsion tashkilotlardagi ishtiroki

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, ham siyosiy, ham iqtisodiy sohada ko'pgina yutuqlarga erishdi. Respublikamizning jahon hamjamiyatida faol ishtirok etishi va O'zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan ko'p tomonlama siyosat yuritishi davlatimizning jahon xo'jaligida tutgan o'rnini mustahkamlashning muhim shartidir.

Endilikda O'zbekiston tashqi siyosat maydonida borgan sari munosib o'rin egallamoqda. Biz qo'ygan ko'pgina amaliy qadamlar O'zbekistonning halqaro hamjamiyatda uzoq muddat mobaynida yaratuvchilik faoliyati bilan shug'ullanish istiqboliga mo'ljallangandir.

Boshqa davlatlar bilan bo'ladigan iqtisodiy integratsiya davlatning har xil ehtiyojlarini qondirish va samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi va fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishga, millatlar

---

⁴¹ Международные экономические отношения. Учебник Под.ред.Евдокимова М.: Проспект, 2003

va elatlarning yaqinlashuviga, aholining turmush darajasini oshirishga yordam beradi.

Har qanday davlat hoh kichik hoh katta bo'lsin, iqtisodiy integratsiyasiz rivojlanishi tez bormaydi. Buni ko'pgina davlatlar o'z tajribalarida isbotlashdi. Iqtisodiy integratsiyani rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi siyosati ham iqtisodiyoti yuksak darajada rivojlanishiga erishishga qaratilgan. Iqtisodiy integratsiya iqtisodiyotga bevosita quyidagi natijalarga erish imkoniyatini beradi: tovarlar, kapitallar, xizmatlar erkin harakat qiladi; raqobat kuchayadi; ishlab chiqarish kuchlari rivojlanadi; ishlab chiqarish samaradorligi ortadi; sifatli va arzon tovarlar ishlab chiqariladi; iste'molchilarning talabi ortib boradi; taklif qilinadigan tovarlar nomenklaturasi ko'payadi; bozorlarning rivojlangan shakllari paydo bo'ladi va umumiy bozorlar tashkil qilinadi; ishsizlik darajasi pasayadi; milliy iqtisodiyotdagi farqlar yo'qolib boradi; yangi kuchli umumiy iqtisodiyot shakllanadi; milliy iqtisodiyot rivojlanib boradi; eng muhimi kishilar hayoti farovonligi oshadi va h.k.

Bu natijalarga erishish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo, MDH davlatlari, rivojlangan va rivojlanayotgan qolaversa, Yevropa Ittifoqi davlatlari bilan hamkorlikka erishishga harakat qilishi kerak.

O'zbekiston dunyo xo'jaligi tizimiga kirib borar ekan, uning xalqaro iqtisodiy aloqalari uzoq va yaqin xorijiy mamlakatlari bilan taraqqiy etmoqda.

O'zbekistonning MDH va Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti kabi integratsiya uyushmalarida ishtirok etishi mamlakatimizning dunyo miqyosidagi obro' e'tiborini yanada orttiradi.

O'zbekiston Respublikasi a'zo bo'lib kirgan eng muxim birlashmalardan biri - Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi (MDH) bo'lib, u 1991 yil dekabrda tuzilgan. Hozir MDH ga Ozarbayjon Respublikasi, Armaniston Respublikasi, Belarus Respublikasi, Qozog'iston Respublikasi, Tojikiston Respublikasi, Qirg'iziston Respublikasi, Moldova Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Turkmaniston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi va Ukraina kiradi.

O'zbekiston sobik Ittifoq respublikalari bilan aloqalarga katta ahamiyat berib, avvalboshdonoq Mustaqil davlatlar hamdo'stligini tuzish g'oyasini qo'llab-quvvatladi. Bunday hamkorlikka hamdo'stlik mamlakatlarining hududiy yaqinligi va iqtisodiy jihatdan bog'langanligi emas, balki chuqur tarixiy, madaniy va ma'naviy aloqalar, katta tarixiy

davr mobaynida xalqlarimizning taqdiri mushtarakligi ham asos bo'lmoqda.

Hamdo'stlik maqsadlari quyidagilar:

- demokratik huquqiy davlatlar tuzish, ular o'rtasidagi munosabatlar davlat mustaqilligini va suveren tenglikni o'zaro tan olish va hurmatlash, o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi, teng huquqlilik va ichki ishlarga aralashmaslik, har qanday tazyiqlardan voz kechish, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, inson huquqlari va erkinliklarini, shu jumladan kichik millatlar huquqlarini hurmat qilish, majburiyatlarini va boshqa umum tan olingan xalqaro huquq tamoyillari va normalarini halol bajarish asosida rivojlanadi;

- bir-birlarini hududiy butunligini va mavjud chegaralar buzilmasligini tan olish va hurmat qilish;

- chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lgan xalqlarning tub manfaatlarini hamda qo'shnichilik va o'zaro manfaatli hamkorlik munosabatlarini mustahkamlash;

- fuqarolararo va millatlararo totuvlikni saqlash.

Ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasining MDHga a'zoli uniga bir qator muhim vazifalarni millat, iqtisodiyot manfaatlariga muvofiq hal etish imkonini beradi:

- ishlab chiqarishni, aholi ta'minotini (avvalo oziq-ovqat bilan) qo'llab-quvvatlashni ta'minlovchi ko'lamda kooperativ xo'jalik aloqalarini rivojlantirish va takomillashtirish;

- MDHning bir qator tovarlarini bozorda, ayniqsa an'anaviy mahsulotlarni sotish sohasida yetakchi mavqeni saqlash;

- sobiq ittifoqchi respublikalar ega bo'lgan xom-ashyo resurslaridan foydalanish;

- O'zbekistonning uchinchi mamlakatlarga eksport-import tovar oqimiga xizmat ko'rsatuvchi transport kommunikatsiyalaridan kafolatli va xatarsiz foydalanish.

O'zbekistonning MDH mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorligi mexanizmini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari iqtisodiy erkinlashtirish, uni bozor tamoyillariga izchillik bilan o'tkazish, xo'jalik tuzilmasini qayta qurishdan iborat umumiy yo'l bilan belgilanadi.

MDH davlatlari O'zbekistonning asosiy savdo iqtisodiy hamkorlaridan biri hisoblanadi. Ularning hissasiga respublika tashqi savdo umumiy hajmining 30% dan ortig'i to'g'ri keladi. O'zbekiston va MDH mamlakatlari mol ayirboshlash dinamikasi tenglik va o'zaro foydali tamoyillarga asoslangan, savdo-iqtisodiy munosabatlarning izchil

rivojlanayotganligidan dalolat beradi. 2000-2007 yillar davomida O'zbekiston bilan yirik savdo aloqalarini olib boruvchi davlatlar Rossiya, Qozog'iston, Ukraina hisoblanadilar.

Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari bilan iqtisodiy munosabatlarning shakli va tarkibi tubdan o'zgarib bormoqda. O'zbekistonning mavqei tobora mustahkamlanmoqda. MDHdagi ko'pgina mamlakatlar bilan savdo-to'lov sohasida O'zbekiston ijobiy saldogaga egadir.

Rossiya O'zbekistonning eng muhim savdo hamkori hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasidan asosan paxta tolasi, oziq-ovqat, mashina va uskunalar, yonilg'i mahsulotlari, kimyo mahsulotlari eksport qilinadi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik qilish mintaqaning rivojlanishi va davlatlar iqtisodi uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov integratsiya haqida gapirar ekan, manfaatlar birikuvining xilma-xil mexanizmlari va shakllari hamda integratsiya turlari mavjudligiga asoslanadi. "Biz integratsiya jarayonlari va bozor islohatlarini rivojlantirishga, Markaziy Osiyo mintaqasida umumiy bozorni shakllantirishga alohida ahamiyat beramiz.

Faqat o'zining tor milliy qobig'ida qolib ketmagan bozorgina xorijiy investitsiyalarning katta oqimini jalb qilib, mintaqa mamlakatlarning barqaror rivojlanishi va farovonligini ta'minlay oladi"⁴²

O'zbekistonning mavqei mintaqada ahamiyatli bo'lishiga qaramay, bir qancha jug'rofiy-siyosiy omillar mamlakatning strategik imkoniyatlarini cheklab qo'yadi. Mamlakat qolgan Markaziy Osiyo davlatlarining barchasi singari dengizga chiqish yo'liga ega bo'lmaygina qolmay, balki jahon transport kommunikatsiyalariga erkin kira olmaydigan davlatlar bilan qurshab olingan. Ammo shular bilan bir qatorda suv resurslarining cheklanganligi, Farg'ona vodiysida aholining zichligi, qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholi salmog'i katta ekanligi respublikamizda integratsiya jarayonlarini rivojlantirishni to'xtatmaydi.

O'zbekiston Respublikasi 1992 yilda Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti (IHT) a'zosi bo'ldi. IHT Afg'oniston Islom Davlati, Ozarbayjon Respublikasi, Eron Islom Respublikasi, Qozog'iston Respublikasi, Pokiston Respublikasi, Tojikiston Respublikasi, Turkiya Respublikasi,

---

⁴² I.A.Karimov "Bizning bosh maqsadimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir". T.: O'zbekiston, 2005. 96-b

Turkmaniston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi kabi davlatlarni birlashtiradi. 1992 yilda Tehronda oliy darajadagi IHT uchrashuvi paytida e'lon qilingan axborotda IHT a'zolarining iqtisodiy farovonligi yo'lida ko'ptomonlama mintaqaviy hamkorligini ko'zda tutuvchi maqsadlar va vazifalar e'lon qilindi.

O'zbekistonning Iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga integratsiyalashuvi - transport, aloqa savdo, investitsiya va energetika singari ustuvor sohalarni rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi. Bu sohalardagi hamkorlik jarayonlarini jadallashtirish imkonini beradi. Tranzit savdo, mintaqa ichida xalqaro huquqiy me'yorlarga muvofiq bojxona tadbirlarining umumiy tizimini yaratish yuzasidan loyihalar amalga oshirilmoqda. Turkmaniston va O'zbekistonni Afgoniston orqali Karchi va Gvadar portlari bilan birlashtiruvchi tranzit yo'llariga aloxida e'tibor berilmokda. Termiz-Hirot-Kandaxor-Chaman temir yo'li va uning Xirot-Kushka, Kerman-Zoxidon, Astore(Ozarbayjon) -Resht-Kazvin tarmoqlari bilan, shuningdek Avn ko'li atrofidan aylanib o'tuvchi temir yo'lini tugallash maqsadida ularga ham ustivor ahamiyat berilishi lozim.

Mintaqada gaz va neft o'tkazish tarmoklarini rivojlantirish rejalari ishlab chikildi va ma'kullandi. Bunda Turkmanistondan Eron va Turkiya orqali Pokistonga, shuningdek Erondan Pokistonga o'tadigan gaz quvurlari qurilishi aloxida e'tiborda turibdi. IHT a'zosi bo'lgan Markaziy Osiyodagi boshqa mamlakatlar ham bu gaz quvurlaridan foydalanishlari mumkin.

IHT a'zosi bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoni yanada rivojlantirish maqsadida boshqa mintaqalardagi va jahon savdo muhitidagi tajribani hisobga olgan holda erkin savdo mintaqasi (EKOFTA) tuzishga asta-sekin o'tish ko'zda tutilmoqda. IHT mintaqasidagi mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda va ularning harakatlarini muvofiqlashtirishda tobora ko'proq rol o'ynamoqda.

2002 yil 10 iyunda Qozog'iston, Xitoy Xalq Respublikasi, Qirg'iziston, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston va O'zbekiston davlat boshliqlari tomonidan Shanxay hamkorlik Tashkilotining Xartiyasi-asosiy nizom xujjatiga qo'l qo'yildi. O'zbekiston bu tashkilotga 2001 yilda a'zo bo'lgan edi. Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lish O'zbekiston va tashkilot a'zolari uchun ikki tomonlama manfaatli. Ishtirokchi davlatlar uchun O'zbekiston muhim strategik sherik bo'lib hisoblanadi. Chunki tarixiy «Buyuk ipak yo'li»ning qayta tiklanishida O'zbekistonning ishtiroki muhim ahamiyatga egadir. O'zbekiston uchun

esa bu Yevropa va Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga chiqish uchun ishonchli yo'l hisoblanadi va ishtirokchi mamlakatlar bilan turli yo'nalishdagi aloqalarni rivojlantirish imkoniyatini beradi.

O'zbekistonning turli xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarining rivojlantirilishi uning jahon xo'jaligi integratsiyasida samarali ishtirok etishini ta'minlaydi. Bunday xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik o'tish davri muammolarini hal etishni, shuningdek ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligini shakllantirishni yengillashtiradi. Bu narsa kreditlar olishda, bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda, mahsulotlarni jahon bozorlariga chiqarishda katta yordam beradi.

Tayanch iboralar: erkin iqtisodiy hudud, bojxona ittifoqi, to'liq iqtisodiy ittifoq, qonunchilikning unifikatsiyalanishi, Yevropa Ittifoqi, Maastrixt shartnomasi, Yagona Yevropa Akti, NAFTA, «MERCOSUR», IHT.

Bobning qisqacha xulosasi:

XX asrning 50-yillaridan so'ng xo'jalik hayotining baynalminallashuvi zamonaviy jahon xo'jaligi rivojlanishining yetakchi an'analardan biriga aylandi. Jahon xo'jaligini global baynalminallashuvining asosiy tendensiyalaridan biri – ma'lum bir davlat yoki bir necha davlatlar guruhining ta'sir zonasini vujudga kelishidir. Bu davlatlar yoki davlatlar guruhi jahon xo'jaligi aloqalari ta'sirida o'ziga xos mintaqalar hosil qilib, boshqa davlatlarni o'z atrofida birlashtiruvchi integratsion markazlarga (YeI, NAFTA, OTIH, MERCOSUR, Shanxay guruhi va boshqalar) aylanib bormoqda. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jahon mamlakatlari o'rtasida ishlab chiqarish va kapitalning baynalminallashuviga imkon beradi. Jahon iqtisodiyotida iqtisodiy integratsiyani quyidagi sxemali o'zaro bog'liq bo'lgan zanjirlar shaklida tasvirlash mumkin: ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi – xalqaro mehnat taqsimoti – ishlab chiqarish va kapitalning baynalminallashuvi – iqtisodiy integratsiya. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaga ikkita asosiy omil (ilmiy-texnika inqilobi va transmilliy kompaniyalarni faoliyati) katta ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Iqtisodiy integratsiyaning mazmuni va mohiyatini tushuntirib bering.
2. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning qanday bosqichlari xarakterlab bering?

3. Erkin savdo hududlarini tavsiflab bering.
4. Integratsion jarayonlar milliy davlatlar iqtisodiyotini rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini xarakterlab bering.
5. YeI qachon va qaysi davlatlar tomonidan tashkil etildi.
6. Jahondagi integratsion birlashmalar haqida siz nima bilasiz?
7. NAFTA ni tuzilishidan asosiy maqsad nima va unga qaysi davlatlar a'zo?

Adabiyotlar:

- Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.
- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007
- Shodiyev R.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: G'ofur G'ulom, 2005

11-BOB. JAHON IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA XALQARO TASHKILOTLARNING ROLI

§ 11.1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tasniflanishi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar murakkab iqtisodiy mexanizm sifatida bir tomondan bozorga xos o'z-o'zini boshqarish qobiliyatiga ega bo'lsa (XIMning moddiy asosi hali ham jahon bozori hisoblanadi), ikkinchi tomondan, ayniqsa XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, alohida mamlakatlar va hududlar o'rtasida o'zaro aloqalarni osonlashtiruvchi davlatlararo tuzilmalarni yaratishni talab etadi. Ayni paytda shuni qayd etib o'tish kerakki, birinchi (1914-1918 yillar) va ikkinchi (1939-1945 yillar) jahon urushlari orasida xalqaro tashkilotlarni gurkirab vujudga kelish jarayoni (shu davrd xalqaro mehnat tashkiloti, o'zining «Incoterms» kabi tijoriy hujjatlari bilan taniqli bo'lgan Xalqaro savdo palatasi, Xalqaro hisob-kitoblar banki tashkil etilgan) va ayniqsa 40-yillarda ikkita to'qnashuvni boshidan kechirgan davlatlar tarixidagi favqulotda holatlar va 1929-1932 yillardagi chuqur iqtisodiy tanazzul bilan bog'liq. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning vujudga kelishining ikkinchi «to'lqini» va harakatdagi faoliyatining faollashuvi ikkinchi jahon urushidan so'ng mustamlakachilik tizimining parchalanishi hamda 60-70 yillardagi iqtisodiy chayqalishlar bilan bog'liqdir. Va nihoyat, 80-yillarning boshlarida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar faoliyatida uchinchi bosqichning boshlanganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga sabab sifatida totalitar tizimlarning (sobiq SSSRni) inqirozga uchrashi va yangi ming yillik ostonasida insoniyatning global muammolarini keskin kuchayishi kabilarni ko'rsatish mumkin. Jahonning ko'plab mamlakatlarining hukumat organlari zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi muammolarni mustaqil hal eta olmadilar va natijada ular qayd etib o'tilgan muammolarni hal etishda birgalashib harakat qilish usullarini ishlab chiqara boshladilar. Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida iqtisodiy gullab-yashnansh va jahon xalqlari farovonligini ta'minlash masalasi bilan shug'ullanvchi minglab xalqaro tashkilotlar hisobga olingan. Ekspertlarning fikricha jahon iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir o'tkaza oladigan xalqaro tashkilotlar soni 100 ta atrofidadir.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning shakllanishida muhim o'rin tutgan quyidagi omillarni keltirishimiz mumkin:

1. Insonlar hayotining bir biriga bog'liqligining yanada o'sishi;

2. Sanoat revolyutsiyasi va ilmiy yutuqlar insonlarni bir- biridan ajratib turgan masofalarni qisqartirishi va xalqaro munosabat va hamkorlikni kengaytirishi;

3. Savdo, valyuta- moliya munosabatlari, kapital bozori umuman iqtisodiy o'sish;

4. Davlatlarning barcha sohada bir – birlariga bog'liqligining o'sishi;

5. Duyodagi umumiy resurslardan oqilona foydalanishning zarurligini chuqurroq anglash.

Davlatning xalqaro iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lishi uning har tomonlama rivojlanish imkoniyatlarini oshiradi. Chunki xalqaro iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lish, uning boshqa a'zo davlatlari bilan ham keng hamkorlikni yo'lga qo'yishni ta'minlaydi.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar topologiyasi haqida gapirganda, ikkita mezondan (jug'rofiy qamrovi kengligi va faoliyat xususiyatlari) foydalanish maqsadga muvofiqdir. Birinchisidan kelib chiqib, ikki tomonlama, hududiy va global tuzilmalar ajratib ko'rsatiladi. Ikkinchi mezonni qo'llagan holda maxsuslashtirilgan (sohalar bo'yicha) va global tashkilotlarga ega bo'lamiz. Bularning ichida ayniqsa 1945 yilning 24 oktyabrida tashkil etilgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tasarrufidagi iqtisodiy hamkorlik organlari alohida o'ringa ega. BMT – ikkinchi jahon urushidan so'ng Antig'itler koalitsiyasi a'zolari tomonidan tashkil etilgan eng universal, obro'-e'tiborli va son jihatdan eng yirik xalqaro tashkilot hisoblanadi.

§ 11.2. Jahon xo'jaligidagi global tashkilot Birlashgan millatlar tashkiloti tizimi

BMT shtab-kvartirasi Nyu-Yorkda joylashgan bo'lib, uning tarkibida 190 dan ortiq a'zo-mamlakat mavjud. BMT nizomining 1-moddasida tashkilot faoliyatining asosiy maqsadlari ichida, «iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va gumanitar xarakterdagi xalqaro muammolarni hal etishda xalqaro hamkorlik qilish» maqsadi ham yetakchi o'rinda turadi. BMT iqtisodiy sohada asosan quyidagi to'rtta yo'nalish bo'yicha faoliyat olib boradi:

-global muammolarni hal etish;

-davlatlarning iqtisodiy hamkorligiga ko'maklashish;

-mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi uzilishlarni yengib o'tish;

-hududiy rivojlanishni rag'batlantirish.

Yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlarning har biri BMT muassasalarning faoliyatida axborot, texnika-maslahat va moliya sohasida

hamkorliklarni ham o'z ichiga oladi. BMT bosh va yordamchi organlari, shuningdek, 18 ta maxsuslashtirilgan institut va bir qator avtonom tuzilmalar bo'limlari Bosh Assambleya (BA), Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash (EKOSOS) hamda Sekretariat hisoblanadi.

Bosh Assambleya yilida bir marta sessiyalar o'tkazadi (sentyabr, dekabr), bu sessiyalarning har birida rais, uning o'rinbosarlari va asosiy qo'mitalarning boshliqlari saylanadi. Jahon iqtisodiyotidagi asosiy masalalar ham umumiy majlislarda ham maxsus ikkinchi qo'mita doirasida muhokama qilinadi.

BMTning iqtisodiy va ijtimoiy kengash bo'limi (EKOSOS) 1946 yilda tashkil etilgan. 54 mamlakat uning a'zolari sanaladi va a'zolarning uchdan bir qismi (Buyuk Britaniya, Xitoy, Rossiya, AQSh va Fransiyadan tashqari) har yili uch yil muddatga qayta sanaladi. Yuqoridagi beshta davlat urush va tinchlik masalalari bilan Shug'allanuvchi Xavsizlik kengashida bo'lgani kabi doimiy ravishda EKOSOS tarkibiga kiradi. Kengash odatda bir yilda ikki marta (ijtimoiy-huquqiy va gumanitar mavzuda, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha) sessiya o'tkazadi. XIM muammolari bo'yicha qarorlar va tavsiyalar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan barcha tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish mas'uliyati ham EKOSOS zimmasidadir. Bugungi kunga kelib EKOSOS oltita doimiy qo'mita, yettinchi funksional va beshta hududiy komissiyalarni ta'sis etgan. Bulardan tashqari 18 ta maxsuslashtirilgan muassasa, Jahon oziq-ovqat dasturi va UNCTAD/UST Xalqaro savdo markazi ham EKOSOS patronaji ostida faoliyat olib boradi. BMTning iqtisodiy organlari tizimida uchinchi bo'g'in sifatida Sekretariat faoliyat olib boradi. Sekretariat bir necha bo'limlardan (iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha Departament) tarkib topgan bo'lib, ma'muriy-ijrochi tuzilma sifatida ish olib boradi.

Jahon xo'jaligi muammolarini hal qilishda BMTning savdo va taraqqiyot bo'yicha Anjumani (UNCTAD) va BMTning sanoat taraqqiyoti bo'yicha tashkiloti (UNIDO) to'g'risida alohida to'xtalib o'tish lozim.

1964 yilning oxirida BMTning Bosh Assambleyasi xalqaro savdo bo'yicha hamkorlikka ko'maklashish uchun UNCTADni ta'sis etish haqida qaror qabul qildi. Anjumanning oliy organlari to'rt yilda bir o'tkaziladigan sessiya va yilda ikki marta to'planadigan Kengash hisoblanadi. Kengash nazorati ostida doimiy qo'mitalar, vaqtinchalik ishchi guruhlar va Sekretariat faoliyat ko'rsatadi. UNCTADga hozirgi kunda 186 ta davlat a'zo bo'lib, uning shtab-kvartirasi Jenevada joylashgan. UNCTAD rahbarligi ostida o'tkazilgan hukumatlararo

maslahatlar natijasida bir qator muhim savdo bitimlari imzolandi, xomashyo tovarlari savdosi sohasidagi holatlarni o'rganish uchun ekspert guruhlarini tashkil etildi. Anjuman Yevropa va Amerika bozorlarida rivojlanayotgan mamlakatlarning mahsulotlari uchun maxsus imtiyozlar berish rejimini quvvatlash yo'nalishida faoliyat ko'rsatmoqda.

1967 yilda tashkil etilgan UNIDO 166 ta davlatni birlashtirgan bo'lib, uning shtab-kvartirasi Vena shahrida joylashgan. Bu tashkilotning bosh vazifasi Osiyo, Afrika, Janubiy Amerika va Okeaniyadagi kambag'al va rivojlanish darajasi past bo'lgan mamlakatlar guruhini iqtisodiy qo'liqlikdan olib chiqish jarayonini rag'batlantirish maqsadida BMT doirasida sanoat rivojlanishini muvofiqlashtirishdan iborat. UNIDOning oliy organi ikki yilda bir marta chaqiriladigan Bosh Anjuman sanaladi. Boshqaruv tuzilmalari esa sanoat taraqqiyoti bo'yicha kengash va budjet masalalari bo'yicha qo'mita hisoblanadi. UNIDO faoliyati hukumatlar va xususiy tarmoq bilan hamkorlik asosida qurilgan. Tashkilot investitsiyalar, texnik va sanoat hamkorligi masalalari bo'yicha forumlar o'tkazadi. Xorijiy investitsiyalarning ko'payib borishiga, rivojlangan mamlakatlarga texnologiyalar yetkazib berishga ko'maklashadi. Bu masalalarni amalga oshirishda UNIDOning Sanoat va texnologik axborotlar banki (STAB) samarali faoliyat ko'rsatmoqda.

Moliyalashtirishdagi muammolar, ortiqcha qog'ozbozlik va qarorlarning bajarilishini nazorat qilishning kuchsizligiga qaramasdan, zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida BMT tizimidagi iqtisodiy tashkilotlarning ahamiyati ortib bormoqda. BMTning maxsuslashtirilgan muassasalari rolining kuchayib borishida xalqaro mehnat taqsimoti tuzilmasining murakkablashuvi, axborot-texnologik ayirboshlashning yangidan-yangi kanallarining vujudga kelishi jahon xo'jalik hayotining jadallashuvi va shuningdek insoniyat oldida turgan jiddiy global muammolar va h.k.lar muhim rol o'ynamoqda.

§ 11.3. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar

BMT doirasiga kirmaydigan iqtisodiy tashkilotga 1961 yilda tashkil topgan, shtab-kvartirasi Parijda joylashgan Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish tashkilotini (IHRT) kiritish mumkin. IHRT ikkinchi jahon urushidan keyin AQShning moliyaviy yordamidan samarali foydalanish va ko'hna qit'adagi tiklanish jarayonini muvofiqlashtirish maqsadida tashkil etilgan. Yevropa iqtisodiy hamkorlik tashkilotining vorisi hisoblanadi.

«Boylar klubi», jahon iqtisodiyotining «aql markazi» deb ataluvchi IHRT hozirgi kunda jahonning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan 29 ta mamlakatini o'z tarkibiga birlashtirgan. Chunonchi, bu tashkilotga a'zo-mamlakatlar hissasiga jahon tovar va xizmatlar ishlab chiqarishning 2/3 qismi to'g'ri keladi.

IHRTning oliy kengashi bo'lib, uning tarkibiga har bir a'zo-mamlakatdan bittadan vakil kiradi. Kengash a'zolar oyda bir marta Bosh kotib raisligida uchrashishadi. Bundan tashqari Kengash vazirliklar (tashqi ishlar vazirligi, moliya vazirligi, iqtisodiyot vazirligi kabilar) miqyosda yillik majlislarni ham o'tkazib turadi. Doimiy asosda ish yurituvchi Ijroiya qo'mitaning asosiy vazifasi IHRT faoliyatini nazorat qilish va Kengash majlislarini tayyorlashdan iborat. 200 dan ortiq qo'mitalar, ishchi guruhlar va ekspert komissiyalarini ijtimoiy-iqtisodiy harakterda bo'lgan keng doiradagi masalalar bilan ham shug'ullanadi.

IHRT tuzilmasi haqida fikr bildirilganda albatta Yevropa va o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlar o'rtasida hamkorlik markazini eslatib o'tish joizdir. Bu markaz 1990 yilda tashkil etilgan bo'lib, IHRT va Sharqiy Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtirib turadi. IHRT faoliyatidagi eng muhim jihat – bu tashkilotga a'zo-mamlakatlar hukumatlari o'rtasida iqtisodiy va ijtimoiy, siyosiy muammolari bo'yicha fikr almashishni yo'lga qo'yishdir. Kapital va xizmatlarning erkin harakatini ta'minlash, poraxo'rlikka qarshi kurash kabilar to'g'risidagi qonunlar bu say-harakatlarning samarasidir. Hozirgi kunda IHRTning amaliy vazifalari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

-bolalar va ayollar mehnati, mahsulot bahosini ataylab pasaytirish kabilar g'irrom raqobatni chegaralash yo'llarini izlash;

-mehnatni himoyalash bo'yicha bo'yicha barcha mamlakatlar uchun yagona bo'lgan me'yoriy hujjatlar to'g'risida konvensiya qabul qilish;

-global miqyosda bevosita chet el investitsiyalarni berish rejimini tartibga solish (Investitsiyalar to'g'risida ko'p tomonlama kelishuv loyihasi kompaniyalarga, o'zlarini nuqtai nazaricha, hukumatning noxolis investitsion siyosati bilan tortishish imkoniyatini beradi);

-sanoat korxonalarini faoliyatini ekologik jihatdan xalqaro nazoratini amalga oshirish.

Jahonda integratsion jarayonlar – YeI, NAFTA, MERCOSUR, MDH kabilar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan o'nlab hududiy miqyosdagi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar mavjud. Ularning faoliyat ko'rsatish mexanizmlarini o'rganish maqsadida biz G'arbiy Yarim shar va Afrika qit'asidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan Amerika davlatlari

tashkiloti (ADT) va Afrika Birdamlik Tashkiloti (ABT) to'g'risida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) 1948 yilda Bogota shahrida (Kolumbiya) o'tkazilgan Amerika davlatlarining 9-chi xalqaro Anjumanida tashkil etilgan bo'lib, o'z tarkibiga 35 davlatni birlashtirgan. Shtab-kvartirasi Vashingtonda joylashgan. Tashkilotning faoliyati nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy harakterga ham ega. 60-yillarda «Sovuq urush» davri siyosati o'tgach, iqtisodiy masalalar bu tashkilot faoliyatidan oldingi o'ringa chiqdi. ADTning oliy bosh organi Bosh Assambleya hisoblanadi, yilda bir marta chaqiriladigan sessiyalarda eng jiddiy masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilinadi. Doimiy Kengash tashkilotning barcha joriy faoliyatiga rahbarlik qiladi va nazoratni amalga oshiradi, shuningdek, doimiy qo'mitalar va ishchi guruhlarga tayangan holda Bosh Assambleyaning sessiyalarini tayyorlaydi. A'zo mamlakatlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashishga qaratilgan Amerika davlatlararo iqtisodiy va ijtimoiy kengashi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

1994 yilda Amerika qit'asidagi 34 mamlakat (Kubadan tashqari) davlat va hukumat rahbarlarining uchrashuvda «taraqqiyot va rivojlanish» maqsadida hamkorlik tamoyillari: demokratiya, erkin savdo va amerikada barqaror rivojlanish to'g'risida deklaratsiya» qabul qilindi. Ushbu anjuman qatnashchilari kelajakda – 2005 yildan so'ng Panamerika erkin savdo hududini tashkil etishga qaror qilishdi. Afrika Birdamlik Tashkiloti 1963 yilda Addis-Abeba shahrida (Efiopiya) o'tkazilgan Afrika davlatlari rahbarlarining bu tashkilotning shtab-kvartirasi ham Shu shaharda joylashgan bo'lib, unga Afrikaning deyarli barcha davlatlari a'zo bo'lgan (Marokkidan tashqari). ABT faoliyati ADTdagi kabi kompleks harakatiga ega, iqtisodiy masalalar hmisha boshqaruv tuzilmalari diqqat markazida turadi. ABTning oliy organi Davlat va hukumat rahbarlari Assambleya hisoblanib, u yilda bir marotaba sessiyalar o'tkazadi. Tashkilotning boshqa muassasalari ichida Afrika davlatlarining iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish yuzasidan bevosita mas'ul bo'lgan Iqtisodiy va ijtimoiy komissiya sezilarli mavqega ega.

ABT hududiy siyosatiga tavsif berganda, 1991 yilda a'zolar-mamlakatlar tomonidan qabul qilingan Afrika iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etish to'g'risidagi bitimni eslatib o'tish kerak. Bu jarayonning umumiy davomiyligi 34 yilga mo'ljallangan bo'lib, u olti bosqichdan iborat. Xullas, jahon iqtisodiyotidagi ushbu hududiy iqtisodiy tashkilotlar global miqyosdagi tuzilmalar bilan birgalikda mamlakatlarga milliy

chegaralanganlikni yengib o'tish, xo'jalik aloqalarini jadallashtirish va XX-XXI asrdar bo'sag'asida insoniyat duch kelayotgan juda ko'p muammolarni hal etish uchun harakatlarni birlashtirish imkonini beradi.

Shunday qilib, jahon iqtisodiyotida faoliyat ko'lami va sohasi turli tuman muassasalarni o'z ichiga oluvchi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar XIM tizimida vaqt o'tgan sayin yanada ahamiyatliroq bo'lib bormoqda. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar ichida BMT tizimiga kiruvchi tuzilmalar (EKOSOS, UNCTAD, UNIDO va boshqalar) markaziy o'rinni egallaydi. BMT doirasidan tashqari juda ko'p nufo'zli, lobro'li global va hududiy miqyosdagi tashkilotlar ham mavjud bo'lib, ushbu tashkilotlar jahon iqtisodiyotida keng doirada faoliyat ko'rsatmoqda.

§ 11.4. Umumjahon savdo tashkilotining jahon xo'jaligidagi rivojlanish yo'nalishlari va uni mamlakatlar iqtisodiyotidaga ahamiyati

Umumjahon savdo tashkiloti (UST) 1995 yilning 1-yanvarida tashkil topdi. UST ko'p tomonlama savdo tizimlarining huquqiy va institutsional asosidir. U muhim shartnoma majburiyatlarni ta'minlaydi. Bu shartnoma majburiyatlari hukumatlarga ichki qonunchilikni shakllantirish va amalga oshirishda, shuningdek tashqi savdoni boshqarishni aniqlab beradi. UST 1947 yilda tashkil topgan va 1948 yilning 1-yanvaridan kuchga kirgan Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (GATT)ning davomchisi hisoblanadi. UST kelishuvi xalqaro savdoning yangi qonuniyatlarini, Urugvaydagi ko'p tomonlama muzoqaralar jarayonida erishilgan bitimlarni umumiy idoraga jamlashni qamrab oladi. Bu qoidalar GATT doirasida 125 ta mamlakat ishtirokida yetti yil davom etgan va 1993 yilning 15 dekabrda Urugvayda tugagan ko'p tomonlama muzoqaralar natijasidir. Vazirlar 1994 yil aprelda Marokashdagi majlisda Yakunlovchi akti imzoladilar. 15 apreldagi «Marokko deklaratsiyasi» Shuni tasdiqladiki, Urugvay raundi natijalari jahon iqtisodiyotini mustahkamlab, savdo va kapital qo'yilmalarini, bandlikni liberallashtirib, butun jahonda tushumlarni ko'payishga olib keladi. GATT-USTning qismi sifatida quyidagi asosiy qoidalarga ega:

1. Tariflar orqali milliy iqtisodiyotni himoyalash. GATT erkin savdo bilan shug'ullansa ham USTga a'zo mamlakatlari o'zlarining milliy sanoatini tashqi raqobatdan himoya qilish huquqiga egaligini tan oladi. Biroq, GATT mamlakatlardan tariflar orqali himoya qilishni talab etadi. Bu tamoyilni amalda bajarilishini ta'minlash uchun GATT qonun-

qoidalariga ko'ra bir necha istisnolar bo'yicha miqdoriy cheklovlardan foydalanish man etildi.

2. «Tariflarni aloqalash». Davlatlar ko'p tomonli savdo kelishuvlari orqali milliy sanoatni qo'llab-quvvatlashni kamaytirishi, iloji bo'lsa, tariflarni kamaytirib, boshqa savdo to'siqlarini olib tashlashi kerak. Tariflar ma'lum darajada kamayib «aloqa»ga kirmoqda. Aloqaga kirishish shuni bildiradiki, aniq bir mahsulotni munosabatga kirishishdagi tarif darajasi UST a'zosining majburiyatidir va asosiy savdo sherigi bilan kompensatsiya haqidagi kelishuvsiz tarifni oshira olmaydi.

3. «Eng qulay rejim». GATT ning ushbu qonuni ajratmaslik prinsipi hisoblanadi. Qonunda ta'kidlanishicha, eksportyor va importyor davlatlarga o'zgartirilgan tarif va boshqa me'yorlar USTning a'zosi bo'lgan boshqa davlatlarga ham kamsitishsiz qo'llanilishi kerak. Xech qanday davlat boshqasiga alohida savdo foydasi yoki kamsituvchi choralar qo'ya olmaydi. Hamma bir xil darajada va hamma savdo to'siqlarini tushirish maqsadidagi barcha choralardan foyda oladi.

4. «Milliy rejim». Agar afzal ko'rilgan davlatlarda kamsitish man qilingan bo'lsa, «Milliy rejim» qoidasida esa bozorga chiqarilgan tovarlar davlat ichida ishlab chiqarilgan ekvivalent tovarlar bilan bir xil shart-sharoitda amalga oshirilishi kerak.

Umumjahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lish jarayoni qiyin va uzoq vaqtni talab qiladi. Birinchi bosqichda USTga qo'shilishni xohlovchi davlatlarning hukumat boshliqlari USTda kuzatuvchilik huquqini beruvchi ariza beradi. Bunda hukumat USTga yuboruvchi o'z memorandumida mamlakatning savdo va iqtisodiy siyosatini to'liq qamrab olgan aspektlarni taqdim etadi. Bu memorandum qo'shilish to'g'risidagi so'rovlarni to'liq o'rganish uchun asos bo'ladi. Shundan so'ng USTga ariza beruvchi davlatlar bo'yicha ishchi guruh tuziladi.

Ishchi guruh yig'ilishlarida ariza bergan hukumat tovar va xizmatlar savdosiga nisbatan o'z huquq va majburiyatlarini aniqlab olishlari maqsadida qiziquvchi a'zo-mamlakatlar hukumatlari bilan ikki va ko'p tomonlama muzokaralar olib boradi. Muzokaralar natijasida USTga kirayotgan davlat tovarlar va xizmatlar savdosi bo'yicha bajarishi lozim bo'lgan va o'zgartirilmaydigan aniq bir tariflar beradi. Ariza beruvchi davlatning savdo rejimini o'rganish va bozorga kirishga imkon beruvchi muzokaralar tuzish bilan ishchi guruh asosiy qo'shilish shartlarini ishlab chiqadi va yig'ilish natijasiga ko'ra USTga kirayotgan davlat to'g'risida qaror tayyorlaydi va bu hujjatlar bosh kengash yoki vazirlar konferensiyasida tasdiqlash uchun taqdim etiladi. Qo'shilish to'g'risidagi

qaror UST a'zolarining 2/3 qismi ovoz bergan taqdirda imzolangan hisoblanadi. USTga a'zo bo'lgan davlat Urugvay raundi qamrab olgan bitimlarni qabul qilishi va amalga oshirishi kerak bo'ladi.

Urugvay raundi yangi ko'p tomonlama savdo tizimi tashkil topishida muhim rol o'ynaydi. 1994 yilning 15 aprelida Marokashda (Marokko) 125 ta a'zo-mamlakatlarning vazirlari Urugvay raundi quyidagi tizimlardan tashkil topganligini tasdiqlovchi bitimni imzoladilar.

Umumjahon Savdo Tashkiloti to'g'risida Marokash bitimi.

- Tovarlar savdosi
- Xizmatlar savdosi.

Tariflar va savdo (GATT-1994) bo'yicha bosh bitim va u bilan bogliq bo'lgan bitimlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

O'zaro yuk tashish inspeksiyasi bo'yicha bitim	PSI
Texnik barterlar va savdo bo'yicha bitim	TBT
Sanitar va fito sanitar holat bo'yicha bitim	SPS
Investitsiya savdo aspektlari holati bo'yicha bitim	TRIMS
To'qimachilik va kiyim-kechak bo'yicha bitim	ATC
Qishloq xo'jaligi bo'yicha bitim	
Qoidalarining kelib chiqishi bo'yicha bitim	

- Xizmatlar savdosi. Xizmatlar savdosi bo'yicha bosh bitim (GATS)
- Intellektual resurslar huquqi (IPRS). Intellektual resurslar savdosi bo'yicha bitim o'z navbatida:
  - Chegaralangan ishtirokchilar soniga ega sektorial savdo bitimga.
  - Fuqaro aviatsiyasi bo'yicha bitimga.
  - Davlat xaridorlari to'g'risidagi bitimlarga bo'linadi.

2001 yilning noyabrida Doha shahrida (Qatar) USTning 4-vazirlar konferensiyasi bo'ldi. Uning natijasida «Doha taraqqiyot tartibi» savdo muzokaralarining yangi raundi bosqichi to'g'risida qaror qabul qilindi. Konferensiyada dunyo savdo tizimining liberalizatsiyasi bo'yicha qo'yidagi asosiy mavzular- xizmatlar, sanoat mollari savdosi tariflari, intellektual mulk huquqining savdo tomonlari, qishloq xo'jaligida ichki qo'llab-quvvatlash va eksportga subsidiyalar berish, «Singapur muammolari», savdo va investitsiya, raqobat borasida siyosat, davlat xaridlarida transparentlik, savdo hamkorligi, savdo va atrof-muhit muammolari kabi mavzular ko'rib chiqildi. Bu muammolar bo'yicha turli qarashlar konsepsiyasi bilan bog'liq bo'lgan jahonning 148 mamlakatni

savdo vazirliklari 2003 yilning 10-14 sentyabrida Meksikaning Kankun shahrida bo'lib o'tgan USTning 5-vazirlar konferensiyasi chog'ida savdo tizimini erkinlashtirish bilan bog'liq bo'lgan yagona fikrga kela olmadilar.

§ 11.5. USTning tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solish uslublari

Jahon amaliyotida tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishni tarif va notarif uslublari mavjud bo'lib, ularni qay me'yorda va qay ko'lamda qo'llanilishi har bir davlatning tashqi iqtisodiy siyosati va tashqi iqtisodiy faoliyatidagi asosiy yo'nalishlari bilan belgilanadi. UST talablariga ko'ra barcha tashqi savdo operatsiyalari imkon qadar tariflar yordamida, ya'ni bojxona bojlari asosida tartibga solishni maqsadga muvofiq.

UST tashkil etilgunga qadar GATT 1960-yillar oxirlarida notarif uslublarni tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishda qo'llanilishi «xalqaro savdoni erkin oqimiga to'sqinlik qiluvchi, tarifdan o'zga barcha choralar»-deb e'tirof etgan. Ularni turkumlash va tegishli guruhlariga ajratish bo'yicha hozirgi kungacha xalqaro miqyosda kelishilgan va tasdiqlangan umumiy bir qoida yo'q. Shu tufayli tashqi savdoni davlat tomonidan notarif uslublar asosida tartibga solishda xalqaro (universal) me'yoriy xujjat mavjud emas.

UST, xalqaro savdo palatasi, BMTning savdo va rivojlanish bo'yicha Konferensiyasi, Jahon taraqqiyot va tiklanish banki, AQSh tarif komissiyasi hamda turli olimlarning notarif uslublarini turkumlashga o'zgacha yondashuvlari mavjud. BMTni savdo va rivojlanish konferensiyasi tashqi savdodagi notarif uslublarni (notarif cheklovlarni) quyidagi turkumlarga bo'ladi va u umuman olganda USTning turkumlashiga mos keladi:

- a) paratarif uslublar
- b) narxlarni nazorat etish choralari
- s) moliyaviy choralar
- d) miqdoriy nazorat choralari (kvotalash)
- e) avtomatik litsenziyalash choralari
- f) monopolistik choralar
- g) texnik choralar

Paratarif uslublar o'z mazmuniga ko'ra tegishli davlat hududida xorijiy tovarlarni kiritish chog'idan bojxona bojlaridan tashqari mavjud bo'lgan barcha to'lovlar, soliqlar, aksizlardan tarkib topgan bo'lib,

bojxona yoki boshqa savdoni nazorat etuvchi organlar tomonidan undiriladi. Bir ko'rishdan ular bojxona bojlari singari qo'llanilsada, iqtisodiy mazmuniga ko'ra notarif uslublar sanaladi. Masalan, qo'shimcha qiymat solig'i (QQS), aksizlar, bojxona undiruvlari, ichki soliqlar, maxsus maqsadli to'lovlar. Ular ichida QQS, aksizlar juda keng qo'llanilsada, ayrim davlatlarda esa o'zgacha tarzdagi to'lovlar, soliqlar tarzida belgilangan.

Masalan, Avstriyada «Eksportni rivojlantirish fondiga yig'im», Daniyada «Atrof muhit himoyasi uchun yig'im», Shvetsiyada «O'simliklarni himoyalash uchun soliq», Finlandiyada «Chiqindilarga kurash uchun yig'im» va boshqa shu kabi yig'im va soliqlar shular jumlasidandir. Umuman olganda paratarif uslublar tegishli mamlakatning yalpi bojxona rejimiga bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Narxni nazorat etish choralari-import qilinayotgan tovarlar narxini sun'iy kamaytirishiga yoki eksporter davlatdagi eksport subsidiyalariga qarshi belgilangan barcha turdagi chora tadbirlarni o'z ichiga oladi. Bu holat ko'pgina importyor davlatlarga jahon eksport narxlaridan past narxlarda tovarlar kiritilishida uchraydi va antidemping to'lovlari (poshlinalarni) qo'llanilishini keltirib chiqaradi.

GATTning 1994 yillarda qabul qilingan VI-moddasiga (odatda u «Antidemping Kodeksi» deb ataladi) ko'ra, dastlab demping holatini (faktini) aniqlash uslubi orqali antidemping to'lovlari (poshlinalarni) qo'llash yuridik jihatdan asoslanishi lozim. Shundan so'ng, antidemping to'lovlarni (poshlinalarni) qo'llash uchun tegishli tekshiruvlar o'tkaziladi va u haqiqatda importyor davlatning tegishli tarmog'i uchun moddiy zarar yetkazganligini aniqlash kerak.

Ko'plab davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq operatsiyalarida antidemping tekshiruvlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pgina holatlarda «dempingdagi ayblov» to'liq isbotlanmay qoladi. Lekin, ushbu tekshiruvlarni boshlanish jarayonining o'zi davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq munosabatlariga, ayniqsa yirik eksportyor va importyor tashkilotlar o'rtasiga sovuqchilik tushiradi.

Bundan tashqari, ko'p davlatlar eksportga ko'mak berish maqsadida dotatsiyalar, soliq imtiyozlari, imtiyozli tariflar va boshqa turdagi moliyaviy vositalar bilan protensionistik siyosati tadbirlarini amalga oshiradilar. «Yangi proteksionizm» deb nom olgan ushbu choralarni qo'llash tartibi UST doirasida qabul qilingan «Subsidiyalar va kompensatsion poshlinalar to'g'risidagi Bitim»da o'z aksini topgan.

Moliyaviy choralar- valyuta operatsiyalarini amalga oshirishning o'ziga xos qoidalari tarzida tashqi savdo aloqalarida qo'llaniladi. (Masalan, tashqi savdo operatsiyalaridan olingan valyuta tushumining bir qismini albatta sotish tartibi).

Miqdoriy nazorat choralari (kvotalash) tegishli mamlakatga muayyan tovarlarni kiritish va chiqarishdagi miqdoriy chegaralarni qo'llanilishida o'z ifodasini topadi.

GATTning 1994 yilda qabul qilingan xujjatlarida miqdoriy choralarni amaliyotda qo'llanilishidan voz kechish-jahondagi tegishli iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish omili sifatida belgilangan bo'lsada, u yoki bu tovar bo'yicha miqdoriy cheklovlarni qo'llashga ruxsat etilgan. Shu tufayli, ko'pgina davlatlar, mamlakatning to'lov balansida muvozanatni saqlash, ichki bozordagi raqobatni ta'minlash maqsadlarida miqdoriy cheklov (kvotalash) choralarni qo'llaydilar. Ko'p hollarda u import qilinayotgan tovarning fizik miqdori bo'yicha cheklov, (xususan tonna, dona, metr va h.k.) yoki tovarlar guruhi bo'yicha pul miqdoridagi cheklov (masalan, 5 mln. AQSh dollari hajmida) belgilandi.

Avtomatik litsenziyalash choralari, tegishli tovarni mamlakatga kiritish va chiqarishda muayyan xujjat-litsenziyaning mavjud bo'lishini talab etadi. Litsenziyalash kiritilishi bilan tovarlar savdosini monitoring qilish, kuzatish imkoni vujudga keladi. Odatda litsenziyalashning avtomatik tarzda amalga oshirilishi ko'pgina davlatlar tajribasida keng qo'llanildi. UST doirasida «Importni litsenziyalash tadbirlari to'g'risidagi Bitim» (Importni litsenziyalash Kodeksi) mavjud bo'lib, u import litsenziyalarini berishdagi rasmiyatchiliklarni soddalashtirish va unifikatsiyalashtirishga qaratilgan.

Monopolistik choralar tarkibiga davlatning rivojlanish bosqichida ichki va tashqi savdo tizimini davlat qo'lida saqlanishiga oid bo'lgan tashkiliy jarayonlar kiradi. Tashqi savdoga davlat monopoliyasi u yoki bu tovar guruhiga yoki barcha tizimga ham taaluqli bo'lishi mumkin. Bunda ushbu tadbirlar ma'naviy asoslar, sihat-salomatlikni saqlash (masalan, alkogol va tamaki mahsulotlariga nisbatan), aholini uzluksiz dori-darmon bilan ta'minlash, oziq-ovqat bo'yicha xavfsizlik (masalan, don mahsulotlariga nisbatan), sanitariya-veterinariya nazoratini kuchaytirish maqsadlarida (masalan, oziq-ovqat va go'sht mahsulotlariga nisbatan) qo'llanilishi mumkin.

GATTning 1994 yilgi Bosh Bitimining XVII- moddasi tashqi savdoda monopolistik choralar qo'llanilishini nazarda tutadi va davlat savdo korxonalarining unda faoliyat yuritishini man etmaydi. Lekin, ular o'z

faoliyatida diskriminatsiyaga yo'l qo'ymasliklari va tijorat prinsiplari asosida sifat va narx bo'yicha mutanosiblikni ta'minlashlari zarurligi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Texnik choralar yoki texnik baryerlar. Import qilayotgan mamlakat o'z milliy standartlari asosida xavfsizlik va tovarlar sifatini nazorat etish maqsadida ushbu notarif uslubdan foydalandilar. Ushbu turkumga cheklovlar muayyan bir standartlar tarzida bo'lib, eksport qilinayotgan tovarlar sifatini ta'minlash, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish, insonlar hayoti va xavfsizligini ta'minlash, atrof muhit himoyasi, milliy xavfsizlik nuqtai nazaridan asoslangan bo'lishi lozim.

UST doirasida savdoda texnik baryerlar to'g'risidagi Bitimga asosan har qanday davlat majburiy texnik standartlarini belgilashi mumkinligi ta'kidlab o'tilgan. Xususan, u tovarlarni qadoqlanishi, markirovkasiga ham tegishli bo'lishi mumkin. Amalda qo'llanilayotgan texnik baryerlar texnik standartlar tarzida mahsulot sifatining texnik me'yorlarini (masalan, elektr toki quvvati, kuchlanishi, mahsulotning milliy o'lchov birliklar tizimiga mosligi, ekologik zararsizligi va h.k. talablar) ifodalaydi. Tashqi savdoda texnik baryerlarni qo'llayotgan davlatlar xalqaro standartlar asosida uni belgilashlari yoki nima asosida kiritilayotganliklari haqida UST sekretariatiga xabar berishlari lozim.

Tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishda asosiy o'rinni tarif uslublari xususan, import bojxona tarifi egallaydi. o'z tabiatiga ko'ra import bojxona tariflari bir-biriga bog'langan to'rt asosiy elementdan tarkib topadi:

- mamlakatga kiritiladigan tovarlar turkumining (nomenklaturasi) tizimga solingan tarkibi. Odatda u Bojxona hamkorligi Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan va UST/GATT tizimida tan olingan «Tovarlarni tavsiflash va kodlashtirishning komil tizimi» (ingl. Harmonised Commodity Description and Coding System) asosida amalga oshiriladi. Ko'pgina hollarda u sodda tarzda «Tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasi»;

- bojxona qiymatini aniqlash uslublari va bojlar undirish tartibi. U tegishli davlatning Bojxona Kodeksi va Boj tariflari to'g'risidagi qonun va hukumatning maxsus qarorlari asosida amalga oshiriladi;

- bojlarni kiritish va bekor qilish mexanizmi (tartibi). Bu elementlar ham Bojxona kodeksi, Boj tariflari to'g'risidagi qonun hamda hukumat yoki qonun chiqaruvchi organlarning maxsus qarorlari asosida amalga oshiriladi;

- tovarlarni kelib chiqish mexanizmini aniqlash qoidalari. UST/GATT hamda xalqaro bojxona tashkiloti yo'riqnomalari, tavsiyalari asosida tovarga qaysi manzilda ko'proq qo'shimcha qiymat qo'shilganligiga asoslanib, unga asosiy ishlab chiqarilgan davlat manzilini belgilash.

Shunday qilib, tashqi savdoni tartibga solish uslublari o'ta murakkab va o'zaro bog'liq bo'lgan qoida va tartiblar bilan bir qatorda, turli yo'nalishdagi choralarni o'z ichiga oladi. Tashqi savdoda tarif va notarif uslublarni qay me'yorda qo'llanilishi tegishli mamlakatning tashqi savdo siyosatiga bog'liq.

Tayanch iboralar: Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar, tashkilotlar tasnifi, Birlashgan millatlar tashkiloti, Butunjahon savdo tashkiloti, xalqaro tashkilotlarning iqtisodiy roli.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon iqtisodiyotida xalqaro tashkilotlarning o'rni juda muhim sanaladi. Chunki ular o'zlari tarkibida turli guruh va davlatlarni birlashtira ekan umumiy maqsadlarni ko'zlagan holda harakatlanish imkonini beradi. shuningdek xalqaro tashkilotlar jahon xo'jaligini hamkorlikda tartibga solish va muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. Hozirda dunyoda sezilarli mavqega ega bo'lgan 100 dan ortiq xalqaro tashkilotlar mavjud bo'lib, ulardan asosiylari sifatida BMT tizimidagi xalqaro tashkilotlar, Butunjahon savdo tashkiloti, yirik xalqaro bank va moliyaviy tashkilotlar (XVF, JB, YeTTB, OTB, ITB) hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlarni keltirish mumkin.

Nazorat uchun savollar:

1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar qanday tasniflanadi?
2. BMT va BMT tizimidagi tashkilotlarning jahon xo'jaligidagi roli qanday?
3. Xalqaro hududiy tashkilotlar va ularning funksional vazifalari nimalardan iborat?
4. USTga a'zo bo'lish bosqichlarini xarakterlab bering.

Adabiyotlar:

- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г
- Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.

- Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008
- Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ “RAM-S”, 2007 y
- Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. – М.: РИОР, 2007
- Фигурнова, Н. П. Международная экономика: учеб. пособие / Н.П. Фигурнова. — Москва: Издательство «Омега-Л», 2007
- Shodiyev R.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: G’ofur G’ulom, 2005

12-BOB. JAHON XO'JALIGINING GLOBALLASHUV JARAYONLARIDA O'ZBEKISTONNING ISHTIROKI

§ 12.1. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlari

Bugungi kunda mamlakatimiz ulkan territoriyaga, ko'p millionli aholisiga, turli-tuman resurslarga ega bo'lsada, u boshqa mamlakatlar bilan doimiy va belgilangan iqtisodiy aloqalarga ega bo'lmasdan turib, yakka holda rivojlanishning yuqori cho'qqilariga erisha olmaydi.

O'zbekistonning jahon xo'jalik aloqalariga qo'shilish jarayoni obyektiv tuzilmaviy shart-sharoitlar yetilgan va tashqi iqtisodiy aloqalarning xo'jalik mexanizmi isloh qilina borgan sari bosqichma-bosqich rivojlanmoqda.

Milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligiga munosib tarzda kirib borishiga yo'naltirilgan strategiya respublikaning iqtisodiy salohiyatiga asoslanishi real vaziyatidan kelib chiqqan holda tug'iladi va u davlatimizni siyosiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy maqsadlariga erishishga qaratilgan.

Jahon xo'jalik aloqalarining moddiy-ashyoviy asoslarini u yoki bu mintaqaviy guruhlar yoxud ittifoqlarga birlashgan mamlakatlarning integratsiyaviy salohiyati tashkil qiladi.

Mamlakatning integratsion salohiyati deganda, fikrimizcha, xalqaro iqtisodiy integratsiyaning alohida tomonlari-subyektlari amalga oshiradigan xalqaro ishlab chiqarish-iqtisodiy hamkorlik va almashuv predmeti bo'lgan milliy tabiiy, mehnat, ishlab chiqarish, moliya-kredit, savdo resurslari, ilmiy xodimlar va odamlarning aqliy qobiliyati majmuini tushunish zarur. O'zbekistonning integratsion aloqalarini jadallashtirishga xizmat qiladigan omillar va sharoitlar orasidan respublika integratsion salohiyatining quyidagi aniq-ravshan ustunliklarini sanab o'tish mumkin:

- O'zbekistonning YevroOsiyo qit'asidagi qulay geostrategik joylashuvi;

- yer, mineral xom-ashyo va o'simliklarning ancha katta zahirasi, shuningdek, qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qulay bo'lgan tengi yo'q tuproq-iqlim sharoitlari;

- muhim tashqi savdo va eksport salohiyati;

- tegishli davlatlararo kooperatsiyalashuv va birgalikdagi investitsiyalar mavjud bo'lganda ancha qisqa muddatlar ichida tayyorgarlikning yuqori darajasiga ega raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni tashkil qilishga imkon beradigan yirik ishlab chiqarish

salohiyati;

- insonlar salohiyati, tez ko'payib borayotgan mehnat resurslari, shuningdek, nisbatan arzon (jahon miqyosida olib qaraganda) ish kuchining mavjudligi;

- rivojlangan ishlab chiqarish infratuzilmasi, birinchi navbatda respublikani MDHning boshqa mintaqalari bilan bog'lab turadigan, avtomobil va temir yo'l magistrallari, telekommunikatsiya tizimining mavjudligi;

- respublikada chet el kapitalini investitsiya qilish, o'zaro foydali tashqi iqtisodiy va integratsion hamkorlikning yaxshi kafolati bo'lgan barqaror siyosat.

- yuqorida ko'rsatilgan pozitsiyalar bo'yicha milliy iqtisodiyotning bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan sharoitida mamlakat integratsiyaviy salohiyatidan samaraliroq foydalanish uchun bu salohiyatning hozirgi holatiga baho berish kerak.

Birinchi navbatda, bu potensialning tarkibiy qismlari bo'lgan geostrategik joylashuv, tabiiy xom-ashyo va mehnat resurslari, shuningdek eksport imkoniyatlari kabilarni tavsiflash lozim.

Respublika noyob tabiiy boyliklarga, qudratli iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy, aqliy va ma'naviy salohiyatga ega. Tarixning o'zi O'zbekistonning o'rnini G'arbni Sharq bilan, Janubni Shimol bilan bog'laydigan YevroOsiyo yo'llari chorrahasida belgilagan. Bizning Respublikamiz Yevroosiyo iqtisodiy va madaniy ko'prigi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu ko'prik doirasida tovarlar, texnologiyalar, sarmoyalar va madaniy qadriyatlarning harakati va almashuvi uchun yaxshi sharoit yaratilgan.

26 milliondan ortiqroq aholisi bo'lgan O'zbekiston jo'g'rofiy jihatidan ham, siyosiy jihatidan ham Markaziy Osiyoning o'zagini tashkil etadi. Dunyodagi eng qadimiy qivilizatsiyalardan biri mana shu mintaqada paydo bo'lgan. Qadim zamonlarda Buyuk Ipak yo'li shu yerdan o'tgan. Xalqimizning tarixi o'z ildizlari bilan asrlarga borib taqaladi va uch ming yildan ko'proq davrni o'z ichiga oladi. Qadimiy Turon, Movarounnahr, Turkiston hududida ravnaq topgan davlatlar jahon madaniyatini rivojlantirishda yorqin iz qoldirgan.

Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlari juda qadim zamonlardan dunyoga mashhur bo'lgan. O'lis asrlarda bu shaharlar Xitoydan Ispaniyagacha, Yevropadan Hind okeanigacha aloqa bog'lagan, Bundan ko'rinib turibdiki, o'tmish ajdodlarimiz azaldan tashqi dunyo xalqlari bilan har taraflama xalqaro aloqalarni rivojlantirib kelgan.

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishi va uning jahon xo'jaligi tizimiga integratsiyalashuvi, o'z navbatida uning salohiyati, dunyoda tutgan mavqei bilan xarakterlanadi.

O'zbekiston tabiiy resurslarga boy o'lka. Mamlakat hududida 2700 dan ortiq foydali qazilma boyliklari koni mavjud, ulardan 900 ga yaqini o'zlashtirilgan.

O'zbekistonning kelajagi qimmatbaho qazilma boyliklari, rangli va noyob metallar, organik yonilg'ilarning barcha turlari - neft, tabiiy gaz va gaz kondensati, ko'mir, uran, qurilish materiallarining ko'plab turlari va boshqa konlarni o'zlashtirish bilan bog'liq.

Qator foydali qazilmalar - oltin, tabiiy gaz, volfram, kaliy tuzi, fosforitlar, kaolinlarning aniqlangan zahiralari va istiqbolli loyihalari bo'yicha O'zbekiston nafaqat MDHda, balki dunyo miqyosida ham yetakchi o'rinlarni egallaydi.

O'zbekiston qazib olinadigan oltinning umumiy xajmi bo'yicha dunyoda sakkizinchi o'rinni, uni aholi jon boshiga ishlab chiqarish bo'yicha esa beshinchi o'rinni egallaydi; respublika 30 ga yaqin oltin konlar aniqlangan. Muruntog'dagi oltin konlarini (miqdori va sifati bo'yicha) Kolondayk (AQSh), Vitvatersrand (JAR), Kolar (Hindiston) singari jahondagi eng yirik konlar bilan bir qatorga qo'yish mumkin. Mustaqillik sharofati tufayli, oltin zahiralarni o'zi tasarruf etish imkoniyatiga ega bo'lgan O'zbekiston, jahon oltin bozorida ham teng huquqli hamkor bo'la olishi mumkin.

Butun Markaziy Osiyo mintaqasi bo'yicha gaz kondensati zahiralarning 74 %, neftning 31 %, tabiiy gazning 40 %, ko'mirning 55 %i O'zbekiston hissasiga to'g'ri keladi. Tabiiy gaz qazib olish bo'yicha respublika MDH mamlakatlari ichida uchinchi o'rinda va dunyodagi bu sohaning kuchli yetakchi 10 mamlakatlari qatorida turadi.

O'zbekiston Markaziy Osiyoda va MDH doirasida paxta yetishtiruvchi asosiy mamlakat bo'lib hisoblanadi. Agar butun Markaziy Osiyo mamlakatlari 2 mln. tonna paxta tolasi yetishtirsa, uning 1,4 mln. tonnasi o'zbek tolasidir. O'zbekiston paxta tolasi yetishtirish bo'yicha dunyoda to'rtinchi o'rinda, uni eksport qilish bo'yicha esa ikkinchi o'rinda turadi.

O'zbekiston gaz uzatish tizimi MDH davlatlarining yagona gazquvur tizimiga kiradi. U Markaziy Osiyo, Rossiya va Ukraina kabi Yevropa davlatlariga gaz uzatish texnik imkoniyati bilan birgalikda 9 ta bosh gaz transport tarmog'i nafaqat O'rta Osiyo uchun, MDHning Yevropa qismi davlatlari va Kavkazorti uchun ham umumdavlat ahamiyatiga ega.

Respublikada yuk va yo'lovchilarni mamlakat ichkarisida va tashqari tashishni MDH, yaqin va uzoq xorij mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni ta'minlovchi tarmoqlangan transport tizimi shakllandi. O'zbekiston Qozog'iston Respublikasi bilan mustahkam transport aloqasiga ega. Bu aloqa orqali respublikamizning Rossiya, Xitoy, Osiyoning boshqa davlatlari va Tinch okeani regionlari avtoyo'llariga chiqishi ta'minlanadi. O'zbekistonning bevosita ishtirokida Transosiyo magistralining bir qismi hisoblangan, Janubiy-Sharqiy Osiyoni G'arbiy Yevropa bilan tutashtiradigan va Transsibir magistralidan 1500 km qisqa bo'lgan Tajan-Saraxs-Mashxad yangi yo'li ishga tushirildi. Shu bilan bir qatorda O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlariga Poti porti orqali Yevropa bilan bog'lanish imkoniyatini beruvchi Turkmaniston va Transkavkaz yo'li orqali o'tgan transport yo'lagi o'zlashtirildi.

Respublika avtomobil yo'llari tarmog'i rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha MDH mamlakatlari orasida yetakchi o'rinda turadi. Mavjud avtomobil yo'llari respublika hududdi orqali Qirg'iziston, Turkmaniston, Tojikiston, Afg'oniston, ular orqali esa Pokiston, Hindiston, Eron, Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari yo'llariga tranzit yuk va yo'lovchilarning uzluksiz o'tishini ta'minlaydi.

O'zbekiston milliy aviakompaniyasi Boeing-747, A-310, Il-86, TU-154 va boshqa shu kabi zamonaviy havo laynerlariga va mahalliy yo'llarga mo'ljallangan ko'p miqdordagi havo kemalariga ega.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston MDHning bir necha yirik shaharlari va jahonning 20ta davlati:AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Shveysariya, Hindiston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Isroil, Janubiy Koreya, Singapur va boshqa davlatlar bilan bevosita xavo yo'llari orqali bog'langan.

Mavjud transport va telekommunikatsion tarmoqlarning rivojlanishi, O'zbekistonning dunyo miqyosidagi nufuzini oshirmoqda va uning xalqaro aloqalarini yanada kuchaytirmoqda.

Sayohatni rivojlantirish uchun imkoniyatlarimiz juda katta. Respublika hududida 4 mingdan ortiq me'morlik yodgorliklari mavjud. Ularning ko'plarini YUNESKO o'z muhofazasiga olgan.

O'zbekistonning xalqaro bozorga mustaqil ravishda chiqishi va dunyo xo'jaligiga integratsiyalashuvi sharoitlarida uning boshlang'ich iqtisodiy salohiyati jahon xo'jaligiga samarali qo'shilish istiqbollari umid qilish imkonini beradi.

§ 12.2. O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi

Hozirda O'zbekiston qator obro'li va jahon iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan xalqaro tashkilotlarning teng huquqli a'zosi, jahonning o'nlab davlatlari bilan do'stona aloqalarini bog'lagan, yirik bank va moliyaviy organlar bilan hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlar bilan hamkorlik qilmoqda. Respublikada 43 ta chet davlatlarning elchixonalari, 15 ta hukumatlararo va 49 ta nohukumat tashkilotlar akkreditatsiya qilingan.

O'zbekiston turli darajadagi – global va mintaqaviy integratsion jarayonlarda qatnashish bilan bir paytda bir muhim tamoyilga rioya qiladi: bir davlat bilan yaqinlashish boshqa bir davlat bilan uzoqlashish evaziga bo'lmasligi kerak. O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan integratsiyasining tarkibiy qismi turli davlat va xalqaro tashkilotlar bilan ko'p tarmoqli aloqalardir.

Bunda Yevropa Ittifoqi muhim o'rin egallaydi. Yevropa Ittifoqining jahon miqyosidagi o'rni kuchayib borgan sari, jahon mamlakatlari ushbu integratsion guruh bilan hamkorlik qilishga intilmoqdalar. O'zbekiston Respublikasi ham tashqi iqtisodiy siyosatining ahamiyatli jihati sifatida YeI bilan munosabatlarini belgilab oldi. Prezident I.A.Karimovning quyidagi so'zlari ham ushbu fikrni to'la tasdiqlaydi: «O'zbekiston tashqi siyosatining Yevropaga yo'naltirilganligi kuchaymoqda. U Yevropa davlatlari, hamda hududiy integratsiya jarayonlari samarali amalga oshayotgan Yevropa qit'asi bilan hamkorlikni o'z ichiga oladi».

O'zbekiston Respublikasi uchun YeI bilan iqtisodiy va siyosiy hamkorlikni kengaytirish mamlakat uchun nafaqat iqtisodiy afzalliklar, balki shu bilan bir qatorda O'zbekistonni jahondagi mavqeini mustahkamlash imkoniyatlarini ham yuzaga keltiradi. Jahonning nufuzli integratsion guruhi bilan teng huquqli hamkorlik o'rnatish O'zbekiston uchun dunyoning boshqa mamlakat va hududlari bilan teng huquqli hamkorlik o'rnatish kafolati bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda, O'zbekiston uchun YeIga a'zo-mamlakatlar bilan alohida-alohida munosabatlar o'rnatish va kengaytirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi va Yevropa Ittifoqi o'rtasidagi hamkorlik 1992 yil 15 aprelda O'zbekiston Respublikasi hukumati va Yevropa Ittifoqi qo'mitasi o'rtasida o'zaro hamkorlik to'g'risida Memorandumning imzolanishi bilan boshlangan.

1994 yil 24-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi

qoshida YeI Qo'mitasining O'zbekistondagi texnik aloqa hamkorligi bo'yicha byuro tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bu organlarning maqsadi O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar jarayoni va bozor munosabatlariga o'tishda texnik yordam ko'rsatish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi hukumati va YeI Qo'mitasining hamkorligini kuchaytirishdir.

O'zbekiston Respublikasi bilan Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish maqsadida 1996 yil 21 iyundagi sammitda YeI a'zo davlatlari rahbarlari bilan «O'zbekiston va Yevropa Hamjamiyati hamda unga a'zo davlatlar o'rtasida hamkorlik va sheriklik» to'g'risida bitim imzolandi. O'zbekiston Sobiq Ittifoq davlatlari ichida Rossiyadan keyin bunday bitim imzolagan ikkinchi davlatdir.

O'zbekistonning YeI va YeIga a'zo davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning huquqiy asosini tashkil qiladi. shuningdek, siyosiy, iqtisodiy, fan-texnikaviy va madaniy aloqalar uchun keng imkoniyat ochadi.

1999 yil mayda Yevroparlament va Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar bilan sherikchilik va hamkorlik haqida bitim ratifikatsiyasi bo'yicha barcha muhim tadbirlar nihoyasiga yetdi. 1999 yil 1 iyulda «Sherikchilik va hamkorlik haqidagi bitim» kuchga kirdi va «YeI-O'zbekiston» qo'shma qo'mitasi o'rniga O'zbekiston-YeI hamkorlik qo'mitasi tuzildi. YeI O'zbekistonning muhim savdo-iqtisodiy sheriklaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi va YeI mamlakatlari o'rtasidagi mol ayirboshlashning o'sishi ko'rsatkichlari savdo-iqtisodiy munosabatlarning muvaffaqiyatli rivojlanayotganligidan guvohlik beradi. 2007 yil Yakuni bo'yicha O'zbekiston Respublikasining YeI mamlakatlari bilan ikki tomonlama mol ayirboshlash hajmi 1 mlrd. 65,8 mln. AQSh dollarinini tashkil etgan, undan 520,6 mln. AQSh dollari eksport, import esa 545,2 mln. AQSh dollarini tashkil etadi. 2007 yil davomida mol ayirboshlash hajmi bo'yicha YeI mamlakatlari ichida respublikamizning eng yirik savdo sheriklari: Buyuk Britaniya (302,0 mln. AQSh dollari), GFR (250,8 mln. AQSh dollari), Italiya (123,8 mln. AQSh dollari), Belgiya (95,5 mln. AQSh dollari), Fransiya (91,5 mln. AQSh dollari), Niderlandiya (68,5 mln. AQSh dollari) bo'ldi.

YeI mamlakatlari bizning yetakchi investorlarimiz bo'lib, hozirda O'zbekistonda YeI a'zo davlatlarining 147 firma va kompaniyalari akkreditatsiya qilingan. Respublika hududida YeI mamlakatlari firma va kompaniyalari kapitali ishtiroki bilan 480 korxonalar o'z faoliyatini amalga oshirmoqda, ulardan 114 tasi-100% lik Yevropa kapitali bilan, 1995-2007

yillar davomida YeI firma va kompaniyalari, shuningdek bank tuzilmalari O'zbekistonda umumiy qiymati 8 mlrd. AQSh dollari atrofida bo'lgan yirik investitsion loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etdi. Shu bilan birga oxirgi yillarda Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Belgiya, Portugaliya, Avstriya, Gretsiya, Chexiya, Slovakiya, Ruminiya va boshqa qator davlatlar bilan to'g'ridan-to'g'ri ikki tomonlama aloqalar izchil va barqaror rivojlanmoqda. Yuqoridagilaridan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, YeI O'zbekiston uchun hozirgi kundagi asosiy hamkordir. YeI bilan iqtisodiy munosabatlarni qay tarzda amalga oshishi O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi o'rnini belgilaydi. shunday ekan O'zbekiston Respublikasining YeI davlatlari bilan iqtisodiy munosabatlarini chuqurlashuvi o'z-o'zidan siyosiy, madaniy hamkorlikni rivojlanishiga olib keladi.

O'zbekiston - YeI munosabatlar kelajagi ko'p jihatdan transport muammolari xal bo'lishiga bog'liq. Bu sohada YeIning TRASEKA dasturi alohida e'tiborga sazovor.

O'zbekiston - YeI hamkorligining istiqbolli sohalari, hamda ularning amalga oshirilishida YeI ning qaysi mamlakatlari bilan hamkorlik qilish maqsadga muvofiqligi bo'yicha tavsiyalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Kompaniyalarni turli investitsion loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etishga jalb etish (Germaniya, Fransiya, Daniya, Buyuk Britaniya, Shvetsiya va b.);

- Kadrlar tayyorlashdagi keng qamrovli hamkorlik (Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Niderlandiya);

- Eksport imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida YeI davlatlarida o'zbek savdo uylarini ochish (YeI barcha mamlakatlari);

- Qo'shma korxonalar tashkil etish yo'li bilan YeI texnologiya va nou-haularni O'zbekistonga keltirish (Germaniya, Fransiya, Daniya, Buyuk Britaniya, Shvetsiya va b.)

- Oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishda YeI a'zolari tajribasidan foydalanish (Belgiya, Niderlandiya, Daniya, Irlandiya, Portugaliya);

- Qurilish sohasi va qurilish materiallari ishlab chiqarishdagi hamkorlikni kengaytirish (Italiya, Fransiya, Avstriya, Shvetsiya va b.);

- Paxta tolasini qayta ishlash va kiyim-kechak, poyafzal ishlab chiqarishda hamkorlikni kengaytirish (Italiya, Germaniya, Avstriya, Ispaniya va b.);

- Turizm sohasidagi keng qamrovli hamkorlikni kengaytirish (YeIning barcha mamlakatlari);

- Kommunikatsiya sohasida hamkorlikni kengaytirish. YeI a'zolari portlari, avtomobil va temir yo'llaridan foydalanishni yo'lga qo'yish (Niderlandiya, Germaniya, Finlandiya, Gretsiya);

- Bank sohasini isloh qilishda YeI a'zolari tajribasidan foydalanish (Germaniya, Fransiya, Belgiya va b.);

- Suvni tozalovchi moslamalarga doir YeI yetakchi texnologiyalaridan foydalanish (Shvetsiya, Daniya, Germaniya);

- Farmatsevtika sohasidagi hamkorlikni kengaytirish va O'zbekistonda

doridarmon ishlab chiqarish imkoniyatlaridan foydalanish (Belgiya, Avstriya, Germaniya, Fransiya, Irlandiya, Gretsiya);

- Foydali qazilmalar ishlab chiqarish va qayta ishlashdagi hamkorlikni kengaytirish (Fransiya, Shvetsiya va b.)

- Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlashdagi hamkorlik imkoniyatlaridan foydalanish (Belgiya, Niderlandiya, Daniya, Irlandiya)

- Metallurgiya sohasidagi hamkorlik (Avstriya, Italiya, Lyuksemburg)

- O'zbekiston aeroportlaridan tranzit uchun foydalanish masalalaridagi hamkorlikni o'rnatish va amalga oshirish. (YeI ning barcha mamlakatlari.)

O'zbekiston va AQSh. Yirik siyosiy, iqtisodiy va intellektual salohiyatga ega dunyoning yetakchi davlati - AQSh bilan ko'p tomonlama munosabatlarni chuqurlashtirish va rivojlantirish O'zbekiston uchun ustivor ahamiyatga ega. «O'zbekiston Respublikasi va AQSh o'rtasidagi strategik sheriklik va hamkorlik asoslari to'g'risida Deklaratsiya» ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Respublikada Amerika investorlari ishtirokidagi 323 korxonalar ro'yxatga olingan, ulardan 233 tasi qo'shma korxonalar va 90 tasi 100% chet el kapitaliga qurilgan.

Amerika kapitali ishtirokidagi investitsion loyihalar tog'-kon va neft gaz komplekslari, agrosanoat kompleksi texnologik bazalari, oziq-ovqat sanoati va transport infratuzilmasini rivojlantirish kabi iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarida amalga oshiriladi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgandan buyon Amerika kompaniyalari va moliyaviy institutlari ishtirokida amalga oshirilgan investitsion loyihalar umumiy summasi 2,4 mlrd. AQSh dollaridan ortiq, Shundan 1,4 mlrd. AQSh dollarilik loyihalar Amerika moliyaviy institutlari tomonidan sug'urtalangan. AQSh

O'zbekistonning muhim savdo hamkori bo'lib qolmoqda.

Yaponiya davlatiga to'xtaladigan bo'lsak, u O'zbekiston mustaqilligini 1991 yil 28 dekabrda tan olgan. Ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar 1992 yil 26-yanvarda o'rnatilgan.

Ikki tomonlama munosabatlarning rivojlanishida O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning Yaponiyaga 1994 yil may va 2002 yil iyulda amalga oshirgan rasmiy tashriflari muhim rol o'ynagan. Tashriflar chog'ida O'zbek-Yapon davlatlararo munosabatlariga asos bo'lgan qator xujjatlar imzolangan. Shu qatorda «O'zbekiston Respublikasi va Yaponiya qo'shma bayonoti», «O'zbekiston Respublikasi hukumati va Yaponiya hukumati o'rtasida imzolangan bitimlarga O'zbekistonning huquqiy vorisligi haqida maktublar almashinuvi», shuningdek, «O'zbekiston va Yaponiya o'rtasida do'stona, strategik sheriklik va hamkorlik to'g'risida qo'shma bayonot» imzolandi.

Ikki tomonlama munosabatlarning rivojlanishida 1994 yil tuzilgan iqtisodiy hamkorlik bo'yicha O'zbek-Yapon va Yapon-O'zbek qo'mitalari muhim rol o'ynaydi.

Muntazam ravishda respublikaga Yaponiyaning nufuzli parlament vakillari, ishbilarmon davralari va siyosiy partiyalari rahbarlari tashrif buyurmoqda. Mamlakatimiz eksport salohiyatini rivojlantirish va moliyaviy hamkorlik, neft-gaz va to'qimachilik tarmog'i, mineral xom-ashyo bazalarini rivojlantirish bo'yicha investitsion seminarlar, konferensiyalar, prezentatsiyalar tashkil etilmoqda.

Yaponiyaning iqtisodiyot, savdo va sanoat hamda moliya vazirliklari bilan birgalikda doimiy asosda moliyaviy va texnik hamkorlikni kengaytirish masalalari bo'yicha konsultatsiyalar o'tkazilmoqda.

Toshkentda Yaponiyalik investorlar ishtirokida tuzilgan 19 yirik yapon kompaniyalari akkreditatsiya qilingan va 8 qo'shma korxonalar ishlaymoqda. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishda strategik rejalarni amalga oshirishda muhim rol o'ynovchi moliyaviy-iqtisodiy yordamga, Yaponiya bilan hamkorlikni rivojlantirishga ustuvor ahamiyat beriladi.

O'z navbatida Yaponiya ham O'zbekistonga Markaziy Osiyodagi vaziyatga katta ta'sir ko'rsata oladigan mintaqaviy yirik davlat sifatida qaraydi. Hozirgi vaqtda ikki davlat o'rtasida savdoda mumkin qadar qulaylik berish rejimi o'rnatilgan.

O'zbekiston va Yaponiyaning iqtisodiy hamkorligi oxirgi yillar mobaynida barqaror rivojlanmoqda. O'tgan davrda respublikaga keltirilgan moliyaviy vositalarning umumiy hajmi 1,563 mlrd.dan ortiq AQSh dollarini tashkil etdi.

Xalqaro hamkorlik yapon banki (JBIC) tijoriy kreditlari orqali respublika yoqilg'i-energetika va to'qimachilik komplekslarida umumiy summasi 721,1 mln. AQSh dollari bo'lgan 8 ta investitsion loyihalarning amalga oshirilishi moliyalashtirildi.

Beg'araz va insonparvarlik yordamlari bo'yicha sog'liqni saqlash, maorif, transport va madaniyat sohasiga umumiy summasi 130,83 mln. AQSh dollari bo'lgan resurslar Yaponiya tomonidan ajratildi.

1993-2008 yillar davomida O'zbekistondagi tashkilot va muassasalarda iqtisodiyot, telekommunikatsiya, turizm, transport infratuzilmasini va boshqa sohalarda ishlash uchun 150 nafar atrofida ekspertlar jo'natildi. Bundan tashqari 1993 yildan boshlab respublikaning turli vazirlik va muassasalaridan 500 ga yaqin mutaxassislar Yaponiyada amaliyot o'tab qaytishdi.

Xitoy Xalq Respublikasi bilan hamkorlik. O'zaro foydali hamkorlikning asosiy yo'nalishlari 1992 yil martdagi, 1994 yil oktyabrda, 1999 yil noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning Xitoyga, shuningdek, 1994 yillarda XXR Davlat statistika Qo'mitasi Bosh Vaziri Li Penning 1996 yil iyulda XXR raxbari Szyan Szeminning O'zbekistonga rasmiy tashriflari chog'ida aniqlab olingan.

1992 yil Yanvarda O'zbekiston Respublikasi va XXR o'rtasida imzolangan savdo iqtisodiy bitimlarga muvofiq mamlakatlar o'rtasida mumkin qadar qulaylik rejimi o'rnatildi.

2002 yilda ikki davlat o'rtasida mol ayirboshlash 130 mln. AQSh dollarini tashkil etdi, bundan 17,3 mln. AQSh dollarini eksport, 112,7 mln. AQSh dollarini import. Bu davr mobaynida eksportning asosiy moddalari: xizmatlar, elektr va mexanik asbob-uskunalar, ipak, to'qima materiallar, ishlash uchun o'simlik materiallari, mineral yoqilg'i, neft va uni qayta ishlangan mahsulotlari, paxta tolasi, ho'l meva va yong'oqlar, mato, kalava ip va boshqalardan iborat.

Importning asosiy moddalari - mexanika anjomlari, optika apparatlari va priborlar, plastmassa va uning mahsulotlari, kofe, choy va qandolat mahsulotlari, yer transporti vositalari, anorganik ximiyaviy mahsulotlar, to'qimachilik kiyimlari, poyafzal, organik ximiyaviy qo'shilmalar, kauchuk va rezina mahsulotlari, qora metall va qora metall mahsulotlari, trikotaj kiyimlari va boshqalar.

Respublikada XXRning investorlari ishtirokida tuzilgan 100 dan ortiq korxonalar o'z faoliyatini chakana va ulgurji savdo, yengil sanoat mahsulotlari, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va boshqa

sohalarda yuritmoqda.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi O'zR TIAISVda 19 ta Xitoy kompaniyalari vakolatxonalarini akkreditatsiya qilingan. Akkreditatsiya qilingan vakolatxonalar faoliyatining asosiy tarmoqlari: eksport-import operatsiyalarini bajarish, qurilish xizmatlarini ko'rsatish, to'qimachilik sanoati, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, informatsion texnologiyalar va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Koreya Respublikasi bilan savdo-iqtisodiy munosabatlar. O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi o'rtasida savdo-iqtisodiy, investitsion va «Savdo to'g'risida», «Investitsiyalarni o'zaro himoyalash va kengaytirish to'g'risida» ilmiy-texnikaviy bitimlar imzolangan. Hozirgi kunga kelib O'zbekiston va Koreya Respublikasi o'rtasida huquqiy-shartnomaviy asosga ega bo'lgan 22 ta hukumatlararo shartnoma va hujjatlar imzolangan.

1996 yil 19 iyulda Asaka shahrida «O'zDEUAvto» qo'shma korxonasi avtomobil zavodi prezentatsiyasi bo'lib o'tdi. 1992 yil iyunda O'zbekiston va Koreya Respublikasi o'rtasida imzolangan savdo shartnomasiga muvofiq savdoda birmuncha qulay sharoitlar rejimi o'rnatildi.

Eksportning asosiy moddalarini bu davrda paxta tolasi, xizmatlar, mato va paxta qog'ozi, kalava ipi tashkil etdi. 2006 yilning 9 oyi mobaynida ikki mamlakat o'rtasida mol ayirboshlash 179,1 mln. AQSh dollarini tashkil qildi, 39,1 mln. AQSh dollari eksportga, 140 mln. AQSh dollari importga to'g'ri keladi. 2007 yilning birinchi yarmiga kelib mamlakatimiz eksporti 1.4% ni, importi 9.0% ni tashkil etdi.

Respublika retsipient davlatlar orasida Agentlikning yordam ko'rsatilishi hajmi bo'yicha beshinchi o'rinni egallaydi. 1992 yildan boshlab KOICA tashkilotidan O'zbekistonga ko'rsatilgan moliyaviy yordamning umumiy hajmi 8,6 mln. AQSh dollarini tashkil etadi. O'zbekistonning KOICA bilan asosiy hamkorligi 5 ta sohada amalga oshirilmoqda: beg'araz asosda uskuna va materiallarni keltirish, amaliyotlarni taklif qilish, ko'ngillilarni jo'natish, ekspertlarni jo'natish, tibbiy korxonalarini jo'natish.

Respublika hududida Koreya kapitali ishtirokidagi 118 ta korxonalar faoliyat olib bormoqda, undan 97 tasi qo'shma korxonalar va 21 tasi 100% chet el kapitali bilan tuzilgan korxonalar. Bu korxonalar asosan avtomobil qurilishi, to'qimachilik va elektrotexnika sanoati, xizmat ko'rsatish va aloqa sohalarida to'plangan.

Hozirda O'zbekiston Respublikasida 20ta Koreya kompaniyalari

vakolatxonalarini akkreditatsiya qilingan. Bu vakolatxonalar quyidagi sohalarda faoliyat olib boradi: eksport-import operatsiyalari o'tkazish, transport xizmatlari ko'rsatish, to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish va boshqalar.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston dunyo xo'jaligi tizimiga kirib borar ekan, uning xalqaro iqtisodiy aloqalari uzoq va yaqin xorijiy mamlakatlari bilan yanada taraqqiy etmoqda.

§ 12. 3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlikning ta'siri

O'zbekistonning turli xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarining rivojlantirilishi uning jahon xo'jaligi integratsiyasida samarali ishtirok etishini ta'minlaydi. Bunday xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik o'tish davri muammolarini hal etishni, shuningdek ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligini shakllantirishni yengillashtiradi. Bu narsa kreditlar olishda, bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda, mahsulotlarni jahon bozorlariga chiqarishda katta yordam beradi.

Mustaqil O'zbekiston 30 ta obro'li iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning to'laqonli a'zosi bo'ldi. Bularning jumlasiga Jahon Banki guruhiga kiruvchi tashkilotlar, shuningdek, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Xalqaro Valyuta fondi, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot Banki, Islom taraqqiyot banki, Butunjahon bojxona tashkiloti, Butunjahon turizm tashkiloti, Paxta bo'yicha xalqaro konsultativ komiteti va boshqa tashkilotlarga a'zo bo'ldi. Respublika hozirgi kunda USTga a'zo bo'lish uchun qator ishlarni amalga oshirmoqda.

Jahon Banki bilan hamkorlik. 1992 yil sentyabrda O'zbekiston Respublikasi JB ga a'zo bo'ldi. 1992 yil sentYabrdan Toshkent shaxrida Jahon bankining vakolatxonasi ochildi.

O'zbekiston Respublikasiga qarzlar quyidagi shartlar asosida beriladi:

- qaytarilish muddati 20 yil
- imtiyozlar davri 5 yil
- foiz stavkasi suzib yuruvchi, har yili aniqlanadigan.

Bank strategiyasi bosqichma-bosqich rivojlanishda hukumat islohatlarini qo'llab quvvatlash va tatbiq etish maqsadida maslahatlar berish, shuningdek texnik-moliyaviy yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi.

Jahon Banki kreditlarni asosan qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun suv ta'minoti va sanitariya irrigatsiya tizimi va drenajni qo'llashga ajratadi.

JB ning mamlakatga berayotgan yordamining(2002-2008 yil) asosiy maqsadi:

A) valyuta va savdo tartibini liberallashtirish masalasida siyosiy holatni takomillashtirish va davlat boshqaruvi samarasini oshirish.

B) xususiy sektor va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish.

C) ijtimoiy infratuzilmadagi davlat resurslarini qo'llash va taqsimlashdagi samaradorlikni oshirish.

D) texnik xizmat va mamlakat infratuzilmasida irrigatsiya-melioratsiya, shularni ishlarini olib borishdagi tizimni quvvatlashlarni o'z ichiga oldi.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlik. O'zbekiston 1992 yil 19 apreldan YeTTB ga a'zo bo'ldi. O'zbekistonga YeTTB tomonidan kelgan vakillar respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy holatni o'rganish va kelajakdagi o'zaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadidagi tashrifi davomida bank direktorlar kengashi tomonidan O'zbekistonga nisbatan YeTTB o'z strategiyasini belgiladi. Bunda bank kelgusida O'zbekiston xususiy sektorini rivojlantirish va kengaytirish; tabiiy resurslarni o'zlashtirish; energetika sektorini, kichik va o'rta korxonalarni, paxtani qayta ishlash va boshqa yengil sanoatni, turizm infrastrukturasi rivojlantirish kabi sohalardagi asosiy yo'nalishlarni aniqladi.

Hozirgi kunda amalga oshirilishi davom etayotgan loyihalar jumlasiga: kichik va o'rta biznesni rivojlantirish maqsadida beriladigan 3 kredit liniyasi - Asaka bankini xususiylashtirish (YeTTB aksionerlarining 20% garovi asosida), Sirdaryo GRESni 5 va 6 energiya bloklarini qayta tiklashning ikki fazasi; «O'zbektelekom» aksionerlik kompaniyasini 7% aksiyasi to'lovi asosida xususiylashtirish; kompyuter va axborot texnologiyasini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash uchun jamg'arma kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro valyuta fondi bilan hamkorlik. O'zbekiston 1992 yil sentyabr oyidan boshlab XVFga a'zo bo'lib kelmoqda. XVF 1995 yil yanvarda O'zbekiston Respublikasiga mamlakat boshqaruvi tomonidan qabul qilingan dastur asosida birinchi 72,4 mln. AQSh dollari miqdorida transh mablag'lari berdi. shuningdek 1995 yil dekabr oyida milliy valyutani qo'llab-quvvatlash maqsadiga 2 transh berilgan. Berilgan mablag'lar bo'yicha foiz stavka suzib yuruvchi hisoblanadi. Qarzni to'lash muddati 5,5 yilni tashkil etadi. 1995 yil 18 dekabrda XVF O'zbekiston

Respublikasiga «Stend Bay» kreditini berdi. Bu mablag'lar iqtisodiy islohotlarni davlat tomonidan 1995-1996 yil qo'llab-quvvatlanishi uchun ko'zlangan 2000-2001 yil davlat tomonidan valyuta siyosatini tartibga solish uchun qo'llash chora tadbirlarini hisobga olgan holda 2001 yil avgustda O'zbekiston Respublikasi va XVF o'rtasida O'zbekiston Respublikasi 31 iyul va 31 dekabr 2001 yil oralig'idagi moliyaviy va iqtisodiy siyosat to'g'risida memorandum qabul qilingan. Memorandum asosida O'zbekiston va XVF vakillari hamkorligida 1-yanvar va 30 iyun 2002 yil oralig'iga makroiqtisodiy va strukturaviy siyosatni asosini ishlab chiqildi. 2002 yil XVF monitoring dasturi asosida bir qancha vazifalarni bajarishdi. O'zbekiston Respublikasida turli vazirlik va idoralar o'rtasida chora tadbirlar o'tkazildi. Bundan asosiy maqsad iqtisodiy islohatlarni rivojlantirishda kredit va soliq budjet siyosatini qattiq saqlagan holda valyuta rejimini tartibga solish bo'ldi. 2003 yilda O'zbekiston Respublikasiga XVF dan vakillar tashrif buyurishgan. Bu muzokaralarda XVF nizomidagi 8-modda davlat rejasi asosida bir necha shartlar imzolandi. Bunga savdo sohasidagi soliq budjet va pul-kredit siyosatini amalga oshirishda samarali unsurlardan foydalanildi (2003 y). shuningdek tuzilmaviy islohatlar sohasida bir qancha ishlarni amalga oshirish kiradi. 2003 yil 15 oktabrda O'zbekiston Respublikasi XVF kelishuvidagi 8-modda, 3-4 modda, 2a qismidagi shartlarini qabul qilishini ma'lum qildi.

Osiyo Taraqqiyot Banki. O'zbekiston Respublikasi 1995 yil 30 avgustda OTB ning to'laqonli a'zosi bo'ldi. OTB bilan o'zaro moliyaviy va texnik hamkorlik maqsadida, shuningdek OTBga taqdim etilishi mumkin bo'lgan investitsion loyihalarni tayyorlash ishlarini mo'ljallashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi tomonidan 1996 yil 16 Yanvardagi №27 farmoyishi bilan OTB bilan hamkorlik uchun idora tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi Milliy Banki OTB avuarida O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasidagi rasmiy bank depozitariysi deb e'lon qilindi. Moliya Vazirligi OTB bilan aloqalarda ma'sul hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining MB O'zbekiston Respublikasini OTBning direktorlar kengashi guruhiga qo'shish to'g'risida murojaat qildi. Bu guruhga Malayziya, Singapur va Tayvan mamlakatlari kiradi. OTB bu murojaatnomani qabul qilgandan so'ng O'zbekiston iqtisodiy integratsiya maqsadlaridan kelib chiqqan holda Osiyo tinchlik mintaqasi mamlakatlari bilan tenglikda a'zo bo'ldi.

OTB respublika hukumati bilan kelishgan holda bank tomonidan kelgusida takomillashtirish uchun ba'zi iqtisodiyot sektorlari aniqlangan: qishloq xo'jaligi, transport va kommunikatsiya, ijtimoiy infrastruktura.

2003 yil 11-12 oktyabrda Toshkentda O'rta Osiyoda mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik bo'yicha OTB Vazirliklar konferensiyasi bo'lib o'tdi. Konferensiyada aholining ijtimoiy axvolini yaxshilash, transport, savdo va energetika sohasidagi sun'iy to'siqlarni olib tashlash, energetika resurslaridan to'g'ri foydalanish, atrof-muhit himoyasini kuchaytirishda xususiy sektorni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, iqtisodiy infratuzilmani takomillashtirish masalalari ko'rib chiqildi.

BMTning Qishloq xo'jaligi savdosi tashkiloti (FAO) bilan hamkorlik. O'zbekiston Respublikasi 2001 yil noyabrda FAOga a'zo bo'ldi. 2002 yilda O'zbekiston FAOning «Mintaqada parvarish qilinayotgan yerlarning hosildorligini o'stirish» mintaqaviy dasturida ishtirok etdi. Bu loyihaning umumiy miqdori 1,34 mln. AQSh dollarini, shuningdek, O'zbekistonga 350 ming AQSh dollarini tashkil etadi. FAO dasturida O'zbekistondan tashqari Hindiston, Pokiston, Misr kabi mamlakatlar qatnashdilar.

Tayanch iboralar: tashqi savdo, ikki tomonlama va ko'p tomonlama iqtisodiy munosabatlar, USTga a'zo bo'lish, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari bilan iqtisodiy munosabatlar.

Bobning qisqacha xulosasi:

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasining markazida joylashgan bo'lib, bu yerda mintaqa aholisining 45%i Yashaydi. O'zbekiston mintaqaning boshqa davlatlari (Qozog'iston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston) bilan umumiy chegaralarga ega bo'lgan yagona mamlakat bo'lib, u Yevropa bilan Osiyo-Tinch okeani mintaqasi va shuningdek Janubiy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarini transport va telekommunikatsiya bo'yicha birlashtiruvchi muhim koridor hisoblanadi.

O'zbekiston jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan xalqaro tashkilotlarning (BMT, UNESCO, FAO, UNCTAD) teng huquqli a'zosi, jahonning o'nlab davlatlari (160 dan ortiq) bilan do'stona aloqalarni bog'lagan, yirik xalqaro bank va moliyaviy tashkilotlar (XVF, JB, YeTTB, OTB, ITB) bilan hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlar bilan hamkorlik qilib borayotgan davlatlardan biri hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida O'zbekiston turli darajadagi global va mintaqaviy (MDH, Shanxay guruhi) integratsion jarayonlarida qatnashish bilan bir paytda muhim tamoyilga, ya'ni bir davlat bilan yaqinlashish boshqa bir davlat bilan uzoqlashish evaziga bo'lmasligi kerak degan qoidaga amal

qiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston Respublikasining jahonning yetakchi mamlakatlari bilan ikki tomonlama manfaatli aloqalarining rivojlanish istiqbollari tavsiflab bering.
2. O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan olib borayotgan aloqalarni xarakterlab bering?
3. O'zbekiston Respublikasining Jahon banki guruhi bilan munosabatlarini ochib bering.
4. O'zbekiston USTda qanday maqomga ega?
5. O'zbekistonning USTga a'zo bo'lish bosqichlarini xarakterlab bering.

Adabiyotlar:

- Karimov I.A. "Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyoti yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi" //Xalq so'zi, 2011 yil 22 yanvar
- Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. T.: "O'zbekiston", 2010.
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Nazarova G.G., Xaydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
- Shodiyev R.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: G'ofur G'ulom, 2005

Izohli lug'at (Glossariy)

«**Aqlli kishilarning ketib qolishi**» — mamlakatdan «intellektual elita» vakillarini chet elda ishga joylashish maqsadida chiqib ketishi.

«**Daues plani**» – 1924 yilda qabul qilingan bo'lib, Chikago banklari direktori Ch.Daues (Morgan banki bilan chambarchas bog'liq) tomonidan ishlab chiqilgan rejadir. Birinchi Jahon urushidan keyingi yillarda Germaniyaga g'olib davlatlar (Angliya, Fransiya va boshqalar) tomonidan yuklangan harbiy tovonni (reparatsion to'lov) yengillashtirish va shu yo'l bilan Germaniya iqtisodiyotini tiklashdir. Rejaga ko'ra, G'arbiy Yevropaning yetakchi davlatlari 200 mln. dollarli (uning 110 mln. AQShniki) xalqaro zayom bergan bo'lib. Bu yordam birinchi galda mamlakatning og'ir sanoatini rivojlantirishga qaratilgan edi.

«**Demografik portlash**» — jahonning kam rivojlangan va kambag'al mamlakatlarida nazorat qilib bo'lmaydigan darajada aholi sonini o'sishi.

«**Marshall plani**» – AQShning davlat kotibi J.X.Marshall tomonidan 1947 yilning 5 iyunida ilgari surildi, AQSh tomonidan Ikkinchi jahon urushida vayron bo'lgan Yevropa mamlakatlari xo'jaligini tiklash va rivojlantirish uchun berilgan iqtisodiy yordamdir. Yevropaning 17 davlati (sobiq SSSR va sotsialistik yo'lni tanlagan Sharqiy Yevropaning barcha davlatlaridan tashqari) a'zo bo'lgan edi. Marshall rejasiga ko'ra 4 yil ichida 14 mlrd. doll. yordam uyushtirildi. Ko'rsatilgan yordamning 60 %dan ko'prog'i Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va G'arbiy Germaniyaga to'g'ri kelgan edi. Bu davlatlar iqtisodiyoti 50-yillardan so'ng tez rivojlanish davriga qadam qo'ydi.

«**Mauntbettena plani**» – ikkinchi jahon urushidan so'ng o'z mustamlakachilik ta'sirini saqlab qolishga intilgan ingliz bosqinchilari Hindistonning ikki dominioniga – Hindiston Ittifoqi va Pokistonga bo'lib yuborish to'g'risidagi reja bo'lib, bo'linishda asosan aholining budda va islom (musulmon) diniga mansubligiga ko'proq e'tibor berilgan. Unda hududning milliy va xo'jalik jihatdan butunligi mutlaqo hisobga olinmadi, mavjud bo'lgan sanoat korxonalarining asosiy qismi Hindiston hududida qolgan bo'lsa, ularni xom-ashyo bilan ta'minlovchi rayonlari esa Pokiston hududida qoldi. Bu esa, albatta ikki mamlakatning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanishini nihoyatda murakkablashtirib yuborishga olib kelgan edi. Biroq, Buyuk Britaniya parlamenti ko'pchilik ovoz bilan «Mauntbettena plani»ni qonun sifatida 1947 yilning 15 avgustida qabul qilib, «Hindiston»ni mustaqil davlat deb e'lon qildi.

«**Yangi industrial mamlakatlar**» («**YaIM**») — iqtisodiy jihatdan

eng tez rivojlanayotgan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi davlatlar guruhidir

«**Yung plani**» – Germaniya uchun ikkinchi reparatsion to'lov (harbiy to'lovlar) rejasi bo'lib, Daues rejasining hammualliflari O.Yung tomonidan ishlab chiqilgan. Rejaga ko'ra Germaniya g'olib davlatlarga 113,9 mlrd. marka tovon to'lashi ko'rsatilgan edi. Jahon kapitalizmining umumiy iqtisodiy krizis yillarida (1929-1933) bu reja amalda bajarilmadi. Lozanna konferensiyasi esa «Yung plani»ni mutlaqo bekor qildi (AQShning roli katta bo'ldi). Germaniyada harbiy va og'ir sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish juda katta tezlikda rivojlanish davriga qadam qo'ydi.

Akkreditiv — mijozning iltimosiga ko'ra bank tomonidan hujjatda ko'rsatilgan shartlarda uchinchi shaxs (benifitsiar)ga to'lovni amalga oshirish yoki benifitsiar tomonidan qo'yilgan o'tkazma vekselni (tratta) to'lashni amalga oshirish (aksept) bo'yicha bank majuriyati bo'yicha bitim.

Aksiz — davlat organlari tomonidan belgilanadigan tovar bojxona qiymatiga narx qo'shimchasi.

Aksept — bitim amalga oshganligini anglatuvchi ofertani qabul qilishligiga rozilik berish.

Anderrayterlar — moliya bozoridagi muvofiqlashtirilgan kurs bo'yicha zayomni joylashtiruvchi garant kompaniyalar.

Avanslash — yetkazib beriladigan tovarlar uchun importyor tomonidan oldindan haq to'lash. Eksportyor uchun foydali o'zaro hisob-kitob ko'rinishi hisoblanadi.

Bank o'tkazmalari — o'tkazuvchi (to'lovchi) talabiga muvofiq uning hisobidan oluvchi (benifitsiar) foydasiga bir bank tomonidan boshqa bankka to'lov talablari vositasida bajariladigan hisob-kitob ko'rinishi.

Barter — tovarni tovarga to'g'ridan-to'g'ri ayirboshlanadigan savdo bitimi.

Bojxona boji — tovar davlat chegarasini kesib o'tganda solinadigan maxsus pul solig'i.

Bojxona ittifoqi — ikki va undan ortiq davlatlarning bir-biriga va uchinchi mamlakatlarga nisbatan soddalashtirilgan tarif siyosatini o'tkazishdir.

Bojxona tarifi — tovar oqimlarining chegarani kesib o'tishida davlat tomonidan olinadigan soliq miqdori ko'rsatilgan tartiblangan tovarlar ro'yxati.

Bufer zahiralari — salbiy iqtisodiy tamoyillarning milliy

iqtisodiyotga ta'siri va favqulodda vaziyatlar uchun moddiy boyliklarning jami.

Chek — chek imzolaganning joriy hisobidan muayyan summani berish yoki boshqa hisobga o'tkazish haqida bankka bergan yozma farmoyishidir.

Davlat buyurtmasi – davlat tomomnidan muayyan mahsulot turini tayyorlash va uni iste'molchiga yetkazib berish, ishlab chiqarish va ilmiy-tadqiqot xarakteridagi ma'lum ishni bajarish bo'yicha korxonalar va xo'jaliklarga beriladigan topshiriq. U birinchi navbatdagi ijtimoiy ehtiyojlarni kafolatlaydi.

Davlat byudjeti – davlat daromadlari va xarajatlarning pul bilan ifodalanadigan yillik majmui.

Davlat mulki – davlat vazifalari bajarishga xizmat qiluvchi davlat korxonalar va muassasalarining mulki.

Davlat qarzi – davlatning o'z fuqarolari, banklar, korxonalar va tashkilotlar, shuningdek, xorij mamlakatlaridan qarzi. O'z manbaiga qarab, davlat qarzlariga, ichki va tashqi davlat qarziga bo'linadi. Davlat o'z harajatlarini daromadi bilan qoplay olmay qarz oladi, qarz hisobidan o'z budjetining kamomadini vaqtincha qoplaydi.

Dollar – dollar, birinchidan AQSh pul birligi, 100 qentga teng. 1786 yilda kumush dollar, 1965 yilda esa oltin, kumush, mis-nikelli dollar zarb qilingan. AQSh dollari xalqaro valyuta hisob-kitoblarida keng qo'llanadi. Muomalada 100, 50, 20, 10, 5, 2,1 dollarli qog'oz pullar; 1 va 0.5 dollarli va 5, 2, 2 qentli mis tangalar ishlatiladi. Dollar, ikkinchidan Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Liberiya, Efiopiya, Malayziya, Singapur, Bermud orollari, Britaniya Gondurasi kabi davlatlarda pul birligi hisoblanadi.

Demping – tovarlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish. Tashqi bozorni egallash uchun mamlakatlar o'z tovarini ba'zan ishlab chiqarish harajatlaridan ham past (arzon) baholarda chetga chiqarishi mumkin.

Devalvatsiya — milliy valyuta kursini xorijiy valyutaga nisbatan pasaytirilishi (teskari jarayon — revalvatsiya).

EKOVAS – BMTning iqtisodiy komissiyalaridan biri bo'lib, rasman 1973 yilda tashkil topdi. G'arbiy Afrikaning 16 davlatini birlashtirgan.

Eksport kvotasi — mamlakat eksporti qiymatining yalpi ichki mahsuloti (YaIM)ga nisbati (foizlarda).

Embargo — alohida mamlakat yoki davlatlar guruhi bilan savdoni butunlayin ta'qiqlash siyosati.

Erkin iqtisodiy hududlar - mamlakatning shunday hududiki, bu yerga olib kirilgan tovarlar milliy bojxona yurisdiksiyasidan tashqarida hisoblanadi, binobarin bojxona nazorati va soliqqa tortishdan ozod etiladi, ya'ni - bu milliy iqtisodiyotning bir qismini tashkil etib, mamlakatning boshqa hududlarida qo'llanilmaydigan o'ziga xos imtiyozlar va rag'batlantirishlar tizimidan keng foydalaniladi.

Erkin savdo hududlari (ESH) — preferensial hudud hisoblanib, uning doirasida bojxona va miqdoriy cheklashlardan holi savdo tartibiga rioya qilinadi.

ESKATO – BMTning iqtisodiy komissiyalaridan biri hisoblanadi. Osiyo va Tinch okeani mintaqasida joylashgan mamlakatlarning (31 ta davlat) iqtisodiy hamkorlik jamiyati. ESKATO 1947-74 yillarda Osiyo va Uzoq Sharq mamlakatlari hamjamiyati ham deb yuritilgan. Unga RF, AQSh, Fransiya, Buyuk Britaniya (Shveysariya konsultativ statusga ega) kabi davlatlar ham a'zodir.

Faktoring — bank yoki faktor-kompaniyalarning mahsulot yetkazib beruvchi va xaridor o'rtasidagi hisob-kitoblar bo'yicha moliyaviy talabini, ya'ni qarzni keyinchalik xaridordan undirib olish yo'li bilan to'lash vositasidagi jami vositachilik operatsiyalar tushuniladi.

FAO – BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasidagi tashkiloti, 1945 yilning 16 oktYabrida tashkil topdi. Hozirgi kunda bu tashkilotga rasman 160ga yaqin davlat a'zodir.

Fiksing — bu har bir valyutaga talab va taklif hajmini navbatma-navbat solishtirish orqali valyutalarning banklararo kursini aniqlash va qayd etish jarayonidir.

Forfetirlash —bir kompaniyaning tijoriy huquqlarini boshqa kompaniyaga naqd to'lov bilan ayirboshlashidir.

Forward — bitim imzolangandan keyin ikki kun ichida qatnashchilar tomonidan xatarlarni sug'urtalash maqsadida kelishilgan kurs bo'yicha olib borilgan banklararo valyuta-moliyaviy operatsiyalar tushuniladi.

Franchayzing — bir kompaniyaning boshqa yirikroq yoki bosh kompaniyaning savdo markasi, tovar belgisi va boshqa atributlaridan foydalanishidir.

Fritrederlik (erkin savdo) — xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga davlatning eng kam darajada aralashuvi natijasida o'z faoliyatini erkin ravishda tanlashini nazarda tutuvchi iqtisodiy siyosatdir.

Fyuchers — qatnashchilar tomonidan xatarlarni sug'urtalash maqsadida kelishilgan kurs bo'yicha fond birjasida bajariladigan tezkor muddatli valyuta-moliyaviy operatsiyalar tushuniladi.

GATT — Savdo va tariflar bo'yicha Bosh kelishuv — tashqi savdo operatsiyalarini o'tkazishda belgilangan tamoyillarga amal qilishga rozi bo'lgan mamlakatlarni birlashtiruvchi savdo va tarif masalalari bo'yicha xalqaro akt.

Global muammolar — olamShumul iqtisodiy, ijtimoiy- siyosiy va ahamiyatga ega bo'lgan va o'z yechimini topishida jahondagi barcha mamlakatlarning birgalikdagi harakatlarini talab etuvchi ivilizatsiyamizning eng dolzarb masalalari.

Immigrant – muxojir, boshqa mamlakatdan ko'chib kelgan kishi.

Immigratsion kvota — xorijiy fuqarolarni kirib kelishi davlat tomonidan miqdoriy cheklash.

Import – ichki bozorda sotish uchun mamlakatga xorijiy tovarlar kiritish va xizmat keltirish. Import miqdori va takribi mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotida tutgan o'rniga bog'liq.

Inflatsiya – pulning qadrsizlanishi. Muomaladagi pul massasini tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan to'liq ta'minlanmasligidan kelib chiqadi. Inflyatsiya tovar bahosining ochiqchasiga va yashirin ravishda oshib ketishiga olib keladi.

Informatsiya va texnologiyalar jahon bozori (ITJB) —intellektual faoliyat natijalari bo'yicha ayirboshlashning xalqaro sohasi.

Injiniring — ishlab chiqarishni ta'minlash, mahsulot sotishni uyushtirish, ishlab chiqarish obyektini qurib, ishga tushirish bo'yicha xizmatlar sohasi.

Inkasso — mijoz (eksportyor) buyrug'iga ko'ra jo'natilgan tovarlar yoki xizmatlar uchun importyordan to'lovni qabul qilish va bu mablag'larni eksportyor hisobiga o'tkazish operatsiyasi.

Innovatsion faoliyat — yangi nazariy modelni bozor talabiga mos texnologiya-tovarga aylantirishdan iborat bo'lgan uzoq jarayondir.

Integratsiya – biror-bir elementlarni bir butunga birlashtirish. Iqtisodiyotda xo'jalik hayotni baynalmilalashtirishning oliy shakli bo'lib, bunga xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirish obyektiv ravishda sabab bo'ladi.

Investitsion muhit — mamlakatlar iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalarning samarali aylanishi, zarur bo'lgan shart-sharoitlar kompleksi.

Investor – o'z nomidan va o'z hisobidan mijozlarning topshirig'iga binoan iqtisodiy faoliyatning turli sohalariga o'z kapitalini qo'yuvchi yuridik va jismoniy shaxs.

Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT) – tashkilotga 10 ta davlat:

Turkiya, Eron, Pokiston (1985), Afg'oniston, Ozarbayjon, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston. Qirg'iziston, Tojikiston (1992) a'zo bo'lib, maqsad mamlakatlar o'rtasida fan va texnika, qishloq xo'jaligi aloqalarini rivojlantirish.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) – tashkilot 1961 yilda AQSh tashabbusi bilan mamlakatlarning yagona iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va nazorat qilish maqsadida tuzilgan. Uning a'zolari AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Ye'lga kiruvchi 15 mamlakat, shuningdek, Islandiya, Norvegiya, Shveysariya, Turkiya hisoblanadi. Tashkilot quyidagi muammolarni: jahon iqtisodiyotini ahvoli va kelajagi, rivojlanish yo'llari, xalqaro savdoni erkinlashtirish va tartibga solish masalalarini, sanoati rivojlangan mamlakatlar hamdo bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan yangi davlatlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarni o'rganadi va hal etadi.

Iqtisodiy integratsiya — hududiy miqyosda sifat jihatdan yangi iqtisodiy muhitni yaratish yo'li orqali milliy xo'jalik komplekslarini o'zaro yaqinlashtirish va bir-biriga kirib borish jarayonlari.

Iqtisodiy ittifoq — iqtisodiy integratsiyaning oliy ko'rinishi bo'lib, u umumiy huquqiy me'yorlar, soliq bazasini soddalashtirilishi, ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalarida yagona standartlarni joriy etish, yagona valyutaga o'tish kabilar bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy kengash (EKOSOS) — BMTning asosiy boshqaruv organlaridan biri bo'lib, uning XIMlar sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib turadi.

Islom taraqqiyot banki (ITB) – o'z faoliyatini 1975 yilda boshladi. Nizom kapitalining miqdori OTBdan 5 marta kam. A'zolari: Islom dini hukmron bo'lgan mamlakatlar, ya'ni Islom anjumanining deyarli barcha a'zolari kiradi. Maqsadi: a'zo mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo hamda sanoat kompaniyalari kapitallarini sarmoyalashdan iborat.

Iste'mol savati – muayyan oziq-ovqat, sanoat mollari va xizmatlarning tirikchilikni ita'minlashga yetarli bo'lgan miqdori. Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx-navo ko'tarilib, baholar o'zgaradi. Aholining ko'radigan zararini qoplash uchun hukumat tomonidan mamlakatda «Iste'mol savati»ga kirgan mollar narxining o'zgarishini o'zganish. Ularning indekslarni belgilab borish va Shunga mos holda aholi daromadlarini indekslashtirish lozim bo'ladi.

Jahon bahosi - talab va taklif egri chiziqlari ta'sirini hisobga olgan holda milliy narx ko'rsatkichlari ta'sirida xalqaro savdo markazlarida hosil

bo'ladi.

Jahon bozori — moddiylashtirilgan va moddiylashtirilmagan ko'rinishidagi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol bosqichlarni o'z ichiga oluvchi XIMlarning subyektlarini (milliy va hududiy iqtisodiyotlar, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar) o'zaro iqtisodiy ta'sirlanishidagi global muhitidir.

Jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) — milliy xo'jalik tizimlari va jahon iqtisodiyoti doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning darajasi, tabiati va joylashuviga sezilarli ta'sir etuvchi iqtisodiy faol aholining mamlakatlar va hududlar o'rtasida jami migratsion aylanmasi

Jahon puli – xalqaro miqyosda hamma uchun umumiy harid vositasi, umumiy to'lov vositasi, boylikning umumiy moddiy timsoli, baynalminal qiymat ifodasi bo'lgan puldir. Jahon puli vazifasini dastlab ma'lum vazifadagi oltin yombilari bajargan, so'ngra xalqaro miqyosda obro'-e'tiborli milliy pul (dollar, funt sterling) jahon pullari deb e'tirof etilgan.

Jahon valyuta-moliya tizimi (JVMT) — xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida uzoq davom etgan evolyutsiya rivojlanish bosqichlar natijasida shakllangan va davlatlararo bitimlar orqali mustahkamlangan valyuta munosabatlarini tashkil etishdagi ko'rinishdir.

Jami ijtimoiy mahsulot – muayyan davr mobaynida jamiyatda hosil qilingan barcha iste'mol qiymatlari yig'indisi. Jami ijtimoiy mahsulotni ayrim kishilar, korxonalar, tarmoqlar va hokazolarning 1 yil davomida yaratgan mahsulot majmui sifatida ta'riflash mumkin.

Kartel — tashqi savdo assotsiatsiyasi (uning a'zolari alohida tovarlar guruhi bo'yicha ishlab chiqarish va narx siyosatini muvofiqlashtirib olishadi).

Kliring — qarama-qarshi tovar oqimlarida valyutadan foydalanmasdan (naqdsiz) vositachi orqali o'zaro hisob-kitobni nazarda tutuvchi savdo operatsiyasi.

Ko'ngilli eksport cheklashlari (KECh) - tashqi savdo hamkori tomonidan ikkinchi biri bilan kelishilgan holda eksport operatsiyalari hajmini chegaralash.

KOKOM – 1950 yilning 1-yanvarida tuzilgan. KOKOM ko'p tomonlama eksport nazoratining muvofiqlashtiruvchi (koordinatsion) komitet hisoblanib, unga jahonning 16 davlati. NATOning 15 a'zosi (Islanidiyadan tashqari) va Yaponiya a'zodir. Vazifasi: sobiq SSSR va sotsialistik davlatlarga strategik tovarlarni sotmaslik ustidan nazoratni olib borishdir. Shtab-kvartirasi Parij shahrida joylashgan.

Konsalting — konsalting firma tomonidan har qanday iste'molchiga

keng ko'lamdagi maslahat xizmatlarini ko'rsatish.

Konsern – manfaatlarning mos kelishi asosida korxonalar umumlashuvi, birlashuvining rivojlangan shakli. Konsernga kiruvchi korxonalar mustaqil korxonalar hisoblangani bilan haqiqatda yagona xo'jalik rahbarligiga bo'ysunadi. Konsernda konsorsiumdan farqli o'laroq, yagona iqtisodiy siyosat yurgizish, moliyaviy manbalarning bir qismini to'plash va ayrim boshqa vazifalar markazlashtiriladi.

Konversiya — harbiy sanoat kompleksi korxonalarini fuqarolarga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazish jarayoni.

Konvertirlangan (erkin almashtiriladigan) valyuta – har qanday xorijiy mamlakatlarga erkin va cheklanmagan miqdorda almashtirilishi mumkin bo'lgan valyutalar (AQSh, Kanada dollari, Angliya funt sterlingi, YeVRO, Yaponiya ienasi).

Kross-kurs — ikki xorijiy valyutani kesishuvchi kotirovkasi, bunda valyutalarning hech biri kursni belgilovchi bitimni imzolagan ishtirokchining milliy valyutasi bo'la olmaydi.

Kredit kartochkasi — elektron bank tizimlari orqali tovar va xizmatlarni naqd pulsiz to'lash instrumenti.

Kvotalash — davlat tomonidan eksport va importning qiymat va jismoniy hajmini to'g'ridan-to'g'ri cheklash siyosati .

Litsenziyalash — davlat tomonidan huquqiy va jismoniy shaxslarga tashqi iqtisodiy operatsiyalar olib borishga ruxsat berish .

Lizing — mashina, qurilmalar, texnologiya va ko'chmas mulkni ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun uzoq muddatga ijaraga berish.

Maastrixt shartnomasi – shartnoma 1993 yilning 1 fevralida imzolangan bo'lib, Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo bo'lgan 12 davlat o'rtasidagi kelishuv.

Mag'rib davlatlari bo'yicha iqtisodiy tashkilot – bu tashkilot 1974 yilda tashkil topgan bo'lib Mag'rib mamlakatlari (Jazoir, Liviya, Marokash va Tunis) bo'yicha umumiqtisodiy konsultativ komitet nomi bilan ham mashhurdir.

Marja — valyuta xaridori va sotuvchisi kurslari o'rtasidagi farq.

Marjinal (qo'shilgan) foyda — sotish narxi va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indilari orasidagi farq.

Maxsus qarz olish huquqi — xalqaro valyuta fondining maxsus hisoblaridagi kredit yozuvlari ko'rinishidagi xalqaro aktivlar (ya'ni zahira va to'lov vositalari) bo'lib, ularning miqdori XVFga a'zo-mamlakatlarning kvotalariga mos keladi.

Monitoring (xo'jalik) — jami iqtisodiy ko'rsatkichlarni kuzatish va staistik ishlov berish jarayoni.

Monopoliya – biror narsaga nisbatan favqulodda huquq. Masalan, tovarlar ishlab chiqarishga, savdo qilishga, tashqi savdoga, xizmatlar ko'rsatishga va boshqalar.

Monetarizm — bu nazariyaga ko'ra, davlat tomonidan pul massasini o'sish sur'atlari barqaror ushlab turiladi (yiliga 3-5%.atrofida) Davlat harajatlariniqis qartirish xususiy kapital uchun bir iqtisodiyotdan boshqasiga erkin oqib o'tish imkoniyatlarining ochadi. Bu esa o'z navbatida mamlakatda yangi ish joylarini yaratish va aholi turmush farovonligini oshirish imkoniyatini beradi.

Mutlaq ustunlik — xo'jalik subyektlari (mamlakatlar)ning ishlab chiqarish xarajatlari miqdorining turlichaligidan (masalan, bir jug'rofiy sharoitga ega bo'lmaslik) foydalanishi tufayli ko'rgan foydasi.

Narx — tovarlarning ijtimoiy foydaliligi va qiymatining pul birligida ifodalanishi.

Nisbiy ustunlik — xo'jalik subyektlari (mamlakatlar)ning ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisidagi nisbiy farqdan foydalanishi tufayli ko'rgan foydasi.

Nou-xau — mualliflik guvohnomasi (patent) bilan himoyalangan ishlab chiqarish tajribasi va mahorat sirlari.

Neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEC) – 1960 yilda tashkil topdi. 1993 yilda Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining 13 mamlakatini (Jazoir, Venesuela, Gabon, Indoneziya, Eron, Iroq. Katar, Quvayt, Liviya, Nigeriya, Birlashgan Arab Amirliklari, Saudiya Arabistoni, Ekvador) birlashtirdi.

Ochiq hisob — hisob-kitob tovar importyor tomonidan olingandan so'ng amalga oshiriladigan forma. Bunda eksportyor importyorga hisob-fakturani hujjatlar bilan birgalikda pochta orqali banklar ishtirokisiz yuboradi.

Offshor hududlar — bu jahon iqtisodiyotida milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo'lib, bu yerda xorijiy mamlakatlarning huquqiy va jismoniy shaxslari tijoriy operatsiyalarni chet el valyutasida amalga oshirashadi.

Oferta — aniq shart-sharoitlar asosida bitim tuzish taklifi.

Osiyo – Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti – tashkilot 1989 yilda tashkil topdi. Yangi Zelandi, Gonkong, Xitoy, Avstraliya kabi davlatlar tashkiloti bo'lib, Shu hududdagi 11 mamlakatni, Yaponiya, ASEANga a'zo 6 mamlakatni (Malayziya,

Singapur, Indoneziya, Filippin, Tailand. Bruney) birlashtiradi.

Osiyo taraqqiyot banki (OTB) – 1966 yili BMTning Osiyo va Tinch okeani bo'yicha iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasining (ESKATO) qaroriga ko'ra tashkil topdi (1968 yildan boshlab kredit faoliyatini boshladi). Aksioner jamiyati asosida ish yuritadi. Unga 45 dan ortiq davlat a'zo. Vazifasi Osiyodagi rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy va savdo munosabatlariga homiylik qilish, ularga moliyaviy va texnik, iqtisodiy yordam ko'rsatish, iqtisod sohasida mintaqaviy hamkorlik qilishdir. OTBning shtab-kvartirasi Manila shahrida joylashgan.

Oziq-ovqat xavfsizligi — milliy va global ehtiyojlarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyati.

Panjaralash (xedjinglash) — valyuta xatarlarini sug'urtalash usullarining majmuasi.

Paritet – turli mamlakat valyutalarining oltinga aylangan holdagi nisbati yoki ularning xarid qila olish quvvatiga binoan nisbati.

Portfel investitsiyalar — xo'jalik obyektni ekspluatatsiya qilish tufayli daromad olish huquqini kafolatlovchi kapital qo'yimalari.

Proteksionizm — xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga davlatning bevosita va bilvosita usullar orqali faol aralashuvini nazarda tutuvchi iqtisodiy siyosat.

Qarz konversiyasi — qarz majburiyatlarini ikkilamchi bozorda likvidli bo'lgan qimmatli qog'ozlarga aylantirish.

Qarzga xizmat ko'rsatish me'yori – qarzga xizmat ko'rsatish bo'yicha to'lovlar va milliy eksport orasida nisbatdir.

Qarzni diskontlash – kreditor va qarz beruvchi o'rtasida kredit summasini yoki uning bir qismini o'chirishni tushirmoq kerak.

Qarzni restrukturizatsiyalash – kreditni to'lash muddatlarini, foizlarni to'lashni orqaga surish orqali cho'zishdir.

Qimmatbaho qog'ozlar bozori – daromad keltiruvchi qimmatbaho qog'ozlar – aksiya, obligatsiya, veksell, chek, depozit, sertifikatlarning oldi-sotdi qilinishi. Qimmatbaho qog'ozlar bozori amalda fond birjalari, auksionlar va banklardan iborat bo'ladi. Bozorda ham sotuvchilar, ham xaridorlar o'zaro munosabatda bo'ladi. Ular o'rtasida maklerlar-brokerlar (dallollar) vositachilik qiladi. Qimmatbaho qog'ozlar bozori milliy va jahon bozorlaridan iborat.

Ratifikatsiya – shartnomalarni tasdiqlash.

Rollover kreditlar — asosiy miqdor, qo'shimcha (marja) va komission to'lovlardan tarkib topgan foiz stavkasini qayta ko'rish mumkin bo'lgan holda ssuda berish.

Revalvatsiya – pul islohotini o'tkazmasdan turib, pul birligini inflyatsiyagacha bo'lgan sotib olish qobiliyati va valyuta paritetini asta-sekinlik bilan tiklash. Revalvatsiyani amalga oshirishning muhim sharti – qog'oz pullarni chiqarishni qisqartirish, tovaroborotning o'sishini ta'minlashdir. Revalvatsiyaning boshqacha formasi qonunda ko'rsatilgan tartibda baho masshtabini ko'paytirishdir.

Rezident — fuqaroligi va pasport statusidan qat'iy nazar davlat hududida bir yildan oshiq yashagan jismoniy va huquqiy shaxs tushuniladi (bu mamlakatda shtab-kvartiraga ega bo'lgan diplomatik missiya ishchilari, harbiy personal va xalqaro tashkilotlar xodimlaridan tashqari).

Sanoat taraqqiyoti bo'yicha BMT Anjumani (UNIDO) — BMT tizimi doirasidagi maxsus muassasa.

Savdo va taraqqiyot bo'yicha BMT Anjumani (UNCTAD) — BMT tizimi doirasidagi maxsus muassasa.

Savdoda eng qulay sharoit yaratish rejimi — mamlakatlar o'rtasida kelishilgan holda o'rnatilgan savdo operatsiyalarining imtiyozli tartibi.

Sharqiy Afrika bo'yicha iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKEA) – tashkilotga Zambiya, Keniya, Mavritaniya, Molgash Respublikasi, Somali kabi davlatlar a'zo. 1966 yili BMTning iqtisodiy komissiyalaridan biri sifatida rasman tashkil topdi.

Sharqiy Yevropa uchun rekonstruksiya va taraqqiyot Yevropa banki – Sharqiy Yevropa mamlakatlariga, jumladan Rossiya Federatsiyasiga kredit berish orqali ularning taraqqiyotiga ko'maklashuvini ko'zda tutgan Yevropa banki. 1990 yilning yanvarida tashkil topgan. Mazkur bank 12 davlat ishtirokida tuzilgan.

Shimoliy Amerika mamlakatlarning iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (NAFTA) – tashkilot 1989 yilda tashkil topdi. Shimoliy Amerikaning 3 yirik davlatini (AQSh, Kanada, Meksika) birlashtirgan.

Sindikát – monoplsitik birlashmaning kartelga nisbatan yuqoriroq shakli, bir hil ommaviy mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarining birlashmasi. Sindikat Fransiya va Rossiyada keng tarqalgan. Unda ishtirok qiluvchilar mustaqillikka ega bo'lishadi, biroq ishlab chiqarilgan mahsulot birlashmaning mahsuloti sifatida sotiladi.

Spot — bitimni imzolash paytida kontragentlar qayd etgan kurs bo'yicha valyutani darhol yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan kassa operatsiyalari.

Stagnatsiya – iqtisodiyotdagi turg'unlikni anglatadi.

Sug'urta kafolati — ma'lum bonus evaziga sug'urta kompaniyasining eksportyorlarni (kreditorlar)ga zararini qoplash haqida

majburiyati.

Svop — forward bitimi va spot sharti bo'yicha bitim asosida amalga oshadigan turli xildagi valyuta operatsiyalari

Tashqi qarzdorlik inqirozi — davlat tomonidan tashqi qarzlarni va zayomlarni to'lash grafigini buzilishi

Tashqi savdo siyosati — eksport-import tovar oqimlari hajmi, tovar tarkibi va jug'rofiy yo'nalishini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan byudjet-soliq faoliyati sohalaridan biridir.

TIFni tartibga solishning tarifli usullari — soliq cheklashlari (bojxona yig'implari, bojlar, aksizlar va boshqalar) yordamida tashqi savdoga ta'sir o'tkazish vositalari yig'indisi.

TIFni tartibga solishning tarifsiz usullari — tashqi savdoga ta'sir o'tkazishning bevosita, ma'muriy vositalari guruhi (kvotalash, litsenziyalash, texnik sandartlarni joriy qilish, sanitar me'yorlar va boshqalar).

To'g'ri investitsiyalar — foyda olish bilan birgalikda kapital qo'yilayotgan obyektga o'zidan nazoratni ta'minlash huquqini beruvchi kapital qo'yilmalartushuniladi.

To'lov balansi — mamlakatning barcha rezidentlarining qolgan barcha mamlakatlarni bilan ma'lum vaqt oralig'idagi (odatda bir yil) iqtisodiy bitimlari natijalarini sistemalashtirilgan holda qayd etilishidir.

To'lov balansining asosiy moddalar - tovar va xizmatlarda eksport-import, xorijiy investitsiya kapitali harakatini o'z ichiga oladi.

To'lov balansining balanslovchi moddalar — valyuta zahiralarining harakati, qisqa muddatli aktivlar hajmining o'zgarishi, davlat qarzlari va kreditlari, ikki tomonlama bitimlar hamda xalqaro tashkilotlar liniyasi bo'yicha moliyaviy yordamlarni aks ettiradi.

Transmilliy korporatsiyalar (TMK) - chet el aktivlariga ega bo'lgan yirik kompaniyani iqtisodiy tashkillashtirishning ko'rinishi.

Trest – sanoat monopoliyalarining 20-yillardagi eng yuqori shakli. Unda mahsulotni ishlab chiqarish, sotish, korxonalarining moliyasi to'la birlashtiriladi. Trest muayyan tarmoqda xukmronlik qiluvchi yagona ulkan shirkatchilik jamiyati bo'lib, AQShda keng tarqalgan monopolistik birlashma, unga kiruvchilar o'zlarining ishlab chiqarish. Tijorat va yuridik mustaqilligini yo'qotadi. Bu esa, o'z navbatida kapitalni doiraviy oborotini tezlashtirish va foydani ko'paytirish imkoniyatini beradi. Trestlar 19-asrning 90-yillarida AQShda vujudga keldi.

Umumiy bozor — ishlab chiqarish omillarini milliy chegaralar orqali erkin ko'chib o'tishini ta'minlanlovchi iqtisodiy integratsion ko'rinish.

Umumjahon banki — o'zaro bir-biri bilan bog'liq beshta institutdan tarkib topgan ko'p tomonlama kredit beruvchi tashkilotdir.

Umumjahon savdo tashkiloti (UST) — xalqaro savdoni institutsional va huquqiy asosini tashkil etuvchi musaqil davlatlararo tashkilot.

Valyuta — ma'lum bir davlatning qonun bilan o'rnatilgan pul vositasi (milliy valyuta), bir yoki bir necha yetakchi mamlakatlarning valyutasi ko'rinishidagi jahon rezerv pullari. Xalqaro valyuta fondi va Yevropa valyuta tizimi a'zolari tomonidan ko'p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valyuta birligi.

Valyuta arbitraji — svoplar va ssuda kapitali bozorida bitimlar birgalikda amalga oshirilishini nazarda tutuvchi banklararo operatsiyalar.

Valyuta bozorlari — milliy valyuta ishtirokida talab va taklif ta'sirida yuzaga keluvchi valyuta kursiga muvofiq xorijiy valyutalarni oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlar.

Valyuta cheklashlari — xorij valyutasi va boshqa qimmatli narsalar (oltin) bo'yicha operatsiyalarni cheklash uchun yo'naltirilgan ma'muriy va qonuniy tartibda belgilangan me'yoriy qoidalar tizimi.

Valyuta intervensiyasi — davlat organlari tomonidan milliy bozorda xorijiy valyutani sotish va sotib olish.

Valyuta kliringi — ikki va undan ortiq hukumatlar o'rtasida moliyaviy talablar va majburiyatlarni o'zaro hisobga olish haqidagi kelishuv.

Valyuta kotirovkasi — bir valyuta bahosini boshqa valyutalarda ifodalanishining sonli yozuvi.

Valyuta kursi — milliy valyutalar o'rtasidagi nisbat, bir mamlakat valyutasining xorijiy pul birliklarida ifodalanishi.

Valyuta pozitsiyasi — bankning xorijiy valyutaga bo'lgan talabi va majburiyatlari nisbati.

Valyuta rejimi — valyuta ayirboshlash kursini aniqlash asosidagi mexanizm.

Valyuta rezervlari — xorijiy valyuta, oltin, SDR, XVFdagi rezerv pozitsiya ko'rinishidagi valyuta-likvid vositalarning jami.

Valyuta siyosati — mamlakatda xorijiy valyutalarning pul-kredit aylanmasini tartibga solishga yo'naltirilgan tadbirlar tizimi.

Valyuta xatari — valyuta kursi o'zgarishi oqibatida eksportyor va importyorning zarar ko'rishi lozim bo'lgan holati.

Valyutaning konvertirlanganligi — milliy valyutani xorijiy valyutalarga rezidentlar uchun ham, rezident bo'lmaganlar uchun ham to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha almashtirish imkoniyati.

Veksel — belgilangan ko'rinishda tuzilgan yozma qarzdorlik majburiyati, veksel egasi ko'rsatilgan muddat tugagandan so'ng belgilangan pul summasini qarzdordan talab qilishga haqlidir.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) — ma'lum davr (odatda bir yil) davomida bir mamlakat hududida yaratilgan jami qiymat.

Yevro - Yevropa mamlakatlari uchun hisob-kitob-to'lov birligi bo'lib, YeIga a'zo mamlakatlar hududida EKYYU o'rniga joriy etilgan.

Yevropa erkin savdo uyushmasi (YeESU) - Yevropadagi qator yetakchi sanoati va savdosi rivojlangan mamlakatlarning savdo-iqtisodiy tashkiloti bo'lib, 1960 yilda Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya birlashgan qirolligi tashabbusi bilan Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati davlatlariga posangi sifatida tashkil topdi. «Umumiy bozor»ga qo'shilishi munosabati bilan 1973 yili Buyuk Britaniya va Daniya, 1986 yili Portugaliya YeESUdan chiqdi. Bu uyushmaning hozirgi a'zolari Avstriya, Islandiya, Norvegiya, Shvetsiya, Shvetsariya, Finlyandiya. Kotibiyatning shtab-kvartirasi Jeneva (Shveysariya) shahridir.

Yevropa Ittifoqi (YeI) — Yevropaning 27 ta davlatini birlashtiruvchi iqtisodiy va siyosiy guruh.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB) – o'z faoliyatini 1991 yili boshlandi, uning ta'sisчилari 34 mamlakat hisoblanadi. YeTTBning asosiy vazifalari loyihalarni moliyalashtirish va kreditlash, xususiy kapital qo'yilmalarga kafolatlar berish, iqtisodiyot tuzilishini qayta qurish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqarish.

Yevropa valyuta tizimi (YeVT) — YeI a'zolarining hududiy valyuta guruhi.

UNCTAD – bu tashkilot 1964 yilning 30 dekabrda tashkil topgan bo'lib, unga BMTning barcha a'zo mamlakatlari va boshqa davlatlar ham kiradi. Vazifasi: xalqaro savqdoning rivojlanishiga xomiylik qilish, uning huquqiy asoslarini ishlab chiqish, xalqaro savdo va shuningdek xalqaro savdo bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirishdan iboratdir.

Xalqaro hisob-kitoblar — turli davlatlarning huquqiy va jismoniy shaxslari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlardan kelib chiquvchi pul talablari va majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni tashkil etish va tartibga solish jarayoni.

Xalqaro hisob-kitoblar banki – davlatlararo bank. Markaziy banklar bilan tijorat muomalasini olib boradi, xalqaro valyuta hamkorligini tashkil qilishda qatnashadi. 1930 yilgi Gaaga konferensiyasiga muvofiq Angliya, Fransiya, Germaniya, Belgiya, Italiya davlatlarining boshchiligida ta'sis

qilingan. Hozirgi a'zolari: Yevropadagi 30 mamlakatning Markaziy banklari, shuningdek AQSh, Kanada, Avstraliya, Yaponiya va Janubiy Afrika Respublikasi hisoblanadi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar — mamlakatlar va hududlar o'rtasidagi, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar ishtirokidagi xo'jalik aloqalari tizimidagi munosabatlar tushuniladi.

Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi — ishlab chiqarish bosqichlarining o'zaro bir-birini to'ldirishi va ularni muvofiqlashtirish maqsadida milliy iqtisodiy komplekslarning hamkorlik qilishidir.

Xalqaro ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi — mamlakatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti ko'rinishi bo'lib, unda o'zlarining ichki ehtiyojlaridan ortiqcha bir turdagi mahsulotlar tayyorlash bilan shug'ullanuvchi milliy ishlab chiqarishlarning tabaqalanishi yuz beradi.

Xalqaro kredit — valyuta va tovar resurslarini qaytarishlik, shoshilinch to'lov shartlarida berishlikdir.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) – XTTBning shahobchasi sifatida 1956 yilda tashkil topdi, unga 165 mamlakat a'zo (1995 y.). Maqsadi: rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlash, korxonalarini kapital qo'yilmalar yordamida moliyalashtirish, ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish, iqtisodiyotni boshqarishga yordam berish.

Xalqaro savdo — milliy xo'jaliklar o'rtasida to'lanadigan jami tovar aylanmasi ko'rinishidagi mehnat mahsulotlari ayirboshlashning o'ziga xos shaklidir.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi (XTU) – XTTB ning shahobchasi sifatida 1960 yildan beri faoliyat ko'rsatmoqda. Uyushmaning asosiy maqsadi kam rivojlangan mamlakatlarga yordam berishdir.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) – o'z faoliyatini 1946 yilda boshladi. Bu tashkilotga faqat XVFga a'zo mamlakatlar kirishi mumkin. XTTBning maqsadi: a'zo mamlakatlar iqtisodiyotini qayta qurishga va rivojlanishiga kapital qo'yilmalar berish hamda xususiy chet el investitsiyalarini rag'batlantirish orqali ko'maklashish, to'lov balansi muvozanatini ta'minlashga qaratilgan qarz berish (25 yilgacha). XTTBning boshqaruv kengashida hal qiluvchi ovozga jahonning yetakchi mamlakatlari (yettilik davlatlari) ega hisoblanadi.

Xalqaro tovar nomenklaturasi — mamlakatlar o'rtasida kelishilgan, tasniflangan tovar pozitsiyalari ro'yxati bo'lib, har bir tovar pozitsiyasi kodlashtirilgan raqamlarga ega bo'ladi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) — yirik hukumatlararo valyuta-

moliyaviy tashkilot bo'lib, BMTning maxsuslashtirilgan muassasasi sifatida tartibga solish, maslahat berish va moliya-kredit sohasidagi vazifalarni bajaradi.

Xarid qobiliyati pariteti nazariyasi — valyuta kursi ikki mamlakat pul birliklarining nisbiy qiymati bilan aniqlanadi, u muomaladagi pul miqdoriga bog'liq. Jumladan, Dj. M. Keynsa tamoyiliga ko'ra, davlat tomonidan foiz stavkasini manipulyatsiya qilib, mamlakatga xorijdan investitsiya oqimlarini quyidagicha o'zgartiradi: foiz stavkasi kamaytirilsa, tashqi qarzlarning hajmi ortadi, foiz stavkasi oshirilsa, aksincha, kamayadi.

Xeksher—Olin—Samuelson tamoyili — mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi milliy iqtisodiyotdagi ortiqcha ishlab chiqarish omillarining mavjudligiga asoslangan tamoyildir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. “Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyoni yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi” //Xalq so’zi, 2011 yil 22 yanvar
2. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. T.: “O’zbekiston”, 2010. – 34-50 b.
3. Karimov I.A. O’zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: “O’zbekiston”, 1999
4. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilalash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: “O’zbekiston”, 2005.
5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O’zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo’llari va choralari. – T.: O’zbekiston, 2009 y. – 33 b.
6. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – Hayot haqiqatini aks ettirish. – T.: O’zbekiston, 2009. – 24 b.
7. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo’ljallangan eng muhim ustuvor yo’nalishlarga bag’ishlangan O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi “Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi” mavzusidagi ma’ruzasini o’rganish bo’yicha O’quv-uslubiy majmua. – Toshkent: Iqtisodiyot. – 2011. – 377 b.
8. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning O’zR Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 12 noyabrdagi qo’shma majlisidagi “Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi” mavzusidagi ma’ruzasini o’rganish bo’yicha o’quv-uslubiy majmua. T.: “Iqtisodiyot” 2010.-281 b.
9. Внешнеэкономическая деятельность: учеб. для студ. сред. проф. учеб. заведений / [Б. М. Смитиенко, В. К. Поспелов, С. В. Карпова и др.]; под ред. Б. М. Смитиенко, В. К. Поспелова. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: «Академия», 2007. — 304 с.
10. Глобализация мирового хозяйства: Учеб. пособие / Под ред. д-ра экон. наук, проф. М.Н. Осъмовой, канд. экон. наук, доц. А.В. Бойченко. - М.: ИНФРА-М, 2006. - VIII, 376 с.

11. Jahon iqtisodiyoti. Nazarova G.G., Xalilov X.X., Xanova I.M., Hakimov N.Z., Vobojonov B.R. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y
12. Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. М.: 2007 г
13. Кругман П. Международная экономика. 5-е изд. СПб.: Питер. 2003г.
14. Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 474 с.
15. Ломакин В.К. Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 671 с.
16. Ломакин В.К. Мировая экономика. Практикум: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 223 с.
17. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: учебник / Под ред. Л.Н. Красавиной. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2007. - 576 с.
18. Международные стратегии экономического развития: Учеб. пособие / Под ред. Ю.В.Макогона.- К.: Знания, 2007.-461 с.
19. Международный финансовый рынок: учеб. пособие / под ред. д-ра экон. Наук, проф. В.А. Слепова, д-ра экон. Наук, проф. Е.А. Звоновой. – М.: Магистр, 2007. – 543 с.
20. Мировая экономика и международный бизнес: учебник / кол. авторов ; под общ. Ред. д-ра экон. Наук, проф. В.В.Полякова и д-ра экон. Наук, проф.р.к.Щенина.- 5-е изд., стер.- М.:КНОРУС, 2008.-688 с.
21. Мировая экономика: прогноз до 2020 года / под ред. акад. А.А. Дынкина / ИМЭМО РАН. – М.: Магистр, 2007. – 429 с.
22. Nazarova G.G., Haydarov N.X. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. – T.: TDIU, 2005. 273 b.
23. Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtayev A.A., Axmedov I.A., Hakimov N.Z., Muhammedraximov U.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: 2005. 220-b.
24. Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtayev A.A., Hakimov N.Z., Salixova N.M. Jahon iqtisodiyoti va XIM. T.: 2006. 216-b.
25. Nazarova G.G., Haydarov N.X., Akbarov M.T. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. T.: MChJ "RAM-S", 2007 y

26. Саввина О. В. Международные финансовые организации: Учебное пособие. — М.: Российская Академия предпринимательства, 2006. — 146 с.
27. Смирнов Е.Н. Введение в курс мировой экономики (экономическая география зарубежных стран): учеб. пособ. — М.: Кнорус, 2008.-416с.
28. Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб. Пособие. — М.: РИОР, 2007. — 128 с.
29. O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy munosabatlari. Xaydarov N.X. T.: TDIU, 2007 y
30. Устойчивое экономическое развитие в условиях глобализации и экономики знаний: концептуальные основы теории и практики управления / Под ред. В.В. Попкова. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. — 295 с.
31. Фигурнова, Н. П. Международная экономика: учеб. пособие / Н.П. Фигурнова. — Москва: Издательство «Омега-Л», 2007. — 304 с.
32. Xorijiy mamlakatlar iqtisodiyoti. Nazarova G.G., Hakimov N.Z., Bobojonov B.R., Ergashev D.R., Sultanova N.A., T.: TDIU, 2007 y
33. Шевчук В.А., Шевчук Д.А. Международные экономические отношения: Учеб. пособие.- М.: Издательство РИОР, 2006.-192 с.
34. Shodiyev R.X. Jahon iqtisodiyoti. T.: G'ofur G'ulom, 2005, 215 b.
35. Экономика зарубежных стран. Назарова Г.Г., Адилова З.Д., Мухамеджанова Г.А. Т.: ТГЭУ, 2007 г.

Internet-resurslar:

<http://www.gov.uz>

www.businesspress.ru

<http://www.edu.uz>

<http://www.tseu.uz>

<http://jahon.mfa.uz>

<http://www.cer.ru>

<http://www.bilimdon.uz>

<http://www.review.uz>

<http://www.wto.org>

<http://www.worldbank.org>

MUNDARIJA

Kirish	3
1-BOB. JAHON XO'JALIGI VA XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR: ASOSIY KO'RINISHLARI VA XUSUSIYATLARI. XALQARO MEHNAT TAQSIMOTI.....	6
§1.1.Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar fanining predmeti	6
§ 1.2.Jahon xo'jaligini rivojlanish bosqichlari va tendensiyalari	7
§1.3.Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish xususiyatlari.....	10
§1.4.Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar.....	11
§1.5.Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishining zamonaviy o'ziga xos tomonlari. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi	13
2-BOB. XALQARO SAVDONING RIVOJLANISH NAZARIYALARI VA MODELLARI	17
§2.1.Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo. Xalqaro savdo konsepsiyasi	17
§2.2.Xalqaro savdoning klassik nazariyalari	19
§2.3.Xalqaro savdoda umumiy muvozanat	41
§2.4.Xalqaro savdoning yangi nazariyalari	50
3-BOB. TASHQI SAVDONI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA BOSHQARISH YO'LLARI	58
§3.1.Xalqaro savdoda davlatning roli	58
§3.2.Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning tarifli usullari	59
§3.3.Tarif siyosatining asosiy ko'rinishlari	60
§3.4.Tarifli boshqaruvning afzallik va kamchiliklari	67
§3.5.Tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari	69
4-BOB. XALQARO ISHCHI KUCHI MIGRATSIYASI	79
§4.1.Jahon xo'jaligida inson resurslari. Bandlik va ishsizlik	79
§4.2.Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish	

sabablari	83
§4.3.Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari ...	84
§4.4.Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining milliy iqtisodiyotga ta'siri	86
§4.5.Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasining eksportyor-importyor mamlakatlarga iqtisodiy ta'siri	88
§4.6.«Aqlli kishilarning ketib qolish» muammosining mohiyati	90
5-BOB. XALQARO KAPITAL MIGRATSIYASI VA TRANSMILLIY KOMPANIYALAR	93
§5.1.Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida	93
§5.2.Kapital eksportining asosiy shakllari va uning o'ziga xos tomonlari	95
§5.3.Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari.....	100
§5.4.Jahon xo'jaligida transmilliy korporatsiyalarning roli	103
6-BOB. JAHON IQTISODIYOTIDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING TUTGAN O'RNI	109
§6.1.Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati va ko'rinishlari	109
§6.2.Erkin iqtisodiy hududlarni yaratishda jahon tajribalari	114
§6.3.Xitoy EIH modeli xususiyatlari	116
§6.4.O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish imkoniyatlari va mavjud istiqbollari tahlili	122
7-BOB. XALQARO VALYUTA-MOLIYA VA KREDIT MUNOSABATLAR	127
§7.1.Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi	127
§7.2.Xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari	128
§7.3.Xalqaro rezerv valyuta birliklari	131
§7.4.Yevropa valyuta tizimi	134
§7.5.Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari	137
8-BOB. JAHON XO'JALIGIDA RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR IQTISODIYOTI	143
§8.1.Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni	143
§8.2.G'arbiy Yevropa davlatlarining jahon xo'jaligidagi o'rni	145
§8.3.Rivojlangan mamlakatlarning integratsion birlashmalari	146

§8.4.Jahon mashinasozlik sanoati va uning rivojlanish xususiyatlari .	148
§8.5.Yaponiya iqtisodiyoti va uning jahon xo'jaligida tutgan o'rni ...	150
9-BOB. RIVOJLANAYOTGAN MAMLAKATLAR – XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR TIZIMIDA	158
§9.1.Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari.....	158
§9.2.Rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro tovar almashinuvida tutgan o'rni va roli	160
§9.3.Xorijiy sarmoyalar – rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida	163
§9.4.«Yangi industrial mamlakatlar»ning jahon xo'jaligida tutgan o'rni	167
10-BOB. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA	181
§10.1.Iqtisodiy integratsiya mohiyati va unga ta'sir etuvchi omillar...	181
§10.2.Iqtisodiy integratsiya shakllanishi shart – sharoitlari va uning bosqichlari	183
§10.3.Iqtisodiy integratsiyaning milliy davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri	189
§10.4.G'arbiy Yevropada integratsiya jarayonlarining rivojlanishi ...	195
§10.5.Amerika qit'asida integratsiya jarayonlari rivojlanishining xususiyatlari.....	201
§10.6.Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsion jarayonlarning xususiyatlari	204
§10.7.O'zbekistonning integratsion tashkilotlardagi ishtiroki	207
11-BOB. JAHON IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA XALQARO TASHKILOTLARNING ROLI	214
§11.1.Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tasniflanishi	214
§11.2.Jahon xo'jaligidagi global tashkilot Birlashgan millatlar tashkiloti tizimi	215
§11.3.Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar	217
§11.4.Jahon savdo tashkilotining jahon xo'jaligidagi rivojlanish yo'nalishlari va uni mamlakatlar iqtisodiyotidaga ahamiyati	220
§11.5.USTning tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solish uslublari.....	223

12-BOB. JAHON XO'JALIGINING GLOBALLASHUV JARAYONLARIDA O'ZBEKISTONNING ISHTIROKI	229
§12.1.O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlari	229
§12.2.O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi	233
§12.3.O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlikning ta'siri	240
Izohli lug'at (Glossariy)	245
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	261

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
1-ГЛАВА. МИРОВОЕ ХОЗЯЙСТВО И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: ОСНОВНЫЕ ВИДЫ И ОСОБЕННОСТИ. МЕЖДУНАРОДНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА	6
§1.1.Предмет дисциплины Мировая экономика и международные экономические отношения	6
§1.2.Этапы развития и тенденции в мировом хозяйстве	7
§1.3.Особенности развития современных международных экономических отношений	10
§1.4.Международное разделение труда и факторы влияющие на него	11
§1.5.Международная специализация и производственная кооперация	13
2-ГЛАВА. ТЕОРИИ И МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛИ	17
§2.1.Международная торговля в системе международных экономических отношений. Концепция международной торговли	17
§2.2.Классические теории международной торговли	19
§2.3.Общее равновесие в международной торговле	41
§2.4.Новые теории международной торговли	50
3-ГЛАВА. ПУТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ ГОСУДАРСТВОМ	58
§3.1.Роль государства в международной торговле	58
§3.2.Тарифные методы регулирования внешней торговли государством	59
§3.3.Основные виды тарифной политики	60
§3.4.Преимущества и недостатки тарифного управления	67
§3.5.Нетарифные методы регулирования внешней торговли	69
4-ГЛАВА. МЕЖДУНАРОДНАЯ МИГРАЦИЯ РАБОЧЕЙ СИЛЫ	79
§4.1.Человеческие ресурсы в мировом хозяйстве. Занятость и	

безработица	79
§4.2.Сущность и причины возникновения мирового рынка рабочего силы	83
§4.3.Основные направления и центры трудовой миграции	84
§4.4.Влияние международной рабочей силы на национальную экономику	86
§4.5.Экономическое влияние международной миграции рабочей силы на страны экспортёра и импортёра	88
§4.6.Проблема «утечки мозгов»	90
5-ГЛАВА. МЕЖДУНАРОДНАЯ МИГРАЦИЯ КАПИТАЛА И ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫЕ КОРПОРАЦИИ	93
§5.1.Экспорт капитала – как ведущая форма международных экономических отношений	93
§5.2.Основные виды экспорта капитала и его особенности	95
§5.3.Суть, структура и виды международных корпораций	100
§5.4.Роль транснациональных корпораций в мировом хозяйстве.	103
6-ГЛАВА. РОЛЬ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН В МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ	109
§6.1.Суть и виды свободных экономических зон	109
§6.2.Мировой опыт в создании свободных экономических зон ...	114
§6.3.Особенности китайской модели СЭЗ	116
§6.4.Возможности создания свободных экономических зон в Узбекистане и анализ существующих перспектив	122
7-ГЛАВА. МЕЖДУНАРОДНЫЕ ВАЛЮТНО- ФИНАНСОВЫЕ И КРЕДИТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ	127
§7.1.Сущность и структура международной валютной системы .	127
§7.2.Этапы развития международной валютной системы	128
§7.3.Единицы международной резервной валюты	131
§7.4.Европейская валютная система	134
§7.5.Международные валютные и финансово-кредитные рынки	137
8-ГЛАВА. ЭКОНОМИКА РАЗВИТЫХ СТРАН В МИРОВОМ ХОЗЯЙСТВЕ	143
§8.1.Место развитых стран в мировом хозяйстве	143
§8.2.Место государств Западной Европы в мировом хозяйстве ..	145
§8.3.Интеграционные объединения развитых стран	146

§8.4.Мировая машиностроительная промышленность и особенности её развития	148
§8.5.Экономика Японии и её место в мировом хозяйстве	150

9-ГЛАВА. РАЗВИВАЮЩИЕСЯ СТРАНЫ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ 158

§9.1.Основные экономическо-социальные особенности развивающихся стран	158
§9.2.Место и роль развивающихся стран в международном товарообмене.....	160
§9.3.Международные инвестиции в экономике развивающихся стран	163
§9.4.Место «Новых индустриальных стран» в мировом хозяйстве	167

10-ГЛАВА. МЕЖДУНАРОДНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ .....

181	
§10.1.Суть экономической интеграции и факторы влияющие на неё	181
§10.2.Предпосылки для формирования экономической интеграции, её этапы	183
§10.3.Влияние экономической интеграции на экономику национальных государств	189
§10.4.Развитие интеграционных процессов в Западной Европе ..	195
§10.5.Особенности интеграционных процессов на Американском континенте	201
§10.6.Особенности интеграционных процессов на Азиатско-Тихоокеанском регионе	204
§10.7.Участие Узбекистана в интеграционных организациях	207

11-ГЛАВА. РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В УРЕГУЛИРОВАНИИ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ .....

214	
§11.1.Классификация международных экономических организаций	214
§11.2.Система глобальной организации – Организации объединённых наций – в мировом хозяйстве	215
§11.3.Организация экономического сотрудничества и развития. Региональные экономические организации	217
§11.4.Направления развития Всемирной торговой организации	

в мировом хозяйстве и её значение в экономике стран	220
§11.5.Методы урегулирования ВТО внешнеэкономическими операциями.....	223
12-ГЛАВА. УЧАСТИЕ УЗБЕКИСТАНА В ПРОЦЕССАХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МИРОВОГО ХОЗЯЙСТВА	229
§12.1.Экономический потенциал и возможности Узбекистана ...	229
§12.2.Развитие экономических отношений Узбекистана со странами мира	233
§12.3.Влияние сотрудничества с международными экономическими организациями на экономику Республики Узбекистан	240
Глоссарий	245
Использованная литература	261

CONTENTS

Introduction	3
CHAPTER 1. WORLD ECONOMY AND INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS: THE MAIN TYPES AND PARTICULARITIES. INTERNATIONAL DIVISION OF LABOR	6
§1.1.The subject of the discipline World economy and international economic relations	6
§1.2.Stages of development and tendencies in the world economy ...	7
§1.3.Development features of modern international economic relations	10
§1.4.International division of labor and factors affecting it	11
§1.5.International specialization and industrial cooperation	13
CHAPTER 2. THEORIES AND MODELS OF INTERNATIONAL TRADE DEVELOPMENT	17
§2.1.International trade in the system of international economic relations. The concept of international trade.	17
§2.2.Classical theories of international trade	19
§2.3.General equilibrium in international trade	41
§2.4.New theories of international trade	50
CHAPTER 3. WAYS OF REGULATION AND MANAGEMENT OF FOREIGN TRADE BY THE GOVERNMENT	58
§3.1.The role of the government in international trade	58
§3.2.Tariff methods of foreign trade regulation by the government ...	59
§3.3.The main types of tariff policy	60
§3.4.Advantages and disadvantages of tariff regulation	67
§3.5.Non-tariff methods of foreign trade regulation	69
CHAPTER 4. INTERNATIONAL MIGRATION OF LABOR FORCE	79
§4.1.Human resources in the world economy. Employment and unemployment	79

§4.2.Essence and reasons of emergence of the world labor market ...	83
§4.3.Main directions and centers of labor force migration	84
§4.4.Influence of international labor force on national economy	86
§4.5.Economic impact of international labor force migration onto exporter and importer countries	88
§4.6.The problem of «brain-drain»	90
CHAPTER 5. INTERNATIONAL MIGRATION OF CAPITAL AND TRANSNATIONAL CORPORATIONS	93
§5.1.Export of capital as a leading form of international economic relations	93
§5.2.The main types of capital export and its particularities	95
§5.3.The essence, structure and types of international corporations ...	100
§5.4.The role of transnational corporations in the world economy ...	103
CHAPTER 6. THE ROLE OF FREE ECONOMIC ZONES IN THE WORLD ECONOMY	109
§6.1.The point and types of free economic zones	109
§6.2.World experience in the creation of free economic zones	114
§6.3.The features of Chinese model of FEZ	116
§6.4.Possibilities of creating free economic zones in Uzbekistan and the analysis of existing prospects	122
CHAPTER 7. INTERNATIONAL MONETARY AND CREDIT RELATIONS	127
§7.1.Essence and structure of international monetary system	127
§7.2.Stages of international monetary system development	128
§7.3.Units of international reserve currency	131
§7.4.European monetary system	134
§7.5.International monetary and financial-credit markets	137
CHAPTER 8. THE ECONOMIES OF DEVELOPED COUNTRIES IN THE WORLD ECONOMY	143
§8.1.Place of developed countries in the world economy	143
§8.2.Place of Western Europe countries in the world economy	145
§8.3.Integration associations of developed countries	146
§8.4.World machine building industry and its development features..	148
§8.5.The economy of Japan and its place in the world economy	150

CHAPTER 9. DEVELOPING COUNTRIES IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS	158
§9.1.The main economic-social features of developing countries	158
§9.2.The place and role of developing countries in the world commodity exchange	160
§9.3.International investment in the economy of developing countries	163
§9.4.The place of «New industrial countries» in the world economy.	167
CHAPTER 10. INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION	181
§10.1.The nature of economic integration and factors affecting it	181
§10.2.Prerequisites for formation of economic integration and its stages	183
§10.3.Influence of economic integration on the national economies ..	189
§10.4.Development of integration processes in the Western Europe..	195
§10.5.Features of integration processes on the American continent...	201
§10.6.Features of integration processes in Asian-Pacific region	204
§10.7.Participation of Uzbekistan in integration organizations	207
CHAPTER 11. THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN REGULATING OF THE WORLD ECONOMY	214
§11.1.Classification of international economic organizations	214
§11.2.The system of global organization – the United Nations organization - in the world economy	215
§11.3.The Organization of economic cooperation and development. Regional economic organizations	217
§11.4.Development directions of the World trade organization in the world economy and its importance in the economy of countries	220
§11.5.Methods of regulation of the WTO by foreign operations	223
CHAPTER 12. PARTICIPATION OF UZBEKISTAN IN THE GLOBALIZATION PROCESSES OF THE WORLD ECONOMY	229
§12.1.Economic potential and opportunities of Uzbekistan	229
§12.2.Development of economic relations of Uzbekistan with the countries of the world	233
§12.3.Influence of cooperation with international economic	

organizations on the economy of the Republic of Uzbekistan	240
Glossary	245
Bibliography	261

**NAZAROVA GULCHEXRA G'OZIYEVNA
IMINOV ZAFAR MAXAMMATIBROHIMOVICH
XALILOV XAMRO XALILOVICH
HAMIDOV OTABEK BAKIJANOVICH**

**JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO
IQTISODIY MUNOSABATLAR
(Darslik)**

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti qoshidagi
«Iqtisodiyot» nashriyoti, Toshkent shahri, O'zbekiston ko'chasi, 49